

MOSZT Könyvek

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA
EURÓPA ÉS A MAGYARSÁG A 18-20. SZÁZADBAN
DOKTORI PROGRAM

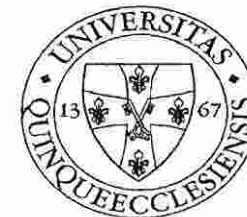
MODERN OROSZORSZÁG ÉS SZOVJETUNIÓ
TÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORTJÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

Radvány Balintéval kiadással

1. kötet

1000

*1000/2007.
1/10.*

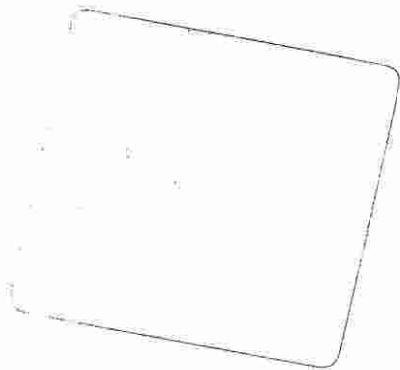
1000/2007.01.10.

PTE Egyetemi Könyvtár

P000912518

Pécs, 2006

A kötet a PTE–BTK Európa és a magyarság
a 18–20. században Doktori Programja,
a Lukács György Alapítvány és az
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára

anyagi támogatásával jelent meg.

A fokozattal nem rendelkező szerzők tanulmányait lektorálták: Ormos Mária, Harsányi Iván, Gyarmati György, Bebesi György és Kolontári Attila.

Szerkesztette: Polgár Tamás

A szerkesztésben közreműködött: Huszár Mihály

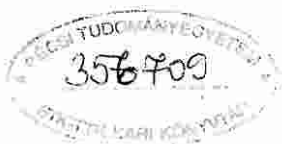
Felelős szerkesztő: Bebesi György

Felelős kiadó: Ormos Mária akadémikus, a PTE–BTK

Európa és a magyarság a 18–20. században

Doktori Program alapító vezetője.

A borító Polgár Tamás és Szabó Antal munkája.

ISSN: 1788-4810

Nyomdai munkálatok: B&D Stúdió

Felelős vezető: Bernáth Miklós

Pécs

2006

Előszó

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Interdiszciplináris Doktori Iskolája Európa és a magyarság a 18–20. században Doktori Programja az iskolalapító és programvezető Ormos Mária akadémikus javaslatára 2004-ben döntött úgy, hogy önálló műhelyt hoz létre a szovjetológiai-történelmi ruszisztikai tárgyú kutatások összefogására.

A tudományos munka decentralizálódásának jegyében már Pécsen, illetve a dél-dunántúli régióban is megértek a személyi és tárgyi feltételei annak, hogy a történettudománynak e rendszerváltás után elhanyagolt, ám napjainkban újult erővel fejlődésnek induló területe saját alkotóműhelyt kapjon. Az egyes szaktanszékek munkájára épülő doktori programban dolgozó kollégák mellett felbukkantak olyan fiatal doktorandusz hallgatók és tehetséges egyetemisták, akik a szakma majdani utánpótlását jelenthetik. A ruszisztikai műhely végül 2004 nyarán testet öltött és a MOSZT – Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történelmi Kutatócsoport nevet kapta.

Az új típusú szakmai-kutatói tömörülésekhez hasonlóan az új szervezet elsődleges feladatának azt tekinti, hogy koordinálja és összehangolja a Pécsi Tudományegyetemen és a régióban a szakma e tárgykörbe vágó kutatásait. Célja, hogy szakmai műhelyviták, konferenciák, sajtóbemutatók szervezésével és lebonyolításával fórumot teremtsen az egyes kutatók aktuális munkáinak bemutatására és megvitatására, segítse a PhD értekezések elkészültét, és széleskörű nyilvánosságot biztosítson a szakma aktuális nagy kérdéseinek.

A műhely szorosan együttműködik azzal a szűkebb és tágabb szervezeti és tudományos közeggel, amelyben helyileg létrejött, és amelyben tudományos értelemben működik, így a doktori iskolán és a két szaktanszéken kívül a Kelet-Európa és a Balkán története és kultúrája Kutatói Központtal, a Pécsi Akadémia Bizottság Történettudományi Szakbizottságnak Kelet-Európa és Balkán Munkabizottságával és természetesen a hazai ruszisztikai kutatások központi fórumával, az ELTE Ruszisztikai Intézetével illetve Kelet-Európa Tanszékével.

A MOSZT néhány könyvbemutató, kisebb pályázat és műhelybeszélgetés után első jelentősebb konferenciáját 2005 októberében szervezte meg az első orosz forradalom 100 éves évfordulójának tiszteletére, „Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom” címmel. A neves hazai résztvevőkkel lebonyolított jól sikerült rendezvény demonstrálta a kutatócsoport eddigi tevékenységét és lehetőséget adott több fiatal pécsi történésznek az országos szakmai nyilvánosság előtti bemutatkozására.

A finnugor népek gyarmatosítása

Jelen kötet ezen konferencia publikációérett előadásai közül azokat tartalmazza, amelyeket az előadók hozzánk eljuttattak, valamint azokat a tanulmányokat szedi csokorba, amelyeket a műhely tagjai a konferencia tiszteletére készítettek. Bár a tanulmányok kronologikus rendben találhatóak és szakmailag és terjedelmileg koherensek, a kötet összeállításakor a szerkesztők tudatosan felvállalták a tanulmányok relatíve különböző színvonalát. A kötetben professzor emeritustól kezdve az érett kutatókon át olyan egyetemista fiatalok dolgozatai is helyet kaptak, akiknek ez volt az első tudományos szárnypróbálgatásuk és tehetségük indokolja, hogy munkájuknak teret adjunk, akkor is, ha ez még jelen stádiumban nem teljesen kiforrott.

A kötetrel egyúttal a műhely egy új sorozatot is útjára kíván indítani MOSZT Könyvek címmel, amellyel hagyományt szándékozik teremteni. A kötet fiatal pécsi kutatók által tervezett borítója talán kissé provokatív, de a figyelemfelkeltést kitűnően szolgálja és jól demonstrálja a cári Oroszország és a Szovjetunió közti kontinuitást.

Ezen gondolatok jegyében ajánlja az olvasó jóindulatú figyelmébe a MOSZT Könyvek első kötetét a Kutatócsoport vezetője, és a sorozat felelős szerkesztője:

Bebesi György

Pécs, 2006.

A finnugor népek orosz gyarmatosításának történetét fogom felvázolni a 18. századig. Nem írok a finnekről és a karjalai területről. Először az orosz gyarmatosítás kezdeteit és általános vonásait szedem össze, utána beszélek részletesen a finnugor népekről.

Az orosz földek „összegyűjtése” III. Iván (1462-1505) alatt indult meg, aki magához ragadta négy testvér fejedelemségben a hatalmat, s így „szedegetett össze” milliányi km² északkelet-orosz földet. Először az „ősi földek” visszaszerzését kezdték meg, melyen eleinte a „nagy-orosz” földeket értették. Később a fogalomba bevették a „fehérorosz” (belorusz) és a „kisorosz” (ukrán) területeket is, majd tovább bővült a jelentéstartalom, s már nemcsak a keleti szláv népesség lakta területekért folyt a küzdelem.¹

A terjeszkedés fő oka a népességnövekedés és a termelési technika közti ellentmondásban rejlett. Az állam népessége gyorsabban nőtt, mint ahogy a középkori szinten megragadt gazdaság és agrártechnika képes volt a lakosságot élelemmel ellátni. Ezért a lakosság peremvidékre költözése spontán kolonizációnak tekinthető. Nem sokkal ezután az államhatalom adószedési igénye is megjelent ezeken a területeken. Mivel az orosz állam Ázsia és Európa határán fekszik, állandó támadásnak volt kitéve minden irányból, ezért a széjjeltelepülés spontán-megelőző mechanizmus is volt egyben. IV. Iván korától pedig a bojárságot erőszakosan telepítette a cár a peremvidékre. Így már a magánbirtok védelme, kiterjesztése és az államhatárok védelme megegyezett, így az orosz földesurak érdeke is volt a birtokaik védelme, gyarapítása. A parasztok leginkább az állami kötelezettségek elől, elsősorban az adók és a katonáskodás miatt menekültek a végekre. Az államhatalom maga is elősegítette a parasztok peremvidékre költözését adókedvezményel, olcsó földdel, azért, hogy benépesüljenek és új földek kerüljenek művelés alá.

Az orosz gyarmatosítás sajátos vonásai mellett vannak olyan elemei is, amelyek emlékeztetnek a klasszikus gyarmatosításhoz. A keleti gyarmatosításban itt is a kereskedőké, kereskedőházaké (pl. Sztroganov család) volt a vezető szerep. Ők ugyanúgy az állam megbízásából jártak el, mint a kalózkodók Angliában. Fontos közvetítő kereskedelmi utak ala-

¹ FONT Márta–KRAUSZ Tamás–NIEDERHAUSER Emil–SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. 2001. 147-148.

kultak ki, pl: Perzsiával, amelyet más államok megbízottjai is használhattak. A 18. századtól jelentős vonzerő lett a nyersanyagforrás és a szabad terület is. Eltérés, viszont, hogy kedvezményeket adtak az áttelepülőknek és az őslakóknak a nagy távolság, a zord természeti körülmények miatt, ellentétben a „klasszikus hódítókkal”.²

Oroszország bár földrajzilag messze esett a nyugattól, valamint a fejletlen közlekedés és a szomszédokkal vívott harc elzárta a korábbi útvonalakat is. Egyrészt a Moszkvai Fejedelemséget befolyásolta nyugati öröksége az ortodox egyház. Másrészt nyugatról érkezettek a hatékony fegyverek is (puskák, ágyúk), amelyekkel szembe tudtak szállni a sztyeppe nomádokkal. Mivel nyugaton is ismerték ezeket a fegyvereket, ezért arrafelé nem terjeszkedhetett az ország, viszont a katonai-műszaki fölény miatt megkezdődhetett a gyarmatosítás a déli, keleti törzsek és kánságok ellen. A katonai terjeszkedést kísérték, sőt néha meg is előzték azok a felfedezők és pionírok, akik állhatatosan nyomultak Szibéria felé, az Urálon túl kelet felé.³ III. Iván, majd IV. Rettegett Iván parancsára Szibéria felé indult csapatok, nem pusztán katonai feladatokat oldottak meg. Jelentős szerepük volt Szibéria feltárásában, megismerésében: teendőik közé tartozott, hogy topográfiai ismereteket gyűjtsenek, megfigyeljék a természetet és az ott élő lakosságot, adatokat gyűjtsenek lélekszámukra vonatkozóan, megismerjék nyelvüket, életmódjukat, azért hogy közlekedési útvonalakat és kereskedelmi telepeket építsenek ki. A hadjáratok tehát nagyrészt felfedező jellegűek voltak, s ezeknek köszönhető, hogy 1638-ra elérték a Csendes-óceán partjait is⁴

Minél több népet igáztak le, annál nagyobb volt a lázadás lehetősége. A krími tatárok sokáig hatalmas ellenfelek maradtak, (1571-ben felégették Moszkvát). Nyugatról is voltak csapások, a lengyelek 1608-1611 között tartották megszállva Moszkvát.⁵

A finnugor népek

Az állami és a földesúri terhek elől menekülő parasztok a 13. század közepén érték el a Volgán lefelé hajózva a keleti-finnugorság határát. Bár a Kazanyi Kánság meghódításakor (1552) IV. Iván több mint 5000, az ellenfél oldalán harcoló udmurtot végeztetett ki, s a folyamatos elretentések ellenére a 16. század második feléig a marik és az udmurtok

² BEBESI György: *Oroszország ázsiai gyarmatainak a megszerzése*. In: BEBESI György (szerk.): *Anyországok és volt gyarmataik I.* 2002. 125-126.

³ Paul KENNEDY: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. 1992. 14.

⁴ HAJDÚ Péter – DOMOKOS Péter: *Uráli nyelvrokaink*. Budapest 1980. (továbbiakban HAJDÚ-DOMOKOS, 1980) 147.

⁵ KENNEDY, 1992. 15.

végig harcoltak több-kevesebb sikerrel az orosz túlerő ellen. Kezdetben az orosz állam ugyanazokat a prém- és erdei termékadókat hajtotta be, mint a Kazanyi Kánság, idővel azonban növekedtek az adóterhek és a kötelezettségek. A helyi tisztviselők pedig mérhetetlenül mohók és korruptak voltak. Mivel a cári kormányzat rabszolgának tekintette alattvalóit, a finnugorokkal sem bánt másként. Amit IV. Iván elkezdett, azt Nagy Péter fejezte be, és ortodox térítéssel tagolta be az állam struktúrájába a finnugor népeket. Nagy Péter adott ki parancsot a keleti finnugorok vallásának üldözésére és a nemzeti hagyományaiknak pusztítására.

A városiasodás és az ipartelepítés előnyeiből nem a finnugorok részesültek. A hatalmas keleti ipar a hadsereg igényeit szolgálta, a fémművességet tiltották, betartását ellenőrizték. Még a földműveléshez szükséges fémeszközöket sem készíthették el. A cári közigazgatás megpróbálta a szomszédos falvakat közigazgatási járásokba szervezni, sikertelenül. A kitelepítések után a szétszóródott lakosság igyekezett nehezen elérhető helyre költözni. Archaikus szabályaik szerint folytatták életüket, de ez akadályozta a korszerű gazdálkodás elemeinek befogadását. A kereskedők visszaélései miatt a faluközösség vezetői óvatosságok voltak. A cári kormányzat többször végzett földméréseket, birtokrendezéseket, melyek következtében sok földet (vízparti mezőségeket, folyó menti kerteket) vesztek el, mert elvéve tudták okmánnyal bizonyítani, hogy ők a tulajdonosok. Ez a paraszti állattartás összeomlásához vezetett, mert innen származott a takarmány nagy része. A kisajátított területeken kolostori és kincstári birtokok létsültek, ahol megtiltották a halászást is. A nagy erdőségek is a Kincstárhoz vagy az Admirálisához kerültek, s innen vitték a fát hajóépítésre és a hadiipar számára.⁶

Az obi-ugorok közé tartoznak a *vogulok* és az *osztjákok*. Az obi-ugor elnevezés arra utal, hogy ma az Ob mellett találjuk őket, és e két népet történelmi kapcsolat is összefűzi.⁷ Az obi-ugor fejedelemségek központjai, folyó torkolatánál vagy kanyarulatánál lévő kiemelkedő hegyfokokon épültek. Ezek földszáncokkal körülvett települések, ahol a fejedelem családja és szolgálói laktak. Itt raktár és fegyvertár is épült, esetleg volt még egy ház is, ahol fegyveresen a fejedelem hívására összegyűltek. A fejedelemség népe kis falvakban (4-10 sátor) élt a folyó mentén. A kiváltságosabb férfiak közti harc oka a vérboszú, élelem-szerzés és asszonyszerzés volt. Egyes vélekedések szerint egy

⁶ BARTHA Antal: *A keleti finnugorok története*. In: NANOVSZKY György (szerk.): *A finnugorok világa*. Budapest–Moszkva, 1996. (továbbiakban NANOVSZKY, 1996.) 15-17.

⁷ HAJDÚ-DOMOKOS, 1980. 142.

vadászni járnuk, hogy az előírt adót fizetni tudják.¹¹ A 17. század első felében a nős adófizetőnek évente 10 cobolyprémet, nőtlennek pedig ötöt kellett beszolgáltatnia. Ezenkívül még a közigazgatás tisztviselőinek is kijárt egy-egy cobolyprém „ajándékként” vagy „megemlékezés-ként”. A 17. század közepétől egyre több orosz és zürjén kereskedő települt be, akik kihasználták az üzleti érzékkel nem rendelkező vogulok és osztjások jóhiszeműségét. Potom áron vették át felesleges prémjeiket, s méregdrágán sózták rájuk áruikat: selejtes iparcikkeket, sót, lisztet és az eddig ismeretlen pálinkát. Gyakran leittatták a prémjeiket eladni érkező vásárlót, aki már a jövő évi zsákmányát is eladta előre a megkapott vagy elfogyasztott pálinka, só, liszt, vagy lópor fejében. Az ügyes kereskedők így sajátították ki lassan a legjobb halászhelyeket, vadászterületeket.

Többször tört ki lázadás az oroszok ellen: pl. 1592-ben a vogulok Ablegirim „fejedelem” vezetésével, 1607-ben Anna kondai fejedelemné és Vaszilij obdorszki fejedelem szervezésével az osztjások elfoglalták Berjuszov várát. Az ezt követő zavaros években csatlakoztak a szurguti osztjások és a vogulok, de 1609-ben levertek a felkelést, vezetőit kivégezték. A cári tisztviselők és kereskedők ellen irányult az 1841-es Vavilo Nyenyang (más néven: Vauli Piettomín) vezette lázadás, amelyben a nyenyecék mellett obdorszki osztjások is részt vettek.¹²

A *votjások*-önelnevezésük szerint *udmurtok* a finnugor népek perm ágához tartoznak. Történelmüket, gazdasági, politikai állapotukat és a birodalomba való betagozódásukat az 1917-es orosz forradalomig kevéssé ismerjük. Az első biztos adat róluk, Abu-Hámid ai Garnáti művében olvasható, hogy Bulgár városának egyik adófizető tartományát Arúnak nevezték. Arú feltehetőleg azonos az orosz krónikák Arkföldjével, melynek központja Arszk városa, Kazanytól 52 km-re. Arkföld a déli votjások területe volt. Valószínűleg a votjások területéről írt az egyik orosz forrás Vjata néven, és Julianus barát második úti jelentésében a tatárok által leigázott Vedinről. A votjások által lakott terület északi részére, a Vjatka és a Csepca folyók mellékére 12. századtól települtek be oroszok. A déli votjások 1230-tól tatár fennhatóság alá tartoztak. Az oroszok eleinte kizárólag Novgorod felől érkeztek, később azonban jöttek Rosztov-Szuzdali fejedelemségből, valamint a dvinai és az usztyugi földekről is. A 14. században az orosz lakosság vezetői létrehozták a *Vjatikai Föld* nevű sajátos politikai alakulatot. Ez ún. népgyűlési köztársaság volt és laza függő viszony fűzte Novgorodhoz, később a Nyizsegorod-Szuzdali Fejedelemséghez. A Vjatikai Föld terü-

tén északi votjások valamint az arszki fejedelmek alá tartozó déli votjások egyaránt sokat szenvedtek a vjatikai oroszok erőszakosságától. A Vjatikai Föld a 14. század végétől fokozatosan moszkvai fennhatóság alá került. 1393-ban I. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem megszerezte azt a Nyizsegorod-Szuzdali fejedelemséget, amely fölötté a hatalmat gyakorolta. A Vjatikai Földet I Vaszilij később Jurij nevű testvérére bízta. A területet 1433-ban a Jurij három fia kapta meg. A 15. században a vjatikai vezetők Moszkva és Kazany között lavirozván próbáltak területük számára minél több önállóságot kicsikarni. Az 1450-es években II. Vaszilij két hadjáratot is vezetett a vjatikaiak ellen: adófizetésre kötelezte őket és eltiltotta a Vjatikai Földet az önálló külpolitika folytatásától. A vjatikaiaknak a továbbiakban részt kellett venniük Moszkva oldalán a belső küzdelmekben, a novgorodi területek ellen, a Felső-Káma vidéki hódításokban és a Kazanyi Kánság elleni hadjáratokban. Egy 1469-es orosz adat szerint a votjások a Kazanyi Kánság alattvalói. A votjások vezetői valószínűleg úgy vélték, hogy a Kazanyi Kánsággal és a Vjatikai Földdel való kettős kapcsolattartása előnyös számukra. Az északi votják vezetők ekkor már valószínűleg együttműködtek a vjatikai oroszokkal, közös területük ügyeinek intézésében. A Vjatikai Föld csapatai 1486-87-ben hadjáratot viseltek a Moszkva fennhatóságú usztyjugi területek ellen. Ezután 1489-ben III. Iván szárazföldi és vízi támadást indított Hlinov városa (ma Kirov) ellen. A túlerővel szemben megnyíltak a város kapui. A votják és orosz előkelők sajátos büntetést kaptak: Moszkva környékén telepítette le őket a cár. A „büntetettek” rövidesen hű vazallusok lettek, s visszatérhettek népük körébe, földet is kaptak a cártól. Ezeket a földeket Fjodor Ivanovics vette el 1588-ban. Az ő ukája szerint a votják parasztok kikerültek a votják hercegek fennhatósága alól, ezután csak Moszkvának tartoztak adófizetési kötelezettséggel. A votják előkelők hatalma megszűnt, részben visszasüllyedtek a parasztság színvonalára, részben családjukkal az Izs folyó mellékére költöztek, s még a 17. században is megpróbálták érvényesíteni korábbi jogukat. A tatár fennhatóság alatti votjások kénytelenek voltak a kazanyi oldalon harcolni. 1552 szeptemberében egy tíznapos hadjárat során az oroszok feldúlták a Kazany és Arszk közötti területet, 5000 embert ejtettek foglyul. Kazany falai előtt végezték ki őket a védők szeme láttára. IV. Iván Kazany bevétele után azonnal elrendelte az új területen az emberek megszeprésát és az adó beszedését. A Kazany története (Kazanyszkaja isztorija) szerint 93 075 cseremiszt írtak össze (a cseremiszt név itt a nem orosz anyanyelvűek összefoglaló neve.)

A 17. század folyamán egyre nőttek az adóterhek és a helyi hivatalnokok visszaélései, mindezek mellé járult a pravoszláv térítés. Érthető, hogy a votjások részt vettek a Bolotnyikov, Sztjepan Razin és a

¹¹ MIKESY, 28.

¹² Vö. HAJDÚ-DOMOKOS, 1980. 142-151.

támadt rájuk. Ezek a kölcsönös csatározások folytatódtak. A rjazanyi fejedelem azért emeltette Nyizsnij-Novgorod várát (1221), hogy a mordvinok elleni hadjáratok fő támaszpontja legyen. A mordvin területet 1239 után a tatárok foglalták el, később pedig a Kazanyi Kánsághoz tartoztak. Az északi területükre a 14. századtól telepedtek oroszok, akik állandó harcot folytattak a kazanyiakkal. IV. Iván Kazanyi Kánság elleni hadjáratában mordvinok is részt vettek. Ezután valamennyi csoportjuk az orosz birodalomhoz csatlakozott. A 16-17. században két védővonal, épült a kóbor nomád népek ellen, s ezek a mordvinok földjén húzódtak. E védővonal pontjai a vidék későbbi ipari és kereskedelmi központjai a Szaranszk (1641)²², Alatir és Tyemnyikov városa.²³ A földek nagy részét a bojárók és az egyház kapta. A mordvinok délkeleti vidékén saját fejedelmeik alattvalóiként egyelőre ugyanannyi adót fizettek, mint a kazanyi kánságnak. Aztán nőtték az adóterhek. Katonai szolgálatot is teljesítettek, harcoltak az oroszokkal a lengyelek és svédek ellen (18. század eleje), de résztvettek pl. Bolotnyikov, Sztjepan Razin, és Pugacsov parasztháborújában is. A keresztény hitre való térítés IV. Ivántól folyt. A 17. században a pravoszláv vallásra térést néhány évre szóló adókedvezményrel, a katonai szolgálat alóli mentességgel és pénzadománnyal jutalmazták. Aki viszont nem keresztelkedett meg, annak a megkeresztelték elengedett adóját is meg kellett fizetnie, vagy el kellett hagynia faluját. Elérték ezzel, hogy a 18. századra valamennyi mordvin pravoszláv vált. A 19. században egy Kuzma Alekszejev nevű mordvin próbálta felújítani a régi mordvin vallást de nem sok sikerrel.²⁴

Oroszország a 17. század végére hatalmas területet hódított meg. A hatalmas távolság, a zord telek és a mocsaras vidékek miatt szinte nem is tudott a cári kormányzat, birodalma valódi gazdagságáról, bevételi lehetőségeiről. Ezért indult meg tudományos munka a birodalom népeinek (oroszul „inogyorecek” idegenek) és természeti kincseinek feltérképezéséhez. Mindez az alávetett népek még szorosabb függőségbe vonását eredményezték, s ezért indult erőszakos pravoszláv hitre való térítés is.²⁵ Elmondható, hogy az oroszok a helyi előkelőket felhasználták, hogy kiépítsék uralmukat ezeken a területén. A pravoszláv hitet különböző módszerekkel terjesztették, de ez nem volt mindig sikeres. Az erőszakos térítés miatt több felkelés is kitört. A finnugor népek gyarmatosítása tekinthető az orosz gyarmatosítás első lépésének, a keleti terjeszkedés kezdetének.

²² HAJDÚ-DOMOKOS, 1980. 252-253.

²³ NAGY József: *A mordvinok története*. In: NANOVFSZKY, 1996. 49.

²⁴ HAJDÚ-DOMOKOS, 1980. 249., 252-254.

²⁵ POMOZI, 43.

A 19. század vég, huszadik századelő orosz politikai rendőrsége: az Ohrana

A halhatatlan cár halála

II. Sándor cár 1881. március elsején, egy verőfényes vasárnap reggelen hozott egy döntést, amelyet később már nem állt módjában korrigálni, ugyanis az, az életébe került.¹ Látszólag egyszerű ügyről volt szó: az uralkodót sógornője, Alexandra Jozsefovna arra kérte, hogy tekintse meg fiát, a cár unokaöccsét, Dimitrij nagyherceget, aki aznap először vezényelte parancsörtszti minőségben a cári díszőrséget. Ehhez azonban el kellett volna jutni a palotából a tiszt lovardába, ahol a bemutató folyt. Furesának tűnhet, hogy minden oroszok urának mérlegelnie kellett egy alig néhány száz méteres kocskázást, azonban oka volt a töprengésnek. A hallhatatlannak tartott cár, II. Sándor ellen addigi uralkodása során már több mint fél tucat merényletet követte el, de mindet túlélte. A hatalom és a cári rendszer esküdt ellenfelei a narodnyik anarchisták, a narodovolecek megkísérelték már felrobbantani a vonatát, az ebédlőjét, megpróbálták megmérgezni, lövéseket adtak le rá palotája kertjében, és az utcán, sőt megkísérelték meggyilkolni a párizsi világkiállításon tett látogatása alkalmával is. A Narodnaja volja, a Népakarat nevű, egykori lelkes népközé járó fiatalok megcsömörlött utódaiból kialakult terror-szervezet 1879-ben szabályosan hadat üzent az orosz államnak, és meghirdette a „forradalmi terror korát”. Ennek nemcsak a cár volt a célpontja, hanem általában véve az orosz állam vezető tisztségviselői, hivatalnokai, az egyes kerületek katonai kormányzói, magas rangú egyházi és rendőri személyek, de természetesen a rendszer szimbóluma, maga az uralkodó számított a legfőbb célpontnak.

Az uralkodó tehát úgy döntött, hogy megtekinti unokaöccse első nyilvános bemutatkozását. Figyelmen kívül hagyta belügyminiszterének és egyúttal rendőrfőnökének, *Lorisz-Melikov*nak a figyelmeztetését, aki több ízben felhívta az uralkodó figyelmét arra, hogy információk szerint a főváros tele van anarchistával. Amikor a cári hintó kigördült palota kapuján, II. Sándornak már ugyanúgy nem volt esélye, mint Ferenc Ferdinándnak Szarajevóban. Valamennyi útvonal mellett, amely a szentpétervári palotából kivezetett, letelepített, különböző polgári fedő-foglalkozással álcázott anarchisták éltek, akik mint vadászok a lesen,

¹ Ld. erről részletesen: V. P. BOROVICKA: *Híres politikai merényletek*. 1979. 78-95.

várták a "vad felbukkanását". Az uralkodó hintáját két bányászati főiskolás fiatal, *Grinyevickij* és *Riszkov* ismerték fel, akik tanulmányaik folytán viszonylag könnyen jutottak Alfred Nobel nem is olyan régi találmányához, a dinamitához. Ezt egy keménytáblás tankönyvnek álcázott borítóba csomagolták, s egy kis csatornának a túoldaláról vették észre az uralkodót, nem számítva vasárnap a felbukkanására. Riszkov a kis kanális túlpártjáról dobta a bombát a cári hintóra, de úgy tűnt, hogy Sándor valóban halhatatlan. Két testőr lefordult a lováról, a robbanás következtében vér, forgácsok borították be az utat, a cár azonban sértetlenül szállt le a kocsiról, és természetes emberi reakcióként elkezdett elsősegélyt nyújtani személyes kocsisának, Szergejevnek, aki szintén súlyosan megsérült. A pánik, a robbanás felbontotta az uralkodó személyi védelmét, valóságos csődület alakult ki percek alatt. Ezt használta ki Grinyevickij, aki a cár közelébe jutva, alig néhány méterről közvetlenül a lába elé dobta a bombáját. Ezt már nem lehetett túlélni. A robbanás letépte az uralkodó lábait, s bár még vissza tudták vinni a palotába, s még majdnem 4 órát élt, de eszméletét már nem nyerte vissza, elvérzett.

Az elődszervezet, a Harmadik Ügyosztály és annak csődje

A cár halálával a már korábban is sokat tehetetlenkedő politikai rendőrség, a még I. Miklós által 1826-ban létrehozott, és nagyon hamar hírhedtté vált "őfelsége személyes kancelláriájának harmadik ügyosztálya" látványos kudarcot szenvedett, olyat, amelyet már nem is volt képes kiheverni. A létrehozás idején még kitűnően működő szervezet nem boldogult az új ellenséggel, az anarchistákkal, s hiába váltották az élén egymást az újabb és újabb vezetők,² a 3-5 fős konspirációs sejtekben küzdő anarchista taktika ellen nem volt ellenszerük, ráadásul szakmai hibák sorozatát követték el. Példaként vehetjük, hogy a narodovolec *Perovszkaja* és férjnek álcázott társa tejszarnokot béreltek a cár egyik kocsikázási útvonalán. A tejszarnokban azonban nem "élet, erő egészség," hanem dinamit lapult, az üzletbe betérők nem vásárlók, hanem a robbanóanyag szállítói illetve felhasználói voltak. Az épülettulajdonos házmesterének feltűnt a "furcsa pár", akik egyáltalán nem úgy viselkedtek, mint a testes, bőrkötényes, nagyhangú "milimárik" azaz tejszarnokok, hanem fimon öltözetük és viselkedésük inkább diákokra engedett következtetni, nem beszélve arról, hogy a boltban tejet, elvéve lehetett csak kapni. A feljelentés után a rendőrség kiszállt, körülnézett az üzlet-

² A III. Ügyosztály vezetői, és portréjuk: *Sity i mecs. Rosszija v licah*. Szerk. KOLPAKIDI-SZERJAKOV 2002. 167-238.

ben, "s mindent rendben lévőnek talált", miközben a kannák kongtak az ürességtől, vagy éppen tele voltak robbanóanyaggal.

Pedig I. Miklós cár alatt, a dekabristák leverése után nagyon sokáig a Harmadik Ügyosztály a hatalom nagyon stabil, nagyon megbízható, szinte emblematiszmas támaszának tűnt. A társadalom totális megfigyelésének, ellenőrzésnek gondolata nem új keletű az orosz történelemben. Amikor Miklós a testület létrehozása mellett döntött, példaképének, Nagy Péternek a mintáját követte. Péter volt az első, aki modern, lényegében a politikai rendőrség szerepét betöltött intézményt hozott létre, bár egyes kutatók szerint ennek egészen a tatár időkig visszanyúló hagyományai vannak. Péter testületét "*Preobrazsenszkojei kormányshé-*nek" nevezték, első vezetője *Fjodor Romadonovszkij* herceg lett, ez a szervezett már egyszerre töltötte a be a politikai és a titkosrendőrség funkcióját.³ Péter szinte az egész társadalmat a szervezet ügynökévé tette, mert mindenkinek kötelessége volt jelenteni, ha államellenes cselekedet jutott a tudomására. Péter odáig ment, hogy még a papok gyónási titkát is felülírta, amikor elrendelte, hogy az atyák kötelesek beszámolni azokról a gyónás során elhangzott dolgokról, amelyek az orosz állam érdekeit sérthetik.

Nincs mód a tanulmány keretei közt a politikai rendőrség történetének még csak vázlatos nyomon követésére sem, de az mindenképpen megjegyzendő, hogy a rendőrség tagjai fanatikus, válogatott és nagyon képzett emberek voltak, akiknek utoljára jutott volna eszükbe az, hogy hezitáljanak bármely parancs végrehajtásakor. Ennek híres anekdotája Nagy Katalin uralkodása alatt Suderland bankár esete, akit reggel azzal ébresztett a rendőrség, hogy az uralkodótól azt az utasítást kapták, *hogy ki kell tömniük*.(!) Szerencséje volt a pénzembernek, hogy még mielőtt spirituszba került volna kiderült, hogy a cárnő azonos nevű kedvenc angol agaráról van szó, amely előző este hunyt el...⁴

Miklós rendeletére a harmadik ügyosztályt végül is 1826. január harmadikán állították fel, civil rendőrei mellett komoly egyenruhás és csendőri erő felett is rendelkezett.⁵ Első vezetője *Benkendorff tábornok* volt, aki bírt a a cár személyes konzultánsa kitüntető címmel is. A politikai rendőrség feladatait a dekabrista lázadás tanulságait is figyelembe véve fogalmazták meg. Alaptevékenységként információkat kellett gyűjtenie a szektákról, az ellenzéki mozgalmakról, a forradalmi eszmék felbukkanásáról, a forradalmi csoportosulásokról, kitüntetett figyelmet

³ M. HELLER: *Az Orosz Birodalom története*. 1996. 256.

⁴ LAVATER – SLOMAN: *Nagy Katalin*. 1997. 330.

⁵ PERÉNYI – DOLMÁNYOS: *A Szovjetunió története I*. 1987. 210.

kellott fordítaniuk a pénz és okirat-hamisítási ügyekre,⁶ valamint személyi megfigyeléseket kellett végeznie. Ez utóbbit két részre osztották, az oroszok, és az Oroszországban élő külföldiek megfigyelésére.⁷ A lényeg feltehetőleg az alapszabály 8. cikkelye tartalmazta, amely szerint az ügyosztálynak *“információt kell szereznie, és jelentést kell tennie minden eseményről”*.⁸ A szervezet alapvető újdonsága az elődökhöz képest, hogy az egész országra kiterjedő megfigyelő hálózatot hozott létre a totális kontrol gondolatának jegyében, ehhez jelentős rendőri és csendőri segédlettel is rendelkezett. Az országot a jobb áttekinthetőség érdekében először 5, majd később 7 csendőri körzetre, districtumra osztották, amelyeket tovább bontottak szekciókra. A körzetek élén tábornokok, a szekciók élén ezredek álltak. Rendőreikkel az együttműködést nem lehetett megtagadni, aki szembeszállt a cár hivatalával, az személyesen a cárt sértette meg, így aszerint is jártak el vele. Az ügyosztály alkalmazottait, akiknek létszáma 1836-ban 4324 főt tett ki, a *“hatóságok éberem őrködő szemének”* nevezték. A testület jelentős mennyiségű *iratanyagot* dolgozott fel, évente mintegy 10-12 ezer bejövő (feljelentés) és mintegy 4 ezer kimenő aktát futattak át, hozzá kell ehhez tenni, hogy fennállása alatt a testület mintegy 2000 cári ukázt kapott, és mintegy 300-600 ügyben tett jelentést.⁹ Működése során az ügyosztály további részlegekre tagolódtott, ezek közül legfontosabb volt a forradalmi ügyekkel foglalkozó, valamint az Oroszországgal ellenséges államokkal kapcsolatot tartó személyek megfigyelését végző csoport. Központi épülete a Szentpétervári Lánchídnál volt, ide idézték be a gyanúsítottakat, itt folytak a kihallgatások,¹⁰ itt tárolták a dokumentációt is.

A testület működését kiegészítették a *cenzorok*, akiknek létszáma Miklós korában magasabb volt, mint a ténylegesen publikáló irodalmá-

⁶ Ez azért volt kiemelt pont a testület feladatkörében, mert Miklós lezáratta a határokat, és külföldre csak poroszországi tanulás, orvosi gyógykezelés, kereskedelmi tevékenység, illetve egyedi cári engedélyek alapján lehetett kijutni. A kereskedői igazolványt azonban csillagászatlan magas, 500 rubeles illeték terhelte (egy paraszt évi adója 3-9 rubel volt ekkoriban), hogy rengetegen kísérleteztek a hamisításával.

⁷ CZÖVEK István: *Hatalom és közvélemény II. Sándor korában*. 2001. 119.

⁸ HELLER, 1996. 454.

⁹ HELLER, 1996. 455.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban is fennmaradtak anekdotikus történetek. Ha gyanúba fogott személy alacsonyabb sorból származott, akkor levítették a pincébe, és annak rendje és módja szerint alaposan elverték. Ha magasabb rangú személy keveredett gyanúba, akkor egy speciális fotelbe ültették, amely a beszélgetés egy bizonyos pontján megnyílt alatta, és teste az alatta lévő helységbe süllyedt, de olyan módon, hogy a feje továbbra is a kihallgató szobában maradt. Egy színtel lejjebb aztán a fogdmegek levették a ruháját és alaposan elfenekelték, majd a fotel visszamelkedett a fenti szobába, s a vizsgálóbíró nyájas hangon folytatta tovább a kérdezősködést. Ezután már kérdéseire feltehetőleg *“pontosabb”* válaszokat kapott.

roké. A cenzori hivatal részben legális hivatalos cenzúrázást végzett, amelynek során azt a direktívát követték, hogy vissza kellett utasítaniuk mindent, ami az önkényuralom, a pravoszlávia és a népiség eszmekörét sértette, és általában véve mindent, amit az állami érdekekkel, illetve a pravoszláv erkölcsökkel összeegyeztethetetlennek találtak. Emellett informális cenzúrázást, pl. levélcenzúrát is végeztek. A visszautasított szerzők személyi anyaga gyakran átkerült a 3. ügyosztályhoz, és rendőri ügyként folytatódott.¹¹

A harmadik ügyosztály rafináltan szervezett erő volt, ami az állambiztonságot, és a hatalom stabilitását kitűnően biztosította – egészen az anarchisták megjelenéséig. *Az új kihívásnak azért nem volt képes megfelelni, mert nem arra a célra hozták létre: nem személyeket védett, hanem egy hatalmi szisztémát, egy uralmi formát, egy kormányzati rendszert.* Az ügyosztály kitűnően működött, ha a közrend fenntartásáról a határok ellenőrzéséről, tüntetések szétveréséről, tömegmegmozdulások elfojtásáról stb. volt szó, de tehetetlennek mutatkozott a konspirációs, rejtőzködő terrorista módszerekkel és eszközökkel szemben.

II. Sándor érezve a szervezet avíttóságát, és az európai intézményekkel való nonkonform jellegét, jó néhány változást végrehajtott rajta.¹² 1860-ban az igazságügyi reform keretében bevezette a *vizsgálóbíró* intézményét, így a vizsgálati szakaszt elválasztotta a nyomozatitól. Az ügyosztály vezetője 1868-1874 között *Suvalov* gróf volt, aki a konzervatív szárnyat képviselte az udvaron belül, és az uralkodó elleni 1866-os merénylet után sikerült keresztülvinnie, a hivatal megerősítését.¹³ Magának az ügyosztálynak a központi magja ekkoriban nem volt nagy létszámú: 1878-ban 52 fő, 1880-ban 72 fő végezte a stratégiai irányítást, illetve hangolta össze az operatív munkát.¹⁴ Ugyanakkor az általuk irányított civil és egyenruhás rendőri, csendőri titkos és besúgó állomány létszáma elérte az 5,5 milliót, ez az önmagában is elképesztően magas szám különösen annak fényében tűnik soknak, hogy Oroszország lakossága 1861-ben, kb. 60 millió.¹⁵ Összességében a lakosság közel 10%-ának volt valamilyen formában köze az államvédelemhez. Az *ügynököket* 3 csoportba sorolták: a titkos ügynökök (ágensek) akik név nélkül jelenthettek, az önkéntesek, akik névvel adtak le jelentéseiket, és a hivatásosok, akik a szervezet állományába tartoztak, és fizetésért dolgoztak.

¹¹ KÖVES Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában*. 1987. 38.

¹² EJDELMAN, N. *Forradalom? Felülről?* 1989. 180-182.

¹³ CZÖVEK, 2001. 118-119.

¹⁴ CZÖVEK, 2001. 118.

¹⁵ CZÖVEK, 2001. 118.

A hatalom ellenfelei

A neves orosz történész *Kljucsevszkij* idézte a szintén híres francia konzervatív gondolkodót Joseph de Maitre-t, aki szerint "a 19. század Pugacsovjai az egyetemekről jönnek majd ki".¹⁶ Az 1860-as évektől formálódott Oroszországban egy új szellemi irányzat, amelyet eleinte nihillistáknak neveztek, mert zömmel természettudományos műveltséggel rendelkező, többségükben vegyesrendű, ún. raznocsinyec¹⁷ származású egyetemista tagjai tagadták a vallást, az államot, és a cári rendszert. Eleinte élve a II. Sándor cár által bevezetett reformokkal – egyetemi klubokba, körökbe tömörülte, és népfelszabadításban, a fennálló struktúrák lebontásában gondolkodtak. Nézeteiket folyóiratokban, röplapokban, belső terjesztésű kis példányszámú kiadványokban tették közzé, így azok többnyire – a társadalom túlnyomó többsége számára – ismeretlenek maradtak.¹⁸ Legjelentősebb csoportosulásuk a "Szovremennyik" (Modern ember) Kör volt, jelentősebb képviselőik a teljesség igénye nélkül *Csernisevszkij, Dobroljubov, Piszarjev*¹⁹, stb. Csernisevszkijnek a "Mi a teendő" című írását mértékadó alapműnek tekintették, és minden magára valamit is adó művelt fiatalnak ismernie kellett. E dolgozatában a szerző kifejti, hogy a cári hatalom rendszere Oroszországban rossz. De a nyugati kapitalizmus is idegen az orosz embertől. A megoldást egy társadalmi ugrásban látja, amely szerint Oroszországnak ki kellene hagynia a kapitalista fejlődési fokot, s a cárizmusból közvetlenül az ún. "obscsina szocializmusba kellene ugrania".²⁰

¹⁶ HELLER, 1996. 508-509

¹⁷ A fogalom azt jelenti, hogy apjuk már elért a cári hivatali rendszerben egy olyan státust, amelyért ún. személyes nemesség járt, ez azonban utódaikra nem öröklődött, illetve részben nemesi-részben polgári családok vegyes házasságaiból születtek, de tisztán polgári vagy nemesi származásúak is voltak közöttük. Az ő szüleik azonban már képesek voltak a tandíjat megfizetni, s gyermekeik számára a további társadalmi felemelkedés lehetőségét megteremteni.

¹⁸ Ld. erről: BEBESI György: *Az anarchista konzervativizmus*. In: BEBESI György: *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve. (1820-1920)*, 2005. 81-103.

¹⁹ Piszarjev szerkesztette a *Szovremennyik Szvisztok* (Fütyülő) című vitriolos hangú mellékletét, ahol éles hangon megtámadták azokat a társaikat, akik bármiféle megértést tanúsítottak az államhatalom, illetve annak törekvései iránt.

²⁰ Az obscsina szerepének abszolútizálása általános a kor reformgondolkodásban, az ősi orosz paraszti falusi közösséget csodaszernek tekintették a társadalom bajainak megoldására. Tény, hogy a szociális és munkaszervezeti forma jelentős önkormányzati vonásokkal rendelkezett, s tulajdonképpen rendszerével és intézményeivel – közös adófizetés, kollektív felelősség, kölcsönös kezességvállalás stb. egyfajta mini kollektív társadalmat testesített meg).

Ezen propaganda hatástalansága miatt a következő generáció radikalizálódott és új cselekvésmódokat keresett. 1862-től az "Ifjú Oroszország" szervezet röplapjai már a cár és családja, valamint a földesurak elleni fellépésre buzdítottak. Megjelent az orosz jakobinus csoport, amelynek emblematikus vezetője *Zaicnsyevszkij* arról röplapozott, hogy a francia jakobinizmus rokonszenves irányzat volt a történelemben, ám túlságosan puha: nem merték végigvinni a dolgokat. Az új radikálisok, pl. *Tkacsov* azt írták, hogy csak akkor lehetne a Birodalomban új világot teremteni, ha minden 25 év feletti alattvalónak levágnák a fejét. (ezt 17 éves kora körül írta, állítólag álláspontja a kérdésben 24 éves korában gyökeresen megváltozott).²¹

A radikalizálódás mellett fennmaradt egy mérsékelt irányzat is, *Lavrov* és *Herzen* követői, akik úgy gondolták, hogy erőszak helyett békés felvilágosítómunkával kell eszméiket a lakosság körében népszerűsíteni. A vidéki parasztság nem olvas röplapokat (általában véve semmit) ezért "a nép közé kell járni" és helyben, szóban ismertetni velük a társadalmi átalakulás narodnyik programját. 1874-ben a fiatalok el is indulnak a Londonban élő Herzen felhívására a nép közé, ám akciójuk látványos kudarcot vallott. Egyes képviselőik, pl. *Kropotkin* továbbra is megmaradtak volna a békés felvilágosító munka útján, csak azt más eszközökkel hosszabb távon gondolkodva folytatták volna.²² A fiatalok többsége azonban rosszul tűrte a frusztrációt, és a konkrét radikális cselekvés, a terror útjára lépett. Az ekkoriban meghatározó figurává váló *Bakunyin* vezetésével működő szervezet, a *Zemlja i volja* (Föld és Szabadság) 1879-ben kettészakadt: egyik része, a *Csornij peregyel* (Fekete Újrafelosztás) továbbra is kitartott a békés eszközök mellett, s fő céljának az 1861-es jobbágyfelszabadítás felülvizsgálatát tartotta.

A másik szárny a *Narodnaja volja* (Népakarat) már nyíltan a forradalmi terrort tűzte zászlajára. A Népakarat 5 *szekcióban* működött, témánk szempontjából az 5. a fontos: ez a politikai foglyok kiszabadítását, a bírósági tárgyalások meghiúsítását, az elítélt foglyok Szibériából történő megszöktetését, és ami a leglényegesebb: *az orosz állam képviselőinek és magának a cárnak a likvidálását hirdette meg*. Egymást követték a merényletek: 1878-ban *Sztyepnyak* (Pusztai) *Kravcsinszkij* a nyílt utcán szúrta le *Mezencev* rendőrtábornokot, a Harmadik Ügyosztály vezetőjét,²³ *Vera Zaszulics* a saját dolgozószobájában lötte mellbe *Trepov* tábornokot, stb. Újabb, még radikálisabb szervezetek is létrejöt-

²¹ Bebesi, 2005. 88.

²² KROPOTKIN: *Hogyan folytassunk forradalmi propagandát?* In: BEBESI György: *A Pétervári Oroszország története*, 1997. 187-190.

²³ SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ: *Oroszország a cárok uralma alatt*, 1988. 422-427.

tek. Ilyen volt pl. az *“Organizacija”* (Szervezet), amelynek *Isutyin* vezette kemény magját *“Pokolnak”* nevezték. Ez a szervezet a fizikai terror mellett már a lelki terror párhuzamos alkalmazásával is óriási nyomást gyakorolt a társadalomra, illetve az állam képviselőire.²⁴

Az államhatalom reakciói, az új hatékony belső elhárítás létrehozása: az Ohrana

A hatalom a terrorral, mint új államellenes jelenséggel szemben eleinte igyekezett a törvényes állami keretek fenntartása mellett szembefordulni. A cári bíróság, több esetben enyhe ítéletet hozott, sőt a Trepov tábornok ellen merényletet elkövető Vera Zaszulicsot pl. felmentették. Ezután azonban egyre több embert helyeztek vád alá, nagyszabású pereket rendeztek, szabályos perhullám söpört végig az országon, szigorodott az ítélkezési gyakorlat is. A történetírás számotartja az 50-ek perét, a 193-ak perét stb. ezekkel azonban csak részleges eredményt sikerült elérni.²⁵ Ugyanakkor említést érdemel, hogy II. Sándor és kormányzata a társadalmi, gazdasági reformokat a merényletek ellenére sem állíttatta le, mert meggyőződésük volt, hogy azokat nem az orosz nép, hanem idegenek, lengyelek, zsidók maroknyi összeesküvő csoportja követi el. Mindezzel egyidejűleg már a 70-es évek végére megfogalmazódott, hogy a Harmadik Ügyosztály lejáratja magát és alkalmatlan feladata ellátására, 1881 után ez a vélemény felerősödött, hiszen nemcsak a vezető tisztségviselőket, hanem magát az uralkodót is képtelen volt megvédeni. Így már 1880-ban a cárgyilkosság előtt megkezdődött a korábbi rendőrség átszervezése, ez azonban végleges formát csak 1881-ben öltött, és az uralkodó megölése után a tervezett változások is sokkal radikálisabbak lettek.

Az új szervezet *“A társadalmi rend és biztonság védelmének osztálya”* elnevezést kapta, ennek rövidítéseként alakult ki ismert neve: *Ohrana* – vagyis: *“Ohrannoje otgyelenyje – “Védelmi Osztály”*. Az új testület hivatalosan 13 kormányzóság politikai és titkosrendőrsége volt, és alapjaiban a Harmadik Ügyosztály struktúrájára épült²⁶. A megmaradó vonások mellett a szervezet működése számos újabbal bővült: ezek közül talán a legfontosabb *a belső, teljesen titkos, és állandó ügynöki hálózat létrehozása*.²⁷ Az ügynökök feladatát abban jelölték meg, hogy a

²⁴ BEBESI, 2005. 91-92.

²⁵ BEBESI, 2005. 94.

²⁶ Ez indokolta egyébként dolgozatunk első részében a Harmadik Ügyosztály részletes bemutatását.

²⁷ KRAUSZ Tamás. *A cártól a komisszárokig*. 1987. 32.

forradalmi és nihillista társaságokat leleplezzék, és felderítsék azokat *bírósági felelősségrevonás céljából*. Az Ohrana létrehozói felismerték, hogy az anarchizmussal szembeni küzdelemben ott maradtak alul, hogy nem voltak beépített ügynökeik, akik a sejtekbe behatolva le tudták volna buktatni azokat, ezért leszögezték, hogy *“minden más nyomozószervi erő csupán kiegészítő jellegű, a titkos munkatársakat senki és semmi nem pótolhatja”*.²⁸ Az új belső elhárítás szervezeti szabályzata részletes direktívákat fogalmazott meg arról, hogy *milyen elvárások vannak a potenciális ügynökkel szemben: a leendő ügynöknek meggyőződésében szilárdnak, becsületesnek, jóra valósnak, merésznek, kitartónak, türelmesnek és őszintének kellett lennie*.²⁹ A számbavehető ágensek köréből taxatív kizárták a lengyeleket és a zsidókat, bár ez alól a pont alól a későbbiek során többször kivételt tettek.³⁰

Mai ésszel – amikor évtizedes politikai csatározás zajlik a régi rendszer ügynökeinek kérdésében –, nehéz elképzelni, hogy a 19. század utolsó negyedének Oroszországában mekkora rangot és presztízst jelentett az Ohrana ügynökének lenni. Állampolgárok százezrei nyújtottak be kérelmeket a védelmi osztályhoz, és ezekben a legváltozatosabb okokat hozták fel arra, hogy miért szeretnének munkatársak, ügynökök, provokátorok, vagy besúgók lenni. Néhány részlet ezek közül: *“...lengyel kapcsolataim vannak, mely nemzetiséghez magam is tartozom...Munka nélkül maradtam, el vagyok keseredve... Buzgó kívánságom, reményem, hogy képes leszek szolgálni titkos ügynökként a Főméltóságod által vezetett biztonsági osztályon, tisztelettel felajánlom szolgálataimat /.../ ...Agglegény vagyok, 33 éves, mostanáig könyvelői munkakört töltöttem be jó nevű cégeknél, néhány idegen nyelvet beszélek, és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezem a helyi gyárosok, kereskedők és értelmiség körében...” stb.*³¹

A közölt, néhány kiragadott részlet is mutatja, hogy miféle ambíciójú és lelki alkatú emberek, és milyen motivációval keresték a rendőrségi alkalmazás e formáját. Ismerünk olyan kérelmeket, amelyek egészen nyíltan megfogalmazták anyagi követeléseiket is. Az állami munka, a biztos és relatíve nem csekély jövedelem, egy nehéz korban, amelyben még előfordult az éhezés, amely még csak hírből sem ismerte a társadalombiztosítást, nagyon vonzó volt, nem beszélve a saját biztonságáról és a hatalommal való együttműködés presztízsről.

²⁸ KRAUSZ. U. o.

²⁹ KRAUSZ. 1987. 36.

³⁰ Mint a későbbiek során részletesen kitérünk rá, az 1890-es években, és a századforduló környékén az Ohrana legikeresebb ügynökeinek többsége zsidó származású volt. (Azef, Gersunyin, Glotz, Malinovszkij, stb.)

³¹ Az ügynökfelvételi kérelmeket közli: KRAUSZ. 1987. 32, 34, 36.

A gyakorlati munka során, ahogy 1881 előtt is a háttérmunkát csnovnyikok végezték, a rendőrök és a csendőrök voltak a végrehajtók, és mellettük tevékenykedett a provokátorok, spiclik, besúgók, ügynökök hada. Az ügynökök viselkedésének kidolgozták az alapvető szabályait. Az elsők között szerepelt ezek között: tilos a szembe nézni!³² Ha a gyanúsított illetve célszemély ránézett az ügynökre, akkor tenyerével el kellett takarnia az arcát, nem engedhette meg, hogy felismerjék, vagy megismerjék. Megjelölték azokat a foglakozásokat is, amelyek különösen alkalmasak voltak ügynöki munka végzésére: így javasolták a kereskedők, bérkocsisok, fodrászok, vendéglősök, stb. beszerzését, illetve jelentkezésük elfogadását, ugyanis ők munkájuk révén sok emberrel kerültek kapcsolatba, sok információhoz jutottak.

Az Ohrana 37 évet élt meg, alapításától a cári birodalom bukásáig működött. (Sőt, de erről később...) Tevékenysége már a kortársak által is vitatott volt, később a történészek fogalmaztak meg különböző koncepciókat vele kapcsolatban. Richard Pipes szerint az Ohrana volt a birodalomnak az a szervezete, amely a kormányzatot óvta a lakosságtól.³³ A bombasztikus és sommás megállapítással vitába szállunk, hiszen szó nem volt arról, hogy akár a lakosság széles vagy szűkebb rétegei, részt vettek volna az államhatalom elleni terrorhadjáratban. A narodovolec terror az értelmiség egyetemi körökben szerveződött bizonyos radikális, világmegváltó csoportjai által követett kétségbeesett út, amelyet részben saját frusztráltságuk illetve sikertelenségük gerjesztett. Hiba volna e mögött a társadalom egészét látnunk, amely jól dokumentálható módon inkább elítélte a terrort, különösen 1881 után.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a terrorizmus elleni küzdelemben az Ohrana igen kiterjedt jogosultságokkal bírt. Ignatyev gróf, az első belügyminiszter a cárgyilkosság után keresztülvitt egy rendkívül szigorú nevében is "különleges" törvényt, (Lex Ignatyev)³⁴ amely rendkívül széles körű felhatalmazást biztosított a hatóságoknak. Ezt eredetileg a cári megölése miatti felháborodás gerjesztette dél-oroszországi pogromhullám megfékezésére alkották. A gyakorlatban azonban inkább az agrármegmozdulások elfojtására, illetve a munkástüntetések szétkergetésére alkalmazták. Bár bevezetésekor – három évben rögzítve hatályát – átmeneti törvénynek szánták, végül is egészen 1917-ig érvényben maradt. Ez lehetőséget biztosított a hatóságoknál a 3 főnél nagyobb számú csoportosulások szétkergetésére, második eredménytelen felszólítás után tűzparancs kiadására, illetve előzetes felhatalmazás nélküli házkutatás-

okra, igazoltatásokra, előállításokra és motozásokra. Ezek mellett az Ohrana további eszközei közé tartoztak a nyílt vagy titkos megfigyelés, a letartóztatás-bebörtönzés. Nyomatékos figyelmet érdemel, hogy a Védelmi Osztály 5 évig terjedő száműzetés büntetését hozhatott a saját hatáskörében, bírói ítélet nélkül(!) Az Ohrana széles jogköre persze nem ok nélkül való volt, az ezrek életét követelő terrorral szemben különben nem tudott volna hatékonyan fellépni. Vlagyimir Mitrofanovics Puriskevics,³⁵ az Orosz Nép Szövetsége nevű szélsőjobboldali szervezet alapító atyjának felkérésére 1908-1912 között összeállították "Az orosz fájdalom könyvét" (Knyiga russzkoj szkorbli) amely adatolva közli az 1861 és 1912 között megölt állami tisztségviselők névsorát. A lista 20 ezer (!) nevet tartalmaz, ezek döntő többsége ellenőrzött hiteles.³⁶

Az Ohrana – bár sokan ezt gondolják róla –, nem volt önálló szervezet, nem volt állam az államban. A belügyminisztérium – MVD (Mínyisztyeszto vnutrennih gyel) – szervezetébe tartozott, a mindenkorri belügyminiszter irányítása-felügyelete alatt, akinek joga volt vezetőinek leváltására, eltávolítására, felelősségrevonására.³⁷ Az Ohrana élén mindig magas rangú katonai vezetők álltak, általában tábornoki rangban. A szervezet területi struktúrájának kiépítése gyakorlatilag rögtön létrehozása után megtörtént. A három legnagyobb város, Varsó, Szentpétervár és Moszkva külön nyomozati alszervezetet kapott, amelyeket "Ohrankáknak", védelmi részlegeknek neveztek el.³⁸

A megfigyelt politikai pártok között prioritási sorrendet állítottak fel, és ezeknek az aktáit különböző színnel jelölték. Piros lapot kaptak az eszerek (szociálforradalmárok, ld. később részletesebben), kéket a szociáldemokraták, sárgát a diákok, zöldet az anarchisták, és fehéret a politikusok.³⁹ A szemmel tartott társadalmi célcsoportok között természetesen ott voltak a parasztok és a munkások, de különleges figyelmet kaptak a diákok, akiket 1888-ban a kivételes törvény hatálya alá vontak. Eszerint az egyetemek területén csoportosuló fiatalokat, amennyiben három "oszolj" felszólítás után nem engedelmeskedtek, fegyveres lázadónak minősítették, s mint ilyeneket, le lehetett löni.⁴⁰

³⁵ A könyv összeállításakor Puriskevics már a Mihály Arkangyal Orosz Népi Szövetsége elnevezésű szintén feketeszázas, beszarábiai székhelyű szervezet elnöke volt. Lásd erről: BEBESI György: *A feketeszázak*. 1999. 187-198.

³⁶ BEBESI, 1999. 195.

³⁷ Ahogy Lorisz-Melikov fogalmazott egy szellemesnek szánt megjegyzésében: "...az MVD nélkül a kormány annyi, mint a kandúr a töke nélkül". Idézi RADZINSZKI: *Az eleven Raszputyin*. 2002. 196.

³⁸ HELLER, 1996. 547.

³⁹ KRAUSZ, 1987. 33.

⁴⁰ KRAVCSINSZKI, 1988. 270.

³² KRAUSZ, 1987. 36.

³³ PIPES, R. *Az orosz forradalom története*. 1997. 31.

³⁴ BEBESI György: *A cári monarchia védőszenetjei*. 2001. 5-6.

és felügyelete mellett – a folyamatos munkát is biztosította a testület számára.⁴²

Alkalmazták az *átállítás* módszerét is. A tehetségesnek, értelmesnek tűnő anarchisták számára, akik még különösebben súlyos ügyeket nem követtek el, felajánlották, hogy dolgozhatnak az Ohrának is, ezt az ajánlatot nagyon sokan elfogadták. Leghíresebb talán az átálltak közül *Szergej Zubatov*, aki az egyik legsikeresebb rendőr lett a szervezetben, a generális rangig vitte, és moszkvai főkapitányhelyettesi beosztást ért le, egyébként, pedig az anarchista ügyek szakértőjének számított. Ahogy tanította: „ahol jelen van az anarchizmus, ott jelen kell lenni a rendőrségnek is”.

Az új eszközök közé tartozott a *provokáció* is.⁴³ Ennek a műveletnek a keretében igyekeztek ügynököket beépíteni az egyes narodovolec sejtekbe, akiknek többretegű feladatot kellett végrehajtaniuk: egyrészt az alkalmas személyeket kiválasztva meg kellett próbálni kettős ügynökké tenni őket, a minél több információhoz jutás érdekében. Alapfeladatuk természetesen a lebuktatás volt, emellett igyekeztek az egyes sejteket összeugrasztani, így azok gyakran egymással végeztek, árulónak tartva a másikat, vagy éppen egymást adták fel a rendőrségen.

Az Ohrana képzett vezetői honosították meg Oroszországban a *modern kriminológia*, még Nyugat-Európában sem régi eszköztárát. A már említett Zubatov nevéhez köthető, hogy a vádlottokról aktát fektettek föl, a gyanúsítottakat lefényképezték, ujjlenyomatmintát vettek tőlük.⁴⁴

Néhány híres Ohrana akció – I. a provokáció magasiskolája A Szociálforradalmár Párt (SZR, eszer) létrehozása

Az eszerek, a „terror második nemzedéke, vagy ahogy még gyakran hívták őket, a 20. század „első városi gerillái” a 80-as évek forradalmi apálya után a 90-es években élesztették újjá az állam elleni erőszak gondolatát, de ezt nem elsősorban vidéki paraszti bázisra építkezve kívánták megvalósítani, mint elődeik a narodovolecek, hanem már az öntudatosodó, ideológiailag is képzetesebb, egyre tömegesebb városi munkásságra alapozták működésüket.⁴⁵ 1894-től jönnek létre fokozatosan szervezeteik, az első Népjog néven válik ismertté, majd 1896-ban Szaratovban, 1897-ben pedig Moszkvában illegális kongresszusokon lezajlik a különböző eszer csoportok uniója. Az eszerek vezetője, az orosz forradalom

⁴² HELLER, 1996. 554.

⁴³ U. o.

⁴⁴ BEBESI: *A rendőrszocializmus*. In: *A feketeszázak*. 1999. 63.

⁴⁵ Ld erről: BEBESI, 2005. 97-101.

nagymamája” *Bresko-Breskovszkaja* asszony, akinek vehemenciáját jól jellemzi, hogy amennyiben a gyűléseken nem figyeltek rá, úgy néhány plafonba eresztett pisztolylövéllel adott nyomatékot mondanivalójának. A párt programtervezete 1898-ban látott napvilágot, és „Feladataink” címet viselte. Fontosabb megállapításai szerint a szociális reformokat kell végrehajtani a munkásságra támaszkodva, ki kell vívni a politikai szabadságot, és ki kell harcolni az alkotmányt.⁴⁶

Az Ohrana stratégiának ötlete: itt egy új formációról volt szó, amelyre a rendőrség még nem rendelkezett kellő rálátással. Mivel jó néhány eszer sejt külföldön működött, és az Orosz Birodalom területén is szétszórva, felmerült a gondolat, hogy jó lenne egységes párttá szervezni őket, mert így központilag át lehetne tekinteni az egyes helyi szervezeteket is, s a terrorista csoport az egykori narodnyikokhoz hasonlóan rendőrség előtt láthatóvá, felülről ellenőrizhetővé vált volna, sőt szükség esetén akár fel is lehet használni őket. Két korábbi ügynök *Gersunyi* (Gersunyin) és *Glutz* bizalmi tőkét szerzett a szervezetben, és 1901-ben, Svájcban, Bernben létrehozták az SZR pártot. Az új titkos pártformációnak harmadik tagja, helyettes vezetője minden idők egyik legsikeresebb rendőrügynöke, *Jevno Azef* (Azov) lett.⁴⁷

A párt megalakulásával párhuzamosan éledtek fel a merényletek, az államellenes akciók, a politikai gyilkosságok. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a párt megalakításával az Ohrana még nem kapott automatikus rendelkezési jogot minden önállóan tevékenykedő helyi sejt fölött, másrészt a merényletek egy részét szándékosan megengedték, eltűrték! 1901. február 14-én *Karpovics* diák lelőtte *Bogolepov* kultuszminisztert, mert utasítására az egyik diákszavargásban résztvevő fiatalokat büntetésül katonának sorozták. *Szipjagin* belügyminisztert a Miniszteri Bizottság (kormány) előcsarnokában lötte le egy *Balmasov* nevű SZR-diák 1902 áprilisában.⁴⁸ *Obolenszkij* herceget azért ölték meg, mert leverte a Poltavai kormányzóság parasztjainak lázadását. *Bogdanovics* Ufai kormányzót azért likvidálták, mert a sztrájkoló Zlatouszti munkásokba lövetett. *Bobrikovval*, Finnország főkormányzójával egy orosz

⁴⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy II. Sándor utódai – III. Sándor (1881-1894) és II. Miklós (1894-1917) – felfüggesztették a társadalmi reformokat, és csak a gazdaság modernizálását célzó ipari katonai változásoknak nyitottak teret. A reformok lezárásának legfőbb oka az anarchisták tevékenysége, és II. Sándor meggyilkolása volt.

⁴⁷ Ld erről: L. G. PRAJSZMAN: *Teroriszti, revoljucionyeri, ohrannyiki, provokatori*. 2001. 89-296.

⁴⁸ VITTE, Sz. J. *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. 1964. 217.

SZR-ekkel kapcsolatot tartó finn nacionalista végzett. Csak területi okokból szakítjuk meg még a nevezetesebb esetek folytatását is.⁴⁹

1902 és 1904 között Pleve volt a belügyminiszter (korábban rendőrfőnök is volt), aki eltökélte a keménykezű rendteremtést, a merényletek megfékezését.⁵⁰ Az Ohrana működését épp úgy radikalizálni akarta, mint ahogy az eszer pártot még több ügynök beépítésével kívánta szorosabb pórásra fogni. Egyik ügynökéhez, Szazonovhoz intézett szavai szerint: "merényleteket provokálunk ki belőletek, láthatóvá teszünk titeket, hogy aztán eltapossunk benneteket".⁵¹

A beépített ügynököknek társaik felé, a bizalom elnyerése és a hitelesség érdekében eredményeket kellett produkálniuk, azaz résztvenniük az akcióban, és általában saját kezűleg gyilkolni. Mivel rendőrugynökök voltak, ilyen esetekben mindig kikérték a kapcsolatot tartó Ohrana vagy MVD felettes véleményét, egy orosz állami alkalmazott a saját szakállára sohasem mert volna likvidálni egy másik magas rangú orosz állami alkalmazottat. Az Ohrana és a századelő történetének egyik legkülönösebb vonása, hogy a beépülés sikere érdekében a rendőri, belügyi felettesek számos esetben engedélyezték az akciókat – ezt tekinthetjük akár "a cél szentesíti az eszközt" politikájának, de akár emberáldozatnak is. Miért dönthettek így? Csak elképzeléseink lehetnek: egy sikeres merénylet okozta társadalmi felháborodást fel lehetett használni a rendőrség megerősítésére, hatáskörének további bővítésére; lehetőség nyílt a hivatali konkurencia sajátos úton történő eltávolítására; egy-egy kellemetlen, netán bűnököt elkövető kormányzati, hivatali személytől való megszabadulásra, akit így nem kellett leváltani és megalázni, hanem formailag hőssé válva tiszta maradt a neve és a családja. Ám az is lehet, hogy egyszerűen a szociálforradalmár sejtekbe történő beépülés minden áldozatot megért, s a megölt hivatalos személyeket az Ohrana erre engedélyt adó vezetői járulékos veszteségnek tekintették a korabeli terrorizmussal folytatott küzdelemben.

Már a kortársak is sejtették, hogy az eszerek ilyen mértékű sikeresége nem lehet pusztán a szociálforradalmár sejtek szervezetségnek, vagy fanatizmusának következménye. Különböző elképzelések születtek, amelyeket egyes szerzők is osztanak: így pl. a sikeres merényletek mögött, az összekövés elméletek logikájának megfelelően egy tikos udvari kamarillát sejtettek, akik politikai ellenfeleiket kívánják ily mó-

⁴⁹ KRAUSZ-SZILÁGYI –SZ. BÍRÓ: *Oroszország és a Szovjetunió 20. századi képes történelmi kronológiája*. 1991. 21-26.

⁵⁰ Az Ohrana vezetői, és portréjuk: *Sity i mecs. Rosszija v licah*. Szerk. KOLPAKIDI-SZERJAKOV, 2002. 238-309.

⁵⁰ Idézi: HELLER, 1996. 589.

⁵¹ Idézi: HELLER, 1996. 589.

don eltávolítani, esetleg éppen egy alkotmány bevezetésének megakadályozása érdekében. Ennek alapvetően ellentmond, hogy mint felsorolásunkból is kiténik, a likvidált személyek egyáltalán nem liberális politikusok, hanem nagyon is keménykezű, konzervatív államférfiak voltak. Ugyanakkor ismerve a Szent Csapat szellemiségét, nem elképzelhetetlen, hogy az Ohrana és a belügy vezetőinek egy-egy konkrét döntés meghozatalakor – különösen ha az kellően magas rangú személyt érintett – udvari körökből sügtak. Ennél a pontnál érdemesebb közelebről is szemügyre venni a 20. század elejének ügynökeit, akik közül többen is máig ható hírnevet vívtak ki maguknak.

*Egy legendává vált Ohrana kettősügynök: Jevno Azef (1869-1918)*⁵²

Azef a "Zónában" – a zsidó letelepedési övezetben – született, a Grodnói Kormányzóságban. Iskolai elvégzése után kereskedelmi utazó lett, sikkasztott, majd a büntetés elől Németországba menekült. Tovább kívánt tanulni, s anyagi támogatásért az Ohranához fordult, cserébe a külföldön élő orosz csoportok, diákok megfigyelését ajánlotta föl. A rendőrség elfogadta felajánlkozását, német és svájci forradalmi diákcsoportok szemeltartását kapta feladatul. Első jelentését 1893-ban írta, illetménye ekkor 50 rubel volt. Hogy több információhoz jusson, maga is beállt szervezkedő diákok közé, felesége szintén eszer diáklány lett. Olyan jól konspirált, hogy neje lebukásáig nem tudott férje kettős életéről. Jelentéseire, minőségi munkájára a jószemű Zubatov figyelt fel: hazahozták, és beépítették az eszerek közé. Jelentései továbbra is kiténik. Kérdemelte a járandóság emelését, közben – ügynöktársaival együtt – aktívan részt vett a szétszórt eszer csoportok párttá szervezésében. Gersunyí nemcsak helyettesévé tette meg, hanem utódjának is őt szemelte ki.

Azef "két úr szolgáljaként" is eredményes volt. Az Ohrana messzeemenően honorálta, hogy meghiúsította Szijagin belügyminiszter (első) megölési kísérletét, és feladva Gersunyit – akiről viszont nem tudta, hogy ő is ügynök – maga lett a párt vezére. Eszer körökben viszont a kemény kezű belügyminiszter, Pleve meggyilkolásának megszervezésével szerez vitathatatlan respektust. A dolog áttételes pikantériája, hogy gyilkosság kivitelezője, Szazonov eredetileg szintén rendőrugynök – ráadásul éppen áldozata, Pleve építette be –, ám átállt, a mozgalomban valódi eszerré vált. Azef mindkét oldal felé igyekezett magát bebiztosítani: az akció előtt álnéven figyelmeztette a belügyminisztert, így ha Szazonov nem járt volna sikerrel, akkor ezt az Ohrana felé tudta volna

⁵² Ld. erről: PRAJSZMAN, 2001.

mentőakcióként elszámolni. Ám azt az álnevet – Filipovics – amit ezúttal használt, az Ohranánál nem ismerték, így nem adtak hitelt neki. Mindenképpen súlyos trauma volt a Védelmi Osztály számára, hogy elsőszámú vezetőjét egy általa beépített ügynök ölte meg: nagyszabású revízió kezdődött a munkatársak és az ügynökök között, hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer “üzemzavar” esetén bumerángxént (is) működik.

Azef elképesztő dogákat művelt, miközben leveleinek tanúsága szerint gyakran szinte skizofrén lelkiállapotba került, komoly személyiségzavarral, identitásproblémákkal küzdött.⁵³ Miközben több akciót megakadályozott, megghiúsított – pl. a *Vlagyimír nagyherceg, Kleigels helytartó, és Trepov tábornok* elleni merényleteket – *Szergej Alexandrovics* nagyherceget viszont feláldozhatónak vélte.⁵⁴ 16 éven keresztül nem bukott le. Tevékenysége időnként a profi arcátlanságot sem nélkülözte. Jelentette pl. kenyéradónak, hogy *Gapon pópa* rendőrügynököt, s a rendőrszocializmus kombinációs játékának vezetőjét holtan találták finn határ melletti dácásjában: de azt nem közölte, hogy a Gapon egykori harcostársa *Rutenberg* vezette kivégző kommandó az ő parancsára indult el. Jelentette az Ohranának, hogy merénylet készül a cár ellen, de azt nem, hogy az akcióért ő a felelős a pártban.⁵⁵ Ugyanakkor többször megghiúsította a cár elleni merényleteket, oly módon, hogy társai számára szándékosan tévesen adta meg az egyébként titokban közlekedő uralkodói szerelvény indulásának terminusát. Kortársak becsülései szerint legalább 30 sikeres akció fűződik a nevéhez egyik oldalról, több száz eszer feladása és leleplezése a másiktól.⁵⁶

Lebukása egy *Burcev* nevű – szintén eszerként induló újságíróként nevet szerző – zsurnalisztának, valamint egy elbocsátása miatt sértett rendőrigazgatónak, *Lopuhin*-nak köszönhető. *Burcev* és *Lopuhin* külföldön találkoztak, és utóbbi felfedte az újságíró előtt, hogy milyen szerepet játszott Pleve belügyminiszter meggyilkolásban *Azef*. *Lopuhin* még hivatalból ismerte a “cégnél” *Azef* viselt dolgait, s a megszerzett információt *Burcev* továbbította az eszerek vezetőinek. Azok előbb kérteltek, de megbizonyosodva az értesülés valóságartalmáról, *Azefet*

⁵³ *Azef* néhány levelét amelyek az Orosz Föderáció Állami Levéltárban (GARF) lelhetők föl az *Aetas* című folyóirat megrendelésére e tanulmány szerzője Polgár Tamás doktorandusszal forrásközlésre lefordította és jegyzetekkel látta el; a leveleket főként az alábbi fondok tartalmazzák: GARF, F. 5805, op. 2, D. 149 valamint GARF, F. 102, Op. 314, d. 32.

⁵⁴ A nagyherceget egy *Katajev* nevű eszer merénylő öli meg oly módon, hogy bombát dob 1905. február negyedikén Moszkvában egy lakóház emeleti ablakából a hintájára.

⁵⁵ PIEKALKIEWICZ, J. *A kémkedés világtörténete*. 1997. 290-292.

⁵⁶ GARF, F. 5802. Op. 2, D. 271. L. 23. Piszmo *Burceva* Mínyisztru Juszticii.

halálra ítélték. De a másfél évtizedes kettősügynöki “rutin” valamint az Ohrana segítsége most is kamatozott. *Azef* 2000 rubellel, valamint egy *Neumayer* névre szóló útlevéllal a zsebében feleségével együtt Németországba szökött, ahol nyoma veszett. 1918 áprilisában halt meg Berlinben, “ágyban, párnák között”. Ott is temették el, sírjára csak egy szám került: 446. A kortársak és a kutatók a mai napig találgatják, hogy ez mit jelenthet: legvalószínűbb, hogy ez volt az ügynök-azonosítószáma, de más tetszetős elméletek is vannak. Ez csak egy sors a sok közül. *Azefen* kívül voltak más híres ügynökök is.⁵⁷

Még arra érdemes utalni, hogy a *beépülés* – mint ennek a társadalmi nyilvánosság kulisszái mögött folyó háborúnak a gyakorlata – a másik oldalról is működött. A. A. *Petrov* szociálforradalmár harcos rendőrügynök lett, és igen magas beosztást ért el. Ugyanakkor “a hitelesség” érdekében ő is több társát feladta. Ő azonban – *Azef* felentétben – nem tudta ezt feldolgozni, és egy merényletben szándékosan feláldozta magát.⁵⁸

Néhány híres Ohrana akció – 2. A dezinformáció máig ható (ártó) mestermunkája

*A Cion Bölseinek Jegyzőkönyvei (CBJ)*⁵⁹

Az Ohrana dezinformációs részlegének máig sem feledett, legnagyobb szabású hamisítványa, CBJ. Piacra dobásával egyszerre lovagolták meg a 19. század végi – nemcsak Oroszországban virulens – antiszemita közhangulatot, s szolgált egyben a cárságon belül manipulált szelepként társadalmi feszültségek levezetésére. A CBJ-ben megjelenített ellenségkép kapóra jött a századvég válságától gyötört cári rezsimnek, miközben

⁵⁷ Említést érdemel a többiek közül *Malinovszkij*, akit a bolsevik pártba épített be az Ohrana, konspirációs feladata a bolsevik-mensevik ellentétek elmélyítése, a pártszakadás előkészítése volt. Olyan sikeres volt, hogy a hierarchiában a párt központi bizottságának tagságáig jutott. Bizonyára munkásmozgalmi illúziókat rombol, hogy a párt lapját, a *Pravdat*, a rendőrség pénzén adták ki, de erről a munkatársak természetesen nem tudtak. Beválasztják bolsevik képviselőként a negyedik állami dumába, ő pedig 1915-ben segít a bolsevik küldöttek elfogásában. Ld. erről: I. Sz. ROZENTAL: *Provokator Roman Malinovszkij*. 1996. Híres ügynökök voltak még a teljesség igénye nélkül *Brjagyinszkij*, aki bolsevikok moszkvai szervezetébe épült be, avagy pl. *Brodskij*, *Sornyikov*, *Cseromozov*. Ld. erről: L. G. PRAJSZMAN, 2001., KRAUSZ, 1987. 42-43, PIPES, 1997. 157.

⁵⁸ KRAUSZ, 1987. 42.

⁵⁹ Ld. erről: BEBESI György: *A Cion Bölseinek jegyzőkönyvei*. In: *A feketeszázak*. 1999. 68-85. Valamint: BURCEV, V. *Protokoli Szionszkih Mudrecov*. 1938. és: ZAVJAGIN, V. *Ob isztorii Protokolov Szionszkih Mudrecov*. In: Moszkovszkije Novosztiji 1987. augusztus 23-i szám.

vidéki parasztmegmozdulásoktól, munkástüntetésektől, általános rossz társadalmi közérzettől szenvedett.

A CBJ kreálásához az 1897-es Bázeli I. Cionista Világkongresszus adta az ötletet az Ohranának. *Theodor Herzl* a szóban forgó kongresszuson fogalmazta meg a zsidók őshazába való visszatelepülésének vízióját. Az Ohrana koncepciója arra épült, hogy a zsidó összejöveleteket eleve gyanakodva figyelő közvélemény nehezen hiszi el, hogy a Bazelben összesereglettek pusztán a régi/új hazába térésről ábrándoznak. Ezért – szerintük – a legális kongresszussal csak leplezni próbálták a párhuzamosan folytatott titkos megbeszéléseket ahol a zsidó rabbik – a bölcsek – úgymond a *világuralom megszerzésének tervéről* értekeztek. Ezt bizonyítandó a Védelmi Osztály agytrösztjében azt találták ki, hogy a rendőrség szerezzze meg a vonatkozó titkos dokumentumokat, és hozza őket nyilvánosságra. Miután kiderült, hogy nem léteztek ilyen dokumentumok, a következő lépés ezek megkonstruálását célozta: már annak idején is épp elég antiszemita – brosúra és ponyva forgott közkézen – főként Német- és Oroszországban.

A feladattal az Ohranán belül *Racskovszkij* ezredest, a külügyi részleg vezetőjét bízták meg, feltehetőleg azért, mert a külföldi dezinformáció és provokáció volt a szakterülete. Ugyanő az 1890-es évek elején maga is próbálkozott egy uszító tartalmú irat összeállításával, ám ez akkor még visszhangtalan maradt. A CBJ néven ismertté vált összeállításra *Ogrejvszkij* generálistól kapott megbízást *Racskovszkij*. Az ezredes építette ki külföldön az orosz titkosszolgálat svájci, angol és német hálózatát. Bravúrijai hasonlóak voltak Azeféhez, csak fordított értelemben; az 1890-es években leleplezett Párizsban egy orosz anarchista bombagyártó üzemet, – amiről idővel kiderült, hogy ezt is az Ohrana emberei hozták létre és működtették.

A történelmi – filológiai – kutatás idővel a CBJ számos előzményére, „ihletőjére” bukkant rá. Ezek között leginkább „A zsidóság titka” című dolgozatot szokták emlegetni. Ezt egy „Ilja de Cion” nevű szerző jegyezte, aki valós, legálisan publikáló személy volt, több tanulmány fennmaradt a neve alatt. A Bázeli kongresszus idején betörték hozzá, és számos iratának lába kelt. Noha – úgy tűnik – letettek arról, hogy őt nevesítsék szerzőként, az eltűnt iratokat is felhasználták a kompiláció összegereblyezői. Az összeállító személyére *Radzovill* emigráns orosz grófnőnek az 1920-as években közreadott emlékiratai derítettek fényt. A grófnő az 1890-es éveket Párizsban töltötte, s memoárja szerint gyakran megjelent szalonjában egy *Golovin* nevű fiatal irodalmár, aki a grófnő pártfogását élvezte. Golovin bizalmasan szólt arról, hogy az Ohrana megbízásából titokban egy zsidókat lejárató irat összeállításán dolgozik. A konkrét megjelenés körülményei alátámasztani látszanak ezt a verziót.

A CBJ először francia nyelven, Párizsban, évszám nélküli kiadásban, de bizonyíthatóan 1897 és 1899 között jelent meg.

Oroszországban 1903-ban kezdték közölni a munkát. Motiválta ezt a dél-orosz pogromok utáni hangulat is, mintegy igazolásául, kihasználva az összeesküvés-elméletekre mindig fogékony közhangulatot. Egy szélsőjobboldali földbirtokos, egyben beszarábiai pogromszervező – a feketeszázak egyik későbbi vezetője – *Kruseván* lapjában kezdték el közölni folytatásokban a *Besszarabec*-ben (Beszarábiai Polgár). Hihetőségét illetően az Ohrana azzal számolt, hogy noha korábban is számban készültek antiszemita iratok, a befogadást segítheti egy szembetűnő elmozdulás. Az, hogy az anarchisták és – a századfordulótól – az eszerek körében magas, közel nyolcvan százalék volt a zsidók aránya. Cion Bölcseinek Jegyzőkönyvei mintegy rendszerbe foglalták, kerekévé tették a különböző változatokban közszájon forgó mendemondákat.

Önálló brosúraként Oroszországban 1905-ben adták közre a CBJ-t, de megfigyelhető, hogy az utánpótlások (újkiadások) is mindig kapcsolódnak egy-egy újabb társadalmi-politikai kataklizmához. Első megjelenésére 1905 őszen az akkori forradalom közepette lezajlott súlyos pogromok után, 1911-ben a Bejlisz-ügy hisztériája közepette, 1914-ben a világháború kitörésekor, illetve 1917-ben a forradalmak okán került sor. A brosúra formátum után reprezentatívabb kiadást is fontolgattak, de jó ideig senki nem akadt, aki a nevet adta volna hozzá. Végül egy Szergej Alexandrovics *Nilus* nevű vallási fantasztát találtak, aki felesége révén a cárnőhöz is közelálló ún. misztikusokhoz tartozott. Így a mű a *Nilus* fantazmagóriáit közreadó „A nagy a kicsiben, avagy Jézus Krisztus eljövetele, mint közeli politikai lehetőség” című összeállításban jelent meg.

A *hitelesség* kérdése az első megjelenés nyomán rögtön felmerült, ugyanis az Ohrana működéséről még a rendőrség más részlegeinek munkatársai sem tudhatták, mit főztek ki a „dezinformátorok.” Sztolipin miniszterelnök utasította az akkor még hivatalban lévő Lopuhin rendőr-igazgatót, hogy vizsgálja meg a jegyzőkönyvek eredetiségét, így szinte azonnal kiderült, hogy hamisítvány. Ezt – feljegyzések szerint – II. Miklós családodottan vette tudomásul. A külföldön sikeresnek, de – megbízatásához képest – hiperaktívnak mutakozó *Racskovszkij* Pleve 1903-ban visszarendelte Párizsból és belföldi forradalomellenes propagandaanyagok kidolgozásával bízta meg.

A jegyzőkönyvek *tartalmi részének* megfejtése sem érdektelen. *Robert Graves*, a Times tudósítója a polgárháború végén a Krímben az angol csapatok evakuálásáról tudósított, amikor kezébe került a „Szó szerinti feljegyzések a világ zsidó vezetőinek 24 titkos üléséről” című irat. Ismerős volt neki a szöveg, ezért amikor 1924-ben hazatért utána-

nézett, és kiderült, hogy a szöveg nagyrészt azonos, egy általa korábban látott londoni színdarabbal, Maurice Jolly: "Montesquieu és Machiavelli dialógusa a pokolban" cíművel. A darab eredendően egy III. Napóleon elleni 1864-es pamflet alapján íródott. Golovin nem volt formátumos ember: a Racskovszkijtől kapott anyagot, amely összegyűjtött korábbi antiszemita irományokat tartalmazott, egy korabeli angol színdarab szövegével dolgozta össze.

A jegyzőkönyvek története azonban a tartalom eredetének megfigyélésével nem ért véget. Az 1920-as évek elején, Alfred Roseneberg, balti német báró, egykori cári kormányzó magával vitte az iratokat Németországba, és személyesen fordította le azokat Hitler számára. Hitlernek nagyon tetszett a mű, de – "mert olyan jól jellemzi a zsidókat,"⁶⁰ – nem érdekelte az eredet kérdése. A CBJ nemcsak Hitler gondolkodásra hatott, hanem a huszadik század során mindenfajta zsidó-összesküvéselméletnek ez vált a közös szellemi alapjává.

*Néhány híres Ohrana akció – 3. a tömeges manipuláció gigászi (bár sikertelen) teljesítménye
A rendőrszocializmus⁶¹*

A 19. század utolsó harmadára Oroszországban is kialakult a nagyüzemi munkásság, amely még a korai nyugati kapitalizmus szintén embertelen viszonyaihoz képes is elképesztő helyzetben élt. A torlódott szerkezetű, konfliktusoktól terhelt orosz társadalomban a nemrég még falun dolgozó emberek egyszerű barakkokban laktak, napi 12-14 órát dolgoztak, infrastruktúrával nem rendelkeztek, alacsony fizetésük teljesítményarányos volt, akár fizikailag is megfenyíthették őket, juttatásaik egy részét a gyári kázinóban levásárolható utalványban kapták. Ilyen körülmények között az orosz gyári munkásság törvényszerűen radikálissá vált, hiszen legális szervezkedésre, helyzetének bármely törvényes úton történő javítására esélye sem volt. A hatalom bármiféle munkásmegmozdulást rendőri ügynek tekintett, és engedélyezte a gyárosoknak a privát gyár-felügyelőségek, azaz magán fegyveres alakulatok létrehozását a munkások fékentartása céljából. Amennyiben ez nem volt elég, úgy jött az állam egyenruhás rendőrsége, ha ez sem, akkor bevetették a hadsereget, a reguláris alakulatokat, akárcsak a vidéki parasztmegmozdulások

⁶⁰ SZAMUELY Tibor: *A náci párt megalakulása. A német és a cári orosz reakció közötti kapcsolatok.* In: *A nemzetiszocializmus.* 1964. 76.

⁶¹ Ld. erről: BEBESI György: *A rendőrszocializmus.* In: *A feketeszázak* 1999. 50-68. Valamint: BEBESI: *Az orosz munkásság állami manipulációjának nagy kísérlete a századelőn.* In: *Dunatáj,* 1984/4. sz. 65-82. Valamint: BEBESI: *A rendőrszocializmus a feketeszázak és a munkáskérdés Oroszországban.* In: *Múltunk,* 1999/3. sz. 138-181.

esetében. Jól megfigyelhető korabeli térképeken, hogy szinte minden nagyobb gyár mellé építettek egy kozáklaktanyát. A munkások így óhatatlanul a helyzetet gyökeresen, és eszközeiben nem válogató megoldások, a forradalmat, osztályharcot, proletárdiktatúrát hirdető nyugati radikalizmus – a marxizmus – és az orosz forradalmi-anarchista hagyományok felé fordultak.⁶²

Erre a helyzetre – felismerve az államra leselkedő valós veszélyt – az a szervezet reagált leggyorsabban, amelynek mindenki másnál pontosabb rálátása volt a Birodalom egészére, s napi szinten értesült a közhangulatról, a társadalmat foglalkoztató kérdésekről. A már többször említett Zubatov, Ohrana generális már 1898-ban kidolgozott egy tervet, amely elképzelései szerint kezelhetővé tette volna a munkáskérdést. Jól érzékelte, hogy immár nem maroknyi összeesküvő csoportok által működtetett néhány fős illegális sejtekről van szó, hanem olyan formálódó államellenes erőről, amely – az ő kifejezését használva – "polgárháborúba" taszíthatja az országot. Tervezetét hivatali főnöke, Szijjagin belügyminiszter íróasztalfiókba süllyesztette, ugyanakkor két év alatt annyit súlyosbodott a munkáskérdés, hogy a századfordulón már más tárcák vezetői, így pl. Bunge pénzügyminiszter is előálltak az ipari proletariátus helyzetének rendezését célzó javaslatokkal. Az MVD nem akarta elveszíteni elsőbbségét, ezért rögvést elővették Zubatov tervét, és a tábormok engedélyt kapott rá, hogy a gyakorlatban kipróbálja. Ez lett az Ohrana addigi legnagyobb szabású tömegmanipulációs kísérlete, a "rendőrszocializmus".

A rendszer lényege az volt, hogy a gyárakban a monarchia iránt lojális munkásszervezeteket kell létrehozni, az állam iránti hűségért a dolgozók cserébe némi szociális és gazdasági engedményt, korlátozott szervezkedési szabadságot, valamivel több szabadidőt, és bizonyos kulturális jellegű előjogokat kaptak. Egyetlen dolog volt tilos: a politizálás, az orosz állam lényegének, a cári önkényuralomnak, illetve az egyház szerepének a megkérdőjelezése. A szervezőmunkát ott kezdték, ahol már bizonyos segélyszervezetek, munkástársulások működtek, és ezekre, mint bázisra építve formálták őket monarchista munkásszervezetekké. Így jöttek létre, pl. Szentpétervárott a Gépipari Munkások Önszegélyező Társulása, illetve nyomában a rendőrszocializmus vidéki hálózata. 1902-ben létrehozták a *Független Zsidó Munkáspártot* Minszkben, amely szintén az Ohrana "gyámsága" alatt állt. A lényeg "a kifogni a szelet a vitorlából" politikája volt, úgy gondolták, hogy a munkásság

⁶² Az első szociáldemokrata, illetve szociálforradalmár szervezeteknek már az elnevezése is jól mutatja ezt a félkatonai, harcos, föld alá kényszerülő tendenciát. Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására, Népjog, stb.

mérsékelt önállóságot és szervezkedési szabadságot kap, akkor elveszíti érdeklődését a nyugati és hazai radikális "felforgató" eszmék iránt.

Arról, hogy a létrehozott szervezetek ne önállósuljanak túlságosan, többértémen gondoskodtak; együttműködtek a *gyárfelügyelőségekkel*, amelyek helyi szinten szemmel tartották a szervezeteket és azonnal jelezték, ha valamelyik szövetség túlment volna a jogosultságain. Magának a monarchista munkáscsoportosulásoknak az *alapszabályzatát is az Ohrana dolgozta ki*, és ebben nagyon világosan le van fektetve a lehetőségek és a kötelezettségek, illetve felállítva a tilalomfák. Mindezen túl még *beépített ügynökökkel* is megerősítették a rendszert, akik belülről tartották szemmel a megmozdulások alkalmával, illetve a hétköznapiakban a munkásokat.

Mindez azonban még így is kevésnek bizonyult. A legalizált munkásszervezetekben nemcsak a munkások és a hatalom, hanem a szociáldemokrata és eszer munkások is meglátták a fantáziát. Beléptek a tagok sorába, és a legális szervezkedés lehetőségét felhasználva, elkezdtek belülről bomlasztani, illetve átalakítani, radikalizálni, az éppen ennek a tevékenységnek a kiküszöbölésére létrejött szervezeteket. Gyakran egy törvényesen működő munkásgyülekezetben, ahogy nevezték, láthatatlan birkózás folyt a szocdemek, az eszerek, és a beépített Ohrana ügynökök között, a szervezet arculatának, politikai irányultságának meghatározásáért. Mindezzel együtt is, a rendszer, századfordulós létrehozásától kezdve 1903-ig úgy tűnt, hogy működik. Ahogy az eszer pártba beléptetett tikos ügynököknek is megengedtek egy-egy merényletet a hitelesség érdekében, úgy a monarchista munkásszervezeteknek is lehettek sikerélményeik egy-egy kisebb kérdésben, hogy érezzék fontosságukat, és azt, hogy a kormányzat és az uralkodó odafigyel rájuk. A gyülekezetekben folyó belső küzdelemben azonban egyre inkább a forradalmi pártokat képviselő munkások felé billent a mérleg, és különösen Dél-Oroszországban, több szervezetben leváltották a cár iránti hűség jelképeként a gyülekezek élére (falusi obscsinához hasonló módon) állított *sztárosztákat*, (felelősöket) s a jóval demokratikusabbnak tűnő *szovjeteket* (tanácsokat) választották a helyükre. A politikai súlyponteltolódásra 1903 nyarán derült fény, amikor egy Odessza központú, a kikötői munkások köréből indult sztrájkhullámot, amelyet elvileg a monarchista munkások szerveztek, Zubatovék képtelenek voltak leállítani, kiderült, hogy az MVD elvesztette burkolt utasítási jogát, a rendszer önjáróvá vált, kicsúszott létrehozói irányítása, ellenőrzése alól. A *zubatovcsina* megbukott. Zubatov kegyvesztett lett, leváltották, és Vlagyimirba száműzték, a rendőrszocialista szisztéma megmentésével azonban tovább kísérleteztek.

Az új koncepció szerint a meglévő, még monarchiához hű munkásszervezeteket oly módon kell átalakítani, hogy kiiktassák azokból még a gazdasági és szociális küzdelem lehetőségének elemeit is. Csak vallásos, falusi mintára működő *szobornoszty*-ként, (gyülekezet, közösség) működhetnek tovább. Az új rendszer vezetője *Georgij Gapon* pápa lett – természetesen maga is rendőrügynök. 1903-tól 1904 végéig úgy tűnt, hogy a "lebutított" munkásszervezetek ebben a formában is működőképeseek, különösen, miután az orosz-japán háború kitörése után a monarchista munkások ígéretet kaptak, hogy nem bocsátják el, és nem küldik a frontra őket. 1904-1905 telén azonban felborult a kényes egyensúly. Több szentpétervári nagyüzemben, pl. a Putyilov gyárban kezdték elbocsátani a gyülekezet tag munkásokat is, akik szembenézve a kemény tél, a munkanélküliség, a front veszedelmeivel, úgy érezték, hogy hatalom nem értékelte hűségüket, elárulta őket. Általános forrongás indult meg, s Gaponnak dönteni kellett; vagy elismeri kudarcát és Zubatov sorsára jut, vagy megpróbálja valamiképpen leszerelni a mozgalmat. Gapon az utóbbival próbálkozott: munkatársai segítségével megfogalmazott egy petíciót, amely tartalma alapján felért egy alkotmánytervezettel. A többi a köztörténeiből – a történelemkönyvek lapjairól – is jól ismert; 1905. január 9-én egy békés, monarchista munkástömeg vonult – állam és egyház iránti hűségét kifejezendő – állami zászlók és ikonok "védelme alatt", hogy az uralkodónak átnyújtsa az ő hű népe petícióját, ám II. Miklós palotaőrsege a tömegbe lövetett, s ezzel kirobbant az első orosz forradalom. A *gaponovcsina* is megbukott. A sortűz után nehéz lett volna a cár megértő szeretetét ecsetelni, így maga a hatalom lökte a munkásokat a radikálisabb mozgalmak irányába. Az Ohranának ez a kísérlete túlnőtt rajta, s végső eredményében össztársadalmi szinten éppen azt a folyamatot robbantotta ki, amelynek a megakadályozására létrehozták.

A végjáték, az Ohrana 1907-1917 között

Az első orosz forradalom előtt a rendőrszocializmus bukásával, és a forradalom alatt tanúsított erőtlenségével, az Ohrana sokat veszített addigi presztízséből, de működése lényegében változatlan formában egészen 1917-ig fennmaradt. 1906-ban segítséget nyújtottak Sztolipin miniszterelnöknek a 2. állami дума puccszerű feloszlásában.⁶³ 1907-től újdonság lett a szervezet profiljában, hogy különböző baloldali szervezetek – szociáldemokraták, eszerek mellé, néhány szélsőjobboldali csoportosulás is felkerült az ellenfelek listájára, ugyanis a sztolipini

⁶³ KASZVINOV, M. K. *13 lépcsőfok a halálba*. 1987. 44-45.

konszolidáció által létrehozott félparlamentáris, félalkotmányos modellt nagy erővel támadta néhány, az önkényuralmi állam eszméjéhez betűszerinti formájában ragaszkodó ultramonarchista szervezet. Ezek sorában az első helyen állt a *Dubrovin* doktor által alapított Orosz Népi Szövetsége nevű – az egykoron azonos nevű feketeszázas szervezetből kivált – csoportosulás, amely legalább olyan kérlelhetetlen ellenfele volt a rendszernek jobbról, mint a Lenin féle bolsevizmus balról.⁶⁴ Ezen kívül voltak olyan személyek is – pl. *Iljodor* szerzetes – akik 1905-ben még fanatikus védelmezői voltak a hatalomnak, majd ugyanolyan ádáz ellenfeleivé lettek.⁶⁵ Az *Ohrana* kombinációs játéka nyilvánvalóan szerepet játszottak a *Bejlisz ügyben* is. 1911-ben Kijevben meggyilkoltak egy 12 éves kisfiút, bizonyos Andrej Juscsinszkijt. A gyanú a közeli téglagyár zsidó művezetőjére, Mendem Bejliszre terelődött, akit letartóztattak. Bár nagyon hamar kiderült, hogy a tettet, amivel vádolják, nem követhette el, származása újabb alapot nyújtott egy nagy erejű, a középkori vérvádalméletet felmelegítő antiszemita propagandához: újból megjelentették a Cion Bölcsőinek Jegyzőkönyveit. A sztolipini rendszer stabilitását mutatta, hogy két év politikai birkózás után a bíróság Bejlisz perében felmentő ítéletet hozott.⁶⁶

Az *Ohrana* történetének legsötétebb lapjaira tartozik a *reformer miniszterelnök, Sztolipin meggyilkolásában* játszott szerepe. Oroszország „utolsó utáni reménye” volt a korábbi szarotvi kormányzó, aki 1906-tól irányította Oroszországot. Véget vetett a forradalomnak, új kormányzatot és működőképes állami dumát hozott létre, kormánya mögé stabil parlamenti többséget szerzett.⁶⁷ Számos érdemi reformot kezdeményezett, amelyeknek megvalósítását a legkomolyabban gondolta. Ő mert hozzájárulni és ő merte végre felszámolni az orosz parasztságot gúzsba kötő évezredes intézményt, a falusi obscsinát, s mindezt úgy vitte keresztül, hogy a gazdává tett parasztok stabil bázist jelentettek a hatalomnak. Reformjait az uralkodó és környezete a forradalom felszámolása, a rendteremtés miatti hálából sokáig eltűrte, Sztolipin azonban túl messzire ment. Komolyan gondolta, hogy bevonja a zemsztvo rendszer, a helyi önkormányzati közigazgatás keretébe a peremterületeket, a nemzetiségi vidéket is, valamint, hogy a kormány irányítás és ellenőrzése alá vonja a hadsereget és a flottát. Az első miniszteri válság idején 1909-ben egyszer már eltávolították, ám úgy tűnt,

⁶⁴ BEBESI, 1999. 257-273.

⁶⁵ BEBESI, 1999. 273-283.

⁶⁶ TAGER, A. Sz. *Carszkaja Rosszija i gyelo Bejlisza*. 1996-os reprint.

⁶⁷ Ld. erről: FEDOROV, B. G. *Pjotr Sztolipin: "Ja verju v Rosszju"*. 2002. Valamint: SZTOLIPIN: *Zsizny i szmerty*. Szerk: SZIDOROVICS, G.

hogy személye a működőképes kormányzás feltétele, ezért visszahívták. Sztolipin ekkor győzelme tudatában túllőtt a célon, s számos reformtervezet mellett egy olyan sok pontból álló programcsomagot íratott alá az uralkodóval, mely szerint őt a miniszterelnöki székből csak saját döntése alapján lehet eltávolítani. Amikor reformjait folytatni kívánta – amivel az udvari körök hisztérikus ellenállását provokálta ki – úgy tűnt, hogy eltávolítása nem történhet másképpen, „mint egy eszer terrorakcióval”. 1911. szeptember elsején a Kijevi Operában előadást tartottak, amin az uralkodó és a miniszterelnök is részt vett. A szünetben „egy eszer terrorista”, egy bizonyos *Bogrov* odalépett az első sorban ülő kormányfőhöz, és több pisztolylövéssel megölte.

A merénnyel kapcsolatban már a kortársakban is súlyos kételyek fogalmazódtak meg, s bár sohasem sikerült bizonyítani, hogy „idegen kézzel” végrehajtott *Ohrana* akció volt, a kételyek nem voltak alaptalanok. Igaz, hogy *Bogrov* az eszer párt tagja volt, ám tagsági igazolványát alig két nappal a merénnyel előtt állították ki. Korábban, mint kijevi aranyifjút – a gazdag helyi kereskedők körének tagját – ismerték, ezeknek a köröknek pedig egészen más politikai kötődései voltak. Az Operabelépőt *Kulabkitól*, a Kijevi *Ohrana* főnökétől kapta,⁶⁸ s végül, de nem utolsósorban az is figyelmet érdemel, hogy egy valódi anarchista mindegyképpen az első számú célpontot, magát az uralkodót lőtte volna le, aki alig két szóval Sztolipin mellett ült.⁶⁹

A miniszterelnök halála – bármi is volt benne a Védelmi Osztály szerepe – megásta magának az *Ohranának* a sírját is, hiszen a Birodalom működése egészen 1917-es bukásáig, már nem volt képes normalizálódni. A háború harmadik évében a testület már személyi védelmi feladatait sem tudta kielégítően ellátni. Nem tudták például megakadályozni *Raszputyinnak* a cári család kedvenc sarlatánjának a meggyilkolását, pedig ezt magától az uralkodó pártól kapták nyomatékos feladatként.⁷⁰

A *szervezet sorsa* érdekesen alakult 1917-ben, különösen a bolsevik forradalom után. Az gondolhatnánk, hogy a hatalomra került többségi szociáldemokraták felszámoltak, megsemmisítettek egy olyan szervezetet, amely pl. őket is üldözte, zaklatta, elfogásuk esetén összeverte, stb. Nem így történt. A „vörös terror” csak néhány emblematikus vezetőt, pl. *Zubatovot* érte utol. A Bolsevik Párt Központi Bizottságában *Trockij* álláspontja kerekedett felül, aki – akárcsak a hadsereget illetően – azt

⁶⁸ Ez volt a később sokat emlegetett, hírhedt vált 871-es számú jegy.

⁶⁹ *Tajna ubijsztva Sztolipina*. Szerk. POZSIGAJLO, P. A. 2003.

⁷⁰ Ld. erről: PURISKEVICS, V. M. *Kak ja ubil Raszputyina*. 1921. valamint: RADZSINSZKIJ, 2000. 562-647. Valamint: BEBESI, V. M. *Puriskevics, az orosz szélsőjobb vezére a századelőn*. In: Századok, 2001. 135. évf. 5. sz. 1125-1148.

mondta: "szakemberekre szükség van." Nincsenek pontos és hiteles adatok arról, hogy az Ohrana kommunista utódszervezete, a *Cseka*⁷¹ hány embert vett át az Ohrana munkatársai közül. Azt tudjuk, hogy az új bolsevik központi szervekben, így a Népbiztosok Tanácsában, a Központi Bizottság apparátusában, a Központi Végrehajtó Bizottság szerveiben, a 18 Népbiztosságban és a Csekában dolgozók összesen 12 267 munkatársa közül 9086 korábban is ott dolgozott, vagyis azonos hatáskörű vagy feladatú elődszervezetnél.⁷² Ez 75-80%-os arány, nincs okunk feltételezni, hogy a Cseka-Ohrana esetében a viszonzyszámok ettől nagyon eltérjenek. A Védelmi Osztály története az új hatalom államvédelmének és belső elhárításának keretei között folytatódott, ahol értelemszerűen eszközeik, módszereik jelentős része is átöröklődött.

Huszár Mihály

II. Miklós és 1905. január 9.

Az első orosz forradalom (1905-07) különleges és egyedi vonásokkal lépett be az európai forradalmak sorába. Sajátossága, hogy egy olyan államban zajlott le, amelyik az önkényuralom rendíthetetlen bástyájaként az alkotmányos reformok megrögzött ellenfele volt. Másrészt a rohamosan fejlődő európai kapitalizmus korlátlan munkaerővel és nyersanyagokkal rendelkező befektetési célterülete is volt egyben. Jelen dolgozatban azt szeretnénk bemutatni, hogyan zajlott le a forradalom nyitánya (1905. január 9.), kik voltak ennek a szereplői, és mi volt a céljuk. Valamint miként változott meg egyik napról a másikra az emberek tudatában élő, az addig érvényben lévő klasszikus uralkodói kép Oroszország fejről, II. Miklós cárról.

Oroszországban 1905-ig korlátlan egyeduradalom valósult meg, amely azt jelentette, hogy minden hatalom és törvény a cártól eredt. A politikai hatalom letéteményese a Romanov dinasztia volt, ahol a mindenkor uralkodónak érintetlenül kellett továbbörökítenie azt.¹ A XX. század fordulójának egyik nagy kérdése az volt, hogy hajlandó-e az oroszországi kormányzati rendszer áttérni az önkényuralomról az alkotmányos monarchia rendszerére. Az egyeduradalmi monarchia rendíthetetlen hívei szerint Oroszországban nincs táptalaja az alkotmányosságnak, amely homlokegyenest ellenkezik az organikus orosz fejlődési modellel is. Richard Pipes szerint a monarchisták érvei úgy szóltak, hogy a cár birodalmában egyrészt annak etnikai és földrajzi tarkasága, másrészt a társadalom mentális és politikai fejletlensége miatt nem működne hatékonyan a parlamentáris rendszer. Az orosz értelmiségnek és a politikai gondolkodóknak sok-sok évtizede kívánt célja volt az autokratikus állammal szemben a parlamentarizmus. Elképzeléseik szerint egy esetleg felálló, szabadon választott törvényhozást a liberális és a szocialista elveket vallók irányítanának.² Akik nyugat-európai gondolkozásban gyökerező eszméiknek megfelelően, a cári hatalom folyamatos leépítésére törekednének az egyre erősítendő demokrácia nevében.

Ahogy már II. Katalin a XVIII. század végén kijelentette: „az orosz impérium oly hatalmas, hogy az önkényuralkodói rendszeren kívül minden más kormányzati forma káros az országnak.”³ A XVIII-XIX.

⁷¹ VCSKA (Vseszojuznij csrezvicsajnij komityet) Összoroszországi Rendkívüli Bizottság.

⁷² LENGYEL István: *A Szovjetunió története 1917-1939*. 1991. 35.

¹ Richard PIPES: *Az orosz forradalom története*. Bp. 1997. (a továbbiakban PIPES) 24.

² Uo. 27.

³ KUN Miklós: *Pál cár, a megkésített uralkodó*. In: *Valóság*. (1986)7. 54.

századi orosz történelem folyamán mindvégig hiányoztak az orosz emberek fogalomkészletéből az olyan szavak, mint például a választójog, a demokrácia, a parlament, az állampolgár, és az alkotmány. Az 1905. január 9-i „véres vasárnapi” munkásfelvonulás résztvevőinek kezében lévő petíció, melyet Gapon pópa és köre fogalmazott meg, pontosan a fenti fogalmakat tartalmazta – az alkotmányosság alapelvét és a népnek a kormányzásba való bevonásának a követelését – de a konzervatív cári rendszer ezt a katonaság sortűzével utasította el.

II. Miklós hatalmas országban uralkodott, személye az egész birodalmat szimbolizálta. Ahogy felesége Alekszandra Fjodorova megfogalmazta férjének: „*Őn és Oroszország egy és ugyanaz.*” Ezt az ideát alakította át egyik napról a másikra radikálisan az 1905-ös év „véres vasárnapja”. A sors pedig úgy hozta, hogy Miklós egy sikeres egyeduralkodó minden vonását nélkülözte, alkalmatlansága és befolyásolhatósága miatt nem válhatott „jó cárrá”, népének megmentőjévé.⁴ Országának bajait nem ismerte, az információk jelentős része az adminisztratív, bürokratikus államszerkezetben elveszett, vagy átalakulva, az eredeti formájához képest módosulva került az uralkodó és a kormányzat elé. Ebből kifolyólag sok fontos probléma nem lett saját szintjén kezelve.

A cárizmus saját társadalmi bázisát akarta stabilizálni, és túlélését biztosítani azáltal, hogy a bérmunka kereteit kiterjesztette, s megnyitotta az utat a kapitalista tőke előtt. Ezzel a lépéssorozattal viszont ellentmondások keletkeztek a birtokaikat és a privilégiumaikat féltő nagybirtokosság és a modernizációval a létszükségleteit kielégítő cárizmus között.⁵ De sajátos módon a cárizmus hű konzervatív támogatói stabil bázisául szolgáltak az önkényuralomnak is, mivel közös ellenségeik, a radikálisok (eszerek, anarchisták és egyéb másként gondolkodók) a rendszer halálát kívánták, és ezt terrorisztikus eszközzel próbálták elérni.

Sajátos volt az is, hogy voltak ugyan minisztériumok, de 1906-ig nem volt kormány és miniszterelnök. A minisztériumok, a hadsereg és a titkosrendőrség nem megfelelő reagálása a fővárosi munkásság körében tapasztalható, majd az ország egészén elterjedő elégedetlenségi hullámhoz, 1905. január 9-e napjához és a két évig tartó zavaros időszakhoz, a második „szmutához” vezetett el.⁶ Az ilyen rossz informális állapot

⁴ PIPES, 26.

⁵ KRAUSZ Tamás: *A cároktól a komiszárokig*. Bp. 1987. 19.

⁶ A kortársak is úgy ítélték meg, hogy az orosz birodalom a forradalom által egy új zavaros időszakot (szmuta) élt túl. Lásd: *A Mérföldkövek (Vehi)* kötet szerzőit 1909-ben.

kitűnő táptalaja lett a forradalomnak, amely az egész országot megbénította.

A dolgozat első részében a Romanovokról szólunk, mert II. Miklós uralkodói döntéseire, és ezáltal a véres vasárnaphoz vezető út eseményeire, a cár családja döntő hatással volt.

A Romanovok és a cári udvar

Fontosnak tarjuk hangsúlyozni, hogy az orosz uralkodóház és az 1905-ös év történései elválaszthatatlanok egymástól. 1905-ben II. Miklós cár 37 éves volt, regnálása a dinasztia 300 éves uralkodási jubileumához közeledett.⁷ A dinasztia hatalmas utat járt be ez idő alatt.

II. Sándor cár (1855-1881) a jobbágyfelszabadítással átlépett egy addig rettegett határt és elindította a kapitalizáció motorját. Ezzel együtt fokozatosan kérdőjeleződött meg az önkényuralom létjogosultsága (különös ország az, ahol az alkotmánytervezetet aláírni és reformálni készülő cárt a radikális forradalmárok – akik saját elveik alapján szintén modernizálni akarnak – bombája gyilkolta meg).⁸ A fia III. Sándor (1881-1894) uralkodásáról minisztere Csicserin úgy nyilatkozott, hogy a „*természet megtagadta tőle a tehetséget, bizonyos fokig durva jellemét a nevelés nem tette csiszoltabbá, csak a legkezdetlegesebb oktatásban részesült, és egyáltalában nem volt előkészítve a rá váró feladatra. A trónra azon szörnyű esemény után lépett, amely megzavarta egész gon-*

⁷ Edvard RADZINSZKIJ: *Az eleven Raszputyin*. Bp. 2001. (a továbbiakban RADZINSZKIJ) 261-263. 1913-ban fényes ünnepséggel emlékeztek meg Szentpéterváron és Moszkvában, ahol az első Romanovot, Mihailt megválasztották „szent Oroszország” cárijának. „*Azon a reggelen [Február 21.] Oroszország szerte megszólaltak a harangok. Égő gyertyákkal körmeneteket tartottak a templomok körül. [...] A Kazanyi-székesegyházban kezdetét vette az ünnepélyes istentisztelet. [...] Ezután az ünnepségeket a régi fővárosban folytatták. És ismét sorfalat álltak a katonák, és tengelyi nép volt, és zúgtak a harangok.*” Úgy tűnt hasonló jellemzőket mutattak az események: 1613-ban, a „nagy szmuta” végén kezdődött a Romanov ház dicsősége. Az 1905-7-es forradalomból megmenekült a birodalom. II. Miklósra és országára ismét dicsőséges évszázadok várnak. Lásd még, Orlando FIGES: *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891-1924*. London, 1996. 3.

⁸ Lásd a bőven rendelkezésre álló irodalmat: NIDERHAUSER Emil-SZVÁK Gyula: *A Romanovok*. Bp. 2002. (a továbbiakban NIDERHAUSER – SZVÁK); FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Bp. 2001. (A továbbiakban FONT–KRAUSZ–NIDERHAUSER–SZVÁK); Mihail HELLER: *Orosz történelem. Az orosz birodalom története*. Bp. 2003. (a továbbiakban HELLER)

dolködását, és feldúlta egész lelkét. [...] II. Sándor nagy reformjai után nem volt több mint holmi tompa élű fegyver...⁹

II. Miklós 1894-ben került trónra, apja, III. Sándor halála után. A liberális politikusok és zemsztvó-küldöttek nagy változásokban reménykedtek, hiszen egy reakciós császár után általában egy reformer szokott jönni.¹⁰ Minden generáció várta a saját újjító cáriját, tehát a változást nem egy majdan eljövendő „jó cártól” hanem a „reformer cártól” várta, aki a politikai struktúrát majd népe jólétéért átalakítja.¹¹

De az elit tagjainak csalódnuk kellett, mert az ifjú cár a koronázási beiktató beszédét így kezdte: „Az utóbbi időben egyes zemsztvó gyűléseken egyre gyakrabban hallatták hangjukat olyan személyek, akik értelmetlen ábrándokba ringatják magukat...¹²” Illetve: „Minden erőmet a nép jólétének szentelve az Egyeduralom alapjait ugyanolyan szilárdan és rendíthetetlenül megőrzöm, ahogyan elhunyt, feledhetetlen atyám.”¹³ Félreérthetlenné tette tehát, hogy az atyjától örökölt autokráciát fenntartja. Az ünnepélyes koronázást véres köntösbe öltöztette az a tény, hogy ezerháromszáz embert tapostak halálra a rendezvény területén, a Hodinka mezőn. (Miklóst mélyen lesújtotta a hír.) Vészjóslo a cár és népe „első találkozása”, a cárizmussal szemben álló politikai körök „Véres” Miklósnak kezdték hívni az új uralkodót.¹⁴ Miklós sokára eszmélt rá pozíciójából adódó hatalmára, arra, hogy ő a „mindenható despota” és bármikor rákényszerítheti az akaratát alattvalóira, tehát nem függ kizárólagosan véleményüktől a döntéshozatalban.

Az uralkodó család tagjai mindig fontos állami tisztségeket viseltek Oroszországban, hiszen az autokrácia intézménye is ezt kívánta. I. Miklós fia Mihail Nyikolajevics 1881 és 1905 között az Államtanács elnöki

⁹ NIEDERHAUSER – SZVÁK, 286.; RADZINSZKIJ, 52. „A cár egyik főhadsegédével beszélgetett röviddel a halála előtt: – Érzem, hogy Oroszországban nem úgy mennek a dolgok, ahogy kellene, – mondta Miklós apja, és Richter véleményét kérdezte – Ezen én is sokat gondolkoztam – válaszolta Richter –, és az országot egy nagy katlanak képzelem el, amelyben erjedés folyik, a katlan körül pedig kalapáccsal járkálnak. És amikor a falán a legkisebb repedés keletkezik, azonnal beszegecselik. Ama gázok egyszer akkora darabot szakítanak ki belőle, amit nem lehet betömni, s akkor mindnyájan megfulladunk. – És akkor az uralkodó felsóhajtott, mintha szenvedne – emlékezett vissza az esetre Richter.”

¹⁰ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK, 405.

¹¹ SASHALMI ENDRE: *A jó cár eszméje a Romanov dinasztia alatt. 1613–1905.* In: „Orosz arcképcsarnok” konferenciakötet. Kelet Európa és Balkán tanulmányok 3. Pécs, 2003. (a továbbiakban SASHALMI) 32.

¹² EDVARD RADZINSZKIJ: *Az utolsó cár. II. Miklós élete és halála.* Bp. 1995. (a továbbiakban RADZINSZKIJ: *Az utolsó cár.*) 71.

¹³ MENYHÁRT LAJOS: *Az orosz vihar, 1905.* Bp. 1984. (a továbbiakban MENYHÁRT) 50.

¹⁴ FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK: 406; RADZINSZKIJ: *Az utolsó cár.* 78–79.

tisztét töltötte be. Az ifjú uralkodónak sok gondja volt nagybátyjaival. Az egyikük Vlagyimir Alekszandrovics, a január 9-i sortűz felelőse, míg a másik, Alekszej Alekszandrovics a japán háborúban vereséget szenvedett flotta parancsnoka, aki egyben hadügyminiszter is volt 1890 és 1905 között.¹⁵

II. Sándor fia volt Szergej Alekszandrovics nagyherceg is, aki 1891-től moszkvai főkormányzó lett. Alapjában véve nemes lelkű és becsületes ember volt, de államvezetési tapasztalatok hiányában, súlyos korlátoltságában és makacosságában kemény rendőri intézkedéseket fogantatosított Moszkvában, aminek következtében gyűlölt személlyé lett a városban, s 1905. februárjában meggyilkolták.¹⁶ Felesége, Jelizaveta Fjodorova Alekszandra cárné nővére, Hessen-Darmstadt-i hercegnő, aki Viktoria angol királynő unokája volt. Felvette az ortodox hitet és igen vallásos életet élt a régi világot őrző Moszkvában.¹⁷ Az első misztikus csodatevő Philippe megjelenése után csatlakozott a cári családot intrikával támadó Romanovokhoz.¹⁸

Pjotr Nyikolajevics, II. Sándor cár öccse 1905-ben fontos pozíciót töltött be, mert Szentpétervár Körzet katonai parancsnoka volt. Felesége Milícia montenegrói hercegnő volt, aki sokat mesélt Alekszandra cárnénak az istenes emberekről és sztarecekről, és aki bevezette őt a misztikumok világába.¹⁹

Az egyik legfontosabb családtagnak I. Miklós unokája, Nyikolaj Nyikolajevics számított, aki mögött jelentős katonai karrier állt (már az 1877–78-as török háborúban is harcolt). Ő volt a hadsereg főparancsnoka 1915-ig.²⁰ Közte és az uralkodó között mintegy apa–fiú viszony volt érzékelhető, mert Miklóstra mindig nagy hatással voltak a magas és tekintélyes emberek (lásd: Pjotr Sztolipin). A „félelmetes nagybácsi”, ahogy a családban hívták, a gárda kedvence volt, de a katonákra jellemző egyenes természete miatt egyáltalán nem tartozott a jó politikusok közé. Erőteljes befolyással voltak rá a montenegrói hercegnők, s bár magabiztosnak mutatta magát, valójában kiegyensúlyozatlan és főként

¹⁵ Uo. 309.

¹⁶ SZERGEJ JULJEVICS VITTE: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései.* Bp. 1964. (a továbbiakban VITTE) 292.

¹⁷ Uo. 311.

¹⁸ RADZINSZKIJ, 89.

¹⁹ Lásd bővebben: NIEDERHAUSER–SZVÁK, 312.; RADZINSZKIJ: *Az utolsó cár.* 78.

²⁰ A felemás eredményekért, amelyeket a nyugati fronton elértek, Miklós Nyikolaj nagyherceget leváltotta, maga állt a seregei élére, és elkövette a legnagyobb hibát. Államfőként övé lett a felelősség az ország egyre rosszabb helyzetéért. Miklós mindezt naiv és vallásos módon, az országért tett áldozatnak tekintette. Lásd: NIEDERHAUSER–SZVÁK, 327.

logikátlan volt.²¹ Miklós anyja, Marija Fjodorovna – aki dán uralkodóházából származott – feszült viszonyba került Alekszandra Fjodorovnával, s kapcsolatuk annyira megromlott, hogy csak nagyritkán találkoztak. Ennek az oka a cári család bezárkózása, és a misztikus csodatevőkkel folytatott életük volt. Mivel a cár viszonya a rokonság nagy többségével fokozatosan megromlott, a családtagok csak ritkán jártak Carszkoje Szelóban, az uralkodói rezidencián.

Az uralkodó számára a legfontosabbak a gyermekei és a felesége voltak. 1904. június 30-án – az orosz-japán háború kellős közepén – megszületett a várva várt trónörökös, aki az Alekszej nevet kapta.²² Az orosz birodalom leendő örököse azonban a Hessen-Darmstadt-i családban jellemző hemofília betegséget örökölte anyjától, ami baljós előjelnek, s legfelsőbb állami titoknak számított. A család bezárkózott Carszkoje Szelóba, s a császári reprezentációk száma megritkult. A palotában főleg a montenegrói hercegnők fordultak meg, illetve Nyikolaj Nyikolajevics, és a cárevics vérzékenységi rohamait csodálatos módon gyógyító, Philippe.²³ A liberális Felszabadítás Szövetségének Stuttgartban megjelenő *Oszvobozszenyije* (Felszabadítás) című, lapjában Pjotr Sztruve így írt: „*az orosz cár valami nemzetközi szélhámostól várja udvara labirintusának mélyén a megvilágosodást, attól, akit a közelébe csempészték.*”²⁴

Miklós amellet, hogy szerelmi házasságban élt Alekszandrával, sok mindenben hagyatkozott tanácsaira, főleg házasságuk későbbi szakaszában, az első világháború idején, s őszintén, de sajnos naivan és akarátgyenge módon kezelte a körülötte folyó történéseket. A XIX. századi cárnék az egész korszakban a szilárdság és mozdíthatatlanság szimbólumai voltak, passzív szerepre ítélve. Azt várták tőlük, hogy egy vagy több trónörököszt szüljenek, legyenek méltóságteljesek és fedhetet-

²¹ RADZINSZKIJ, 69., VITTE, 249. „*Ó jaj, ezek a montenegrói nők! Rengeteg balszerencsét hoztak Oroszországra.*”

²² RADZINSZKIJ: *Az utolsó cár.* 104.; VITTE, 281. „*Augusztus 11-én megkeresztelték. Gyakran felteszem magamnak a hamleti kérdést, milyen sors vár a legfelségesebb gyermekre? Azon fohászokodom, hogy személyében Oroszország nyerje vissza nyugalalmát; a nagy orosz nép lelkének és erejének megfelelő új életét; teljes nagyságát. Adja Isten, hogy így legyen!*”

²³ RADZINSZKIJ: *Az utolsó cár.* 108. VITTE, 249-250, 255-257. A udvart jó pár évig a Párizsból érkezett francia csodatevő, keresztény okkultista Philippe befolyásolta. Eredeti nevén Nasier Vacholnak hívták, erőteljes hatással volt Alekszandra cárnéra, a cár katonaróvossá nevezte ki ezredesi rangban, majd miután 1905-ben elment, rövid időn belül meghalt. Viszont megjósolta Raszputyin eljövételét. A Romanov család több tagjának már az sem tetszett, hogy a bizalmas „Barátunk” szóval nevezték az ő szent embereiket. Főleg Raszputyint akinek jelenléte teljesen ortodoxá tette Alekszandra cárnét, aki megfélebbezhetetlenül hitt minden szavának.

²⁴ HELLER, 684.

lenek, példaként szolgálva a nem mindig puritán udvarnak. Ezt Alekszandra meg is tette. A természeténél fogva komoly cárné azonban nem tudta leplezni, mit gondol a frivol, álszent és mohó udvarról. Mindenekelőtt családjához és vallásához kötődő emberként nem bírta a pletykát és a szabadosságot elviselni. Ennek megfelelően minden véleményét, amely nem egyezett az övével, úgy tekintett, mint a férjével és a Romanov-dinasztiával szemben elkövetett ellenséges cselekedetet.²⁵

Míg II. Sándor körül kialakult egy tevékeny, politikusokból és katonatisztekkel álló kör, addig Miklós nem alakított ki ilyet, barátai nem voltak, csak a „szent emberek”, 1904-től egyedül Raszputyin „sztarec”. Kapcsolatai általában sok intrikával voltak terhelve (amelyek jelentős része feleségétől származott), még azokkal is, akik tényleg tehetségesek voltak, mint Vitte gróf és Sztolipin miniszterelnök.

A nép és január 9.

1905. január 9-ének a megértéséhez szükséges ismerni az okokat és előzményeket, amelyek több irányból adódtak össze.

Az egyik ilyen összetevő az 1904-05-ben lezajlott orosz-japán háború, amely az orosz hadseregbe vetett bizalmat rendfítette meg, és rámutatott az ország infrastrukturális és logisztikai problémáira (például a szibériai vasút még nem épült meg teljesen, így az út egy részét gyalog kellett megtennie a hadseregnek). „*A felelős miniszterek nem akartak háborút, és ennek megfelelően kívánták intézni az ügyeket. [...] A cár nem kívánta a háborút, mégis tevékenysége következtében a háború elkerülhetlenné vált.*”²⁶

Az egész háború optimista hangulatban kezdődött, az uralkodó természetesen abban a hitben élt, hogy Japánt némi erőfeszítéssel alaposan megverik, a költségektől nem kell tartani, mert azt majd Japán jóvátételként megtéríti. Az uralkodó számos városban kereste fel a frontra induló csapatait, a cárné pedig szentképeket ajándékozott a katonáknak.²⁷

Pleve belügyminiszter, aki megérezte a forradalmi változásokat, ezt mondta Vittének: „*–Ön nem ismeri Oroszország belső helyzetét. Annak érdekében, hogy a birodalmat megóvjuk a forradalomtól, ha nem is*

²⁵ Vlagyimir FJODOROVSKIJ: *Cárnők és Cárnék. Oroszország nagyasszonyai.* Bp. 2000. 184.

²⁶ VITTE, 281.

²⁷ VITTE, 265; 269. Az 1904 folyamán elszenvedett vereségek miatt terjedt el az a monda Oroszország szerte, hogy „*A japánokat mi szentjeink képével akarjuk megverni, ők pedig minket ágyúgolyókkal és bombákkal vernek meg. Mi szentképekkkel, ők pedig puskagolyókkal lönek.*”

nagy, de győzelmes háborúra van szükségünk.”²⁸ A háború katasztrofális kimenetelű lett, a forradalom pedig majdnem teljesen győzött. A hadműveletek vezetésének hiányosságai, Alekszejev főparancsnok vezetői alkalmatlansága (egyáltalán nem értett a szárazföldi hadviseléshez) és Kuropatkin volt hadügyminiszter kinevezése főparancsnoknak, amivel egy kettős vezetés jött létre, vezetett el a katasztrofális vereséghez. Közöttük sok volt a konfliktus, mert a legtöbb hadművelet irányítása Szentpétervár parancsa szerint történt.²⁹ „Természetesen a háború ilyen fajta vezetése hallatlan ostobaságnak bizonyult, és nem vezethetett más eredményre, csak arra, hogy sorozatosan a legszörnyeteljesebb visszavonulásra kényszerültünk.”³⁰ Fontos leszögezni, hogy a forradalom napjaiban a hadsereg jelentős része még a Távol-Keleten tartózkodott. Az országos vasutassztrájk miatt pedig leállt a katonák nyugatra szállítása, ami a hatalom stabilitásának létbiztosítója volt.

A másik jelentős probléma, amely meghatározta a forradalomhoz vezető utat, a munkáskérdés volt. A kormányzat a századfordulótól kezdve több eszközzel is próbálta orvosolni a létszámában robbanásszerűen megerősödött munkásság problémáit. A mintegy 23,8 millió ember a gyáriparban és a bányászatban koncentrált. Elképesztően rossz körülmények között éltek és dolgoztak. Legalább felerészben azok közül a parasztok közül kerültek ki, akik otthagyták az obscsinát.³¹ Napi 14–16 óra volt általában a munkaidő, munkaszüneti nap nem volt csak a vallási ünnepeket tarthatták meg a dolgozók. Bérezésük csekély volt – a női és gyerekmunka bérezése a férfiénak a töredéke volt. Szakszervezetet nem alapíthattak, bármiféle megmozdulást rendőri ügynek tekintettek, és brutálisan felszámoltak a hatóságok. A munkásság köreiből ezért a mérsékelt megoldások helyett a nyugati munkásmozgalom radikális eszméje, a marxizmus nyert teret. Közben évtizedek óta folyt a terrorhadjárat a narodnyikok, anarchisák és az eszer terroristák által az elit és a kormányzat prominens tagjai ellen, amelyre nem kevésbé keményen válaszolt a cári titkosrendőrség, az Ohrana.

A hatalom egyes köreiből érzékelték a munkáskérdés fontosságát, ezért lépéseket tettek. Egy-két magányos intézkedés után érdemi előrelépés 1898-ban történt, amikor Zubatov moszkvai rendőrfőkapitány kidolgozta a rendőrszocializmus tervét (régebben ő illegális szocia-

²⁸ VITTE, 265., RADZINSZKI: *Az utolsó cár*, 105.

²⁹ VITTE, 268. „*Lelkében a cár szintén támadást kívánt, de mint rendszerint, most is felemás intézkedéseket hozott: ma így, holnap úgy határozott. És ami még ennél is nagyobb baj, mindkét fajta utasításnak megkövetelte a végrehajtását, pedig mindenekelőtt saját magát csapta be ezzel.*”

³⁰ VITTE, 286.

³¹ NIEDERHAUSER–SZVÁK, 295.

lista volt), amely lényege szerint némi szociális engedményt és korlátozott szervezkedési szabadságot biztosított volna a munkásoknak. Cserébe a gyárfelügyelőségek – a rendőrséggel közös – ellenőrzése alá helyezték volna a dolgozók egyesületeit.³² A tervet nem jutott el II. Miklósig. Alekszandrovics nagyherceg, Moszkva főkormányzója és Trepov rendőrfőnök, aki ténylegesen irányította a moszkvai főkormányzóságot támogatta; a belügyminiszter Szijjagin viszont elutasította (öt 1902 áprilisában egy anarchista meggyilkolta).

1900 nyarán aztán a belügyminiszter engedélyezte a tervet, amely három év múlva visszavonásra került, mert a nyáron kirobbant országos sztrájk hullámot nem tudta kezelni a „rendőrszocializmus”.³³

Hangsúlyozni kell, hogy a cár tiszteletének fenntartásáért a hatalmi rendszer a fent említett; a pravoszlávia, népiesség és önkényuralom elveitől merőben eltérő eszközöket vetett be.³⁴ Amíg a modernizáció előtti társadalomban a cárizmus stabil híveinek számítottak a néptömegek, addig a városokban koncentrált munkásság az addig számukra nem ismert ideológiával, a marxizmussal találta szemben magát. Ez a réteg új ismeretei alapján fokozatosan kérdőjelezte meg az önkényuralom létét. Persze addig nem is váltak tömegessé a különböző marxista agitátorok munkája által befolyásolt új jelenségek, amíg a rendőrség csírájában el tudta folytatni őket. Bürokratikus, rendőri eszközökkel és új, szociális eszmével kísérlete meg a kormányzat a munkásság „önkéntes” cárhűségének a fenntartását. Ezt a rendszer 1905-ben már nem bírta ki.

1903-ban a kormány új eszközeként alkalmazott „Gaponovcsina” már a forradalom előjátékának volt tekinthető.³⁵ 1903 és 1905 között egy rendőrügynök, Gapon pópa próbált megoldást kínálni a munkáskérdés fokozódó bajaira. A fanatikus küldetésstudatú pap célja olyan munkásszervezet létrehozása volt, amelyben a pravoszláv cártisztelet és az orosz hazafiság együtt van a munkáskövetelésekkel; mint például a 8 órás munkanap, a gyárfelügyelői intézmények megszüntetése és a munkásbizottságok létrehozása. Gapon arra számított, hogy sikerül tömegessé tennie az Orosz Gyári Munkások Gyülekezetét, ami 1903-ban Szentpéterváron jött létre, és amely egy év múlva már 10 000 tagot számlált.³⁶ Úgy tűnt, a forradalmár, szocialista szervezeteket sikerült

³² BEBESI György: *A fekete szék*. In: *Russzisztikai könyvek VI.* Bp. 1999. (a továbbiakban BEBESI) 56–63.

³³ BEBESI, 52., 63.

³⁴ Az orosz politikai konzervatívizmusról kimerítően lásd: BEBESI György: *A szlavofilektől a nemzeti bolszevizmusig: az orosz politikai konzervatívizmus 100 éve.* In: *Múltunk.* (2002) 3–4.

³⁵ BEBESI, 63–68.

³⁶ BEBESI, 65.

elszigetelni.³⁷ Természetesen a pápa arra számított, hogy egyedül kézen tudja majd tartani a monarchista munkásszervezetet.

Sajnos a szociálforradalmár terroristák által végrehajtott akciók az Ohrana szívós munkája ellenére tovább folytatódtak. Pleve belügyminiszter, a rendőrszocializmus fő támogatója is gyilkosság áldozata lett az 1904-ben.³⁸

Gapon pápa elhatározta, hogy 1905 januárjában egy új eszköz használatával próbálja meg orvosolni a munkásság bajait. Sashalmi Endre helyesen utalt arra, hogy Gapon ahhoz a régi eszközhöz nyúlt, amit 1649-ig (az új törvénykönyv bevezetéséig) joga volt gyakorolni a népnek, nevezetesen a „jó cár” kezébe közvetlenül adhatta petícióját, kikerülve így a bürokratikus ügymenetet és a „rossz tanácsadókat”.³⁹

Közben legfelsőbb kormányzati szinten is zajlottak az események. Pleve belügyminiszter meggyilkolása után, 1904 nyarán új belügyminisztert nevezett ki II Miklós. Szvjatopolk-Mirszkij vezérkari tábornokot, aki liberális és becsületes ember volt, de nem rendelkezett államigazgatási tapasztalatokkal. Ahogy Vitte megfogalmazta: „*Sajnos Mirszkijt már későn neveztek ki belügyminiszternek, amikor a háború sikertelenségei és a belpolitikai események olyannyira forradalmasították Oroszországot, hogy erején felüli feladatnak bizonyult a helyzet megváltoztatása. Annál inkább így volt, mert az uralkodó Mirszkij kinevezése után is a legszélsőségesebb reakciósook tanácsára hallgatott, akik megakadályozták Mirszkijt abban, hogy új irányzatot kezdjen a belpolitikában.*”⁴⁰

Az új miniszter általában enyhítette a liberális szervezkedők ellen a sajtóval kapcsolatban megvalósított szigorú Pleve-féle intézkedéseket. Kifejtette a cárnak, hogy nézete szerint a kormány és a társadalom két szembenálló táborhoz hasonlít, és közöttük a háború kiélezte az ellentéteket. A kormánynak meg kell békülnie a néppel, ki kell elégítenie a társadalmi körök régen érlelődött igazságos kívánságait. Így kell eljárnia a nem orosz nemzetiségűekkel is. Elve az volt, hogy Oroszország kormányzásának a társadalom iránti bizalom kell alapulnia.⁴¹ Mivel a cár biztosította támogatásáról a belügyminisztert, ő fontos lépéseket kezd-

³⁷ MENYHÁRT, 32.

³⁸ BEBESI, 65.

³⁹ SASHALMI, 33. Amikor 1648-ban felkelés tört ki az újra beszédett sóadó miatt, a moszkvaiak kérvényt küldtek a cárnak. Miután az uralkodó „gonosz környezete” meghírsította a panaszok orvoslását, a nép néhány prominens bojár ellen fordult. Lásd: SZVÁK Gyula: *Hamis cárok*. Bp. 1988.

⁴⁰ VITTE, 282.

⁴¹ VITTE, 284.

ményezett az ügy érdekében, jelentést és rendelettervezetet készített az uralkodó számára.⁴²

1904. december végén az uralkodó tanácskozásra hívta össze föltisztviselőit. Ez hatalmas előrelépés volt attól a II. Miklóstól, aki jóval korábban azt vallotta, hogy „*Mit érdekel engem a közvélemény!*”⁴³ Ezen a megbeszélésen Szvjatopolk-Mirszkij belügyminiszter, Vitte pénzügyminiszter, Peobedonoszev főügyész, Trepov moszkvai rendőrfőkapitány és még mások vettek részt. A cár beszédében kijelentette, hogy Oroszországban a forradalmi irányzat napról napra növekszik, ezért olyan intézkedések szükségesek, amelyek a társadalom kívánalmait mérsékelten és ésszerűen kielégítik, de nem zárkózódott el a Pleve-féle reakciós politika folytatásától sem. A cár végül is egyetértett a többség véleményével és megbízta Vittét a rendelettervezet kidolgozásával.⁴⁴ Az uralkodó kezdeményezett egy törvényjavaslatot, amelyről határozat is született: „*az államrend alapelveiről és tökéletesítéséről*” címmel. Ebben szó esett arról, hogy helyre kell állítani a törvényességet, törvényt kell alkotni a nem orosz nemzetiségűekről és a nem pravoszlávokról is, vallási türelmet kell bevezetni, de a legfontosabbak a sajtó és szólásszabadság bevezetése, valamint a városok és zemsztvók hatáskörének kiszélesítése voltak, amelyekbe be akarták vonni a társadalmi szervezeteket is. „*A Tanácskozás szárnyakat adott a jelenlévőknek.*”⁴⁵ Tiltakozásul Trepov január 1-én lemondott posztjáról, de a cár kinevezte a moszkvai katonai körzet parancsnokává. December 11-e reggelén Miklós behívta Vitte pénzügyminisztert dolgozószobájába, és kijelentette: „*...sohasem egyezem bele a képviselői kormányzás módjába. Károsnak tartom az Istentől reám bízott nép szempontjából, s ezért követem az ön tanácsát: törölöm a pontot.*”⁴⁶ Tipikus orosz önkényuralkodó, hivatkozási alapja Isten, és az ő népének jóléte. Döntésében fontos szerepet játszott Szergej Alekszandrovics nagyherceg moszkvai főkormányzó is. A rendelet 1904. december 12-én mégis kihirdetésre

⁴² VITTE, 286.

⁴³ RADZINSZKIJ: *Az utolsó cár*. 116.; VITTE, 286. Érdekes adalék az uralkodó személyiségéről Vitte további megjegyzése. „*A cár joggal úgy vélte, hogy a közvélemény az „értelmiségiek” véleménye.*” S hogy a cár miként gondolkodott az értelmiségről, ezzel kapcsolatban Mirszkij herceg megemlített egy korábban lejátszódott esetet: Az uralkodó nyugati kormányzóságokban tartott látogatásakor, egy asztal melletti beszélgetésben valaki az értelmiség kifejezést használta, mire a cár a következő megjegyzést tette. „*Hallani sem szeretném ezt a szót! Majd gúnyosan hozzátette: „Meg kellene parancsolni az akadémiának, hogy az értelmiség szót törölje az orosz nyelv szótárából.”* (Míntha csak I. Miklós országában lett volna, ahol a „szabadság” szót tiltották be.)

⁴⁴ VITTE, 289.

⁴⁵ VITTE, 290.

⁴⁶ VITTE, 291.

került, de módosítással, kihúzott pontokkal. Ez a jelenet is a cár határozatlanságát és döntési befolyásolhatóságát mutatja. Fontos kijelentésünk, hogy az uralkodói rendelet elindította a kormányzatot az alaptörvény és a népképviselő felé, kormányzati szinten tehát ezt elengedőnek tekintették az ország problémáinak rendezésére. De az egyre fokozódó szélsőséges hangulat, amely a társadalom alsóbb rétegeit jellemezte, még jobban szembeállította a népet, főleg a létbizonytalanságban lévő városi munkásságot a kormányzati bürokráciával. A december 9-i kormányülés tagjainak a lelkesedése és öröme őszinte volt, ők is akarták a változásokat, de a rendelkezésre álló kereteken belül, a hagyományos eszközökkel.⁴⁷

A kormányzat emberei, a felső rétegek képviselői jó módokban éltek, a háború megpróbáltatásai és a nélkülözések őket nem érintették. Egyes fontos beosztású tisztviselők ellen terrorista merénylethullám zajlott, de a nagy tömegek ellen nem. Alekszejev tábornok leváltásra került a hadsereg éléről, de életmódjában nem történt változás, továbbra is a cár egyik legbefolyásosabb rokona maradt. A „pétvári munkást” ugyanakkor a háború miatt elbocsátották, létbiztonságát elvesztette, s ezért hajlott a radikális, rendszerellenes retorikára. Bajai orvoslására a bürokrata csinyovnyikok „klasszikus” eljárása kevésnek bizonyult, de a cáriban, mint jó pravoszláv, orosz ember, még bízott.

II. Miklós január 6-án egy szerencsétlen kimenetelű rendezvényen vett részt. Vízkereszt napjának alkalmából rendezett istentiszteleten a hadsereg díszlovásokat adott le a Péter-Pál erődből, amelynek következtében a cár közvetlen közelében az egyik eltévedt éles lövedék megölt egy rendőrt. A megrémült uralkodó, akit környezete még olyan rendőrségi jelentésekről is tájékoztatott, amelyek szerint merénylet készül ellene, elutazott a Téli palotából családjával Carszkoje Szelóba (egyre inkább csak ott érezte igazán jól magát).⁴⁸ „Az esetet a társadalom számos rétege ellenére olybá vette, hogy merénylet történt, ha nem is a cár élete, de nyugalma ellen.”⁴⁹ Tehát a „cáratyuska” a fontos napokban nem volt elérhető népe számára. Vitte megjegyzi, hogy ha ő lett volna a kormány élén, azt javasolta volna az uralkodónak, hogy semmiképpen ne fogadja személyesen a munkásokat, hanem a kormány feje

⁴⁷ VITTE, 292. „Ha az 1904. december 12-i rendeletet a kihúzott pont nélkül bár de gyorsan, teljesen és főként őszintén megvalósítottuk volna, nem kételkedem abban, hogy ezzel lényegesen hozzájárultunk volna a társadalom minden rétegében meg növekedett forradalmi hangulat lecsendesítéséhez. [...] Mert ha nem is mindenki, de a társadalom egy része hamar és könnyen tisztába jött azzal, hogy amit a rendelet nyújtott, azt máris meg akarják semmisíteni.”

⁴⁸ RADZINSZKI: Az utolsó cár. 110.

⁴⁹ VITTE, 293.

vagy egy főhadsegédje vegye át a kérvényt, majd szólítsa fel őket távozásra, ellenkező esetben természetesen erőszakhoz folyamodott volna. (A klasszikus rendőri eszközök híve volt ő is.)

Miklós képzetében egy idealisztikus kép élt népéről, amely távolról sem hasonlított a valós helyzethez. „A cáriba beoltották azt a hitet, hogy a nép és mindenki, aki nem értelmiségi, őt követi. Elvileg ez igaz is: a nép mindig tisztelte a cárokat, de csak azokat, akik a népért éltek. Amiként lehet elvárni, hogy a nép a cárt kövesse, amikor Őfelsége annak az 'Udvari nemesi kamarillának' az útján kormányoz, amely a maga részéről úgy tartja, hogy ő az orosz nép legjava, és érte, vagy legalábbis rajta keresztül kell történnie mindennek.”⁵⁰

Számba az olyan népképviselők jelentették az orosz parasztot, mint Raszputyin, illetve Klopov, akinek a legfőbb vágya az volt, hogy a cárhoz éljen a nép igazát, amelyet eltitkolnak a bürokraták az uralkodó előtt. Ők teljes szívűvel pravoszlávok, odaadóak voltak a cárizmus iránt. Az értelmiség széles köreiből terjedt el az a nézet – Tolsztoj és az orosz vallásfilozófusok között is –, hogy csakis az egyszerű, koldusszegény elnyomott nép van birtokában valamiféle szent igazságnak, tőlük kell a bölcs és keresztény életet megtanulni. Dosztojevszkij megfogalmazása szerint: „mi vagyunk azok, akiknek meg kell hajolnunk a nép előtt, és tőle kell várnunk mindent, eszméket, eszményképeket egyaránt; meg kell hajolnunk a nép igazsága előtt...”⁵¹ Az uralkodó hitt abban a réges-régi igazságban, hogy neki, a jó cárnak közvetlenül a gonosz tanácsadók és korrupt csinyovnyikok megkerülésével kell az orosz néphez fordulnia.⁵² Abból pedig, hogy az ország, a nép bajban az Istennel közvetlenül kapcsolatban álló és minden jólét forrásának tekinthető uralkodó segítségét kéri, már egyenesen következik a mindenható cár ideája. Csakhogy amikor 1905. január 5-én népe tényleg találkozni akart a cáratyuskával, ő megrettent a lehetséges következményektől és meghátrált.

Az Ohrana ügynökei révén jó előre tudta, hogy várható a városi munkásság felvonulása, és Gapon is serényen tájékoztatta a különböző kormányzati és rendőri vezetőket céljaikról. A városparancsnokság pedig megtette a kellő előkészületeket: 9 katonai körzetre osztották

⁵⁰ VITTE, 287. Jól látta a pénzügyminiszter Miklós elképzelését népéről. De a visszaemlékezésében, többször még is eltúlozza az udvari körök befolyási súlyát. Lásd még SASHALMI

⁵¹ Fjodor Mihajlovics DOSZTOJEVSZKI: A nép iránti szeretetről. A néppel való szerződés kötés szükségessége. In: F. M. Dosztojevszkij: A történelem utópikus értelmezése. [Szerk. SISÁK Gábor] Bp. 1998. 53-54.

⁵² RADZINSZKI: Az utolsó cár. 76-77.

Pétertvárt, és egy különleges cári megbízott felügyeletére bízták a várost. Csapatokat hoztak a városi helyőrség megerősítésére is.⁵³

Gapon jól elő akarta készíteni a felvonulást, ezért levelet írt a belügyminiszternek, Szjatopolk-Mirszkijnek, amelyben kifejezi, hogy a pétervári munkások a cár személye elé kívánják vinni a bajaikat. „Ő, pedig vagy kijön, mint igazi cár bátor szívvel viseltetve népe iránt és kezünkből veszi petíciónkat, vagy ellenkező esetben megszakadhat a morális kapcsolat, amely eleddig az orosz cár és az orosz nép között leledzett.”⁵⁴

II. Miklósnak is írt egy levelet, amelyben a cár minisztereit teszi felelőssé a kialakult rossz belügyi helyzetért. Másrészt felhívja az uralkodó figyelmét arra, hogy amennyiben a munkások közé lövet „és majd ártatlan vér onttatik, akkor azok a kötelékek, amelyek Önt Népehez fűzik, elszakadnak, és az a bizalom is örökre eltűnik, amellyel ön iránt a nép viseltetik.”⁵⁵ Ha vér folyik, minden felelősség a cáré lesz, nem pedig a minisztereie.

A háború, a frontról jövő vereségek híre, majd Port Arthur eleste az egész országot lázban tartotta, a közhangulat felfokozott volt.⁵⁶ A megszokottnál is zordabb tél köszöntött be, s amikor a küszöbön álló kormányválság miatt hirtelen felfüggesztették a további fegyverrendeléseket, százezrek kerültek az utcára; ráadásul éppen akkor, amikor a leghidegebbre fordult az idő, és súlyos élelmiszerhiány támadt.⁵⁷ A pétervári események alaphangulatát meghatározta az, hogy 1904 decemberében négy munkást elbocsátottak a Putyilov-gyárból. A Gapon-féle munkásszervezet gyűlést hívott össze és egy kérvényben követelte a magyarizációt a gyárvezetőtől. Az igazgató reagálása elemi felháborodást váltott ki, amely újabb gyűlés összehívásához vezetett (január 2.). A további sikertelen tárgyalások után Gapon felismerte a veszélyét annak, hogy elveszítheti az események irányítását, ha nem lép valami kézzelfogható programmal a munkások elé. Ebben a tervzetben például a 8 órás munkanapot, a kötelező túlóráztatás eltörlését, a bérek 30%-os emelését javasolta. Az igazgató elutasítása és a napok óta terjedő rémhírek a mozgalom közben tartása és a városi gyárak általános sztrájkjának elke-

⁵³ MENYHÁRT, 56-63.

⁵⁴ SASHALMI, 35. Ő az idézeteket, KSZENOFONTONOV könyvéből vette. 106-107.

⁵⁵ SASHALMI, 36. 1881 óta a cár biztonságát egy különleges rendelkezés biztosította, amelyben a tűzparancs is benne volt.

⁵⁶ VITTE, 264. „A közigazgatás azonnal számos utcai tüntetést rendezett, de sehol nem találtak visszhangra. Egyszeribe kitűnt, hogy a háború teljesen népszerűtlen; a nép nem kívánja, a többség elátkozza. Ez is arra mutatott, hogy a háború jó eredményt nem hozhat.”

⁵⁷ Richard HAUGH: *Felkelés a „Potyomkin” páncéloson*. Bp. 1971. 40.

rülése céljából végül arra készítették Gapon, hogy a legveszélyesebb eszközhöz nyúljon: a cár elé vigye a népet. Az általa kidolgozott petíciót január 7-én a Gyülekezet elfogatta. A felvonulást 9-re ki is tüzték.⁵⁸ Január 8-án este Vitte lakásán megjelent Arszejev tiszteletbeli akadémikus és Makszim Gorkij író, és arra kérték a pénzügyminisztert, hogy javasolja a cárnak, jelenjék meg és vegye át a munkások folyamodványát, mert különben vérontás következik be. Vitte ezt elutasította, mert szerinte nem tartozik rá az ügy, formai okokra hivatkozott, csakhogy ne kelljen beavatkozni.⁵⁹

Gapon pápa tervzetéből terjedelmi okok miatt csak néhány részletet emelünk ki, amelyek a cárra vonatkoznak. „Mi Szentpétervár városának munkásai és minden társadalmi rendhez tartozó lakosai, feleségükkel, gyerekeikkel és gyámolatlan öreg szülőinkkel együtt eljöttünk Hozzád, Felséges Urunk, igazságot és oltalmat keresve. [...] Nincs már több erőnk, Felség. Türelmünk végéhez értünk. Elkövetkezett számunkra az a borzasztó pillanat, amikor jobb meghalni, emiatt tovább szenvedni az elviselhetetlen kínokat. [...] Minket leigáztak a Te hivatalnokaid támogatásával, az ő segítségükkel. [...] Felség! Vajon összefér-e mindez Isten törvényeivel, akinek kegyelméből uralkodsz? És vajon lehet-e élni ilyen törvények mellett? [...] Felség, és ez hozott bennünket palotáid falaihoz. Végső menekvésünket itt keressük. Ne tagadd meg segítségedet a te népedtől, emeld ki a jogtalanság, a nyomor és a tudatlanság sírgödreiből. [...] Rombold le a falat amely, Közötted és néped között áll, és kormányozza Veled együtt az országot. Hiszen Te a nép hasznára állítottál magas posztodra... Parancsold meg, hogy teljesítsék őket, [A Gapon által leírt rendszabályok – H. M.] esküdj meg erre, és boldoggá, dicsővé teszed Oroszországot.”⁶⁰ Világosan fogalmaz Gapon, Oroszországnak alkotmányra és népképviselőre van szüksége.

A január 9-i felvonulás munkásai Gapon vezetésével a petícióval, templomi zászlókkal és II. Miklós cár képével a kezükben indultak a Téli Palotához. A több utcából és irányból folyamatosan duzzadó tömeghez néhány rendőr is csatlakozott – egyesek szimpatizálásból, mások biztosítási célból.

L. N. Kremenyeckijnek, a pétervári Ohrana-osztály főnökének január 9-én kelt jelentése rendőri alapossággal mutatja be a történéseket: „A mai napon, körülbelül délelőtt 10 órakor a narvai sorompó mögött, a viborgi és pétervári oldalon, valamint a Vaszilij-szigeten, a Gyári Munkások Gyülekezeténél kezdtek gyülekezni munkásemberek azzal a céllal,

⁵⁸ BEBESI, 66-67.

⁵⁹ VITTE, 295.

⁶⁰ BEBESI, 167-171.

amint ezt Georgij Gapon atya ki is jelentette, hogy a Palota-térre menjenek, és petíciót adjanak át öfelségének, a császárnak. Amikor a narvai városrészben összegyűlt néhány ezer ember, Gapon lelkes misét mondott, és a tömeggel együtt, élén a narvai városrész közelében lévő kápolnákból erőszakkal elvitt templomi zászlókkal és ikonokkal, valamint öfelségeik arcképeivel, a Narvai-kapu felé vonult, ahol katonasággal találkozott. Meg kell jegyezni, hogy Gapon atya, miután elrendezte a menetet, nyomban eltűnt. A tömeg Znacskovszkij rendőrfőnök rábeszéléseinek és a lovassági rohamoknak ellenére sem oszlott szét, hanem ment tovább előre. A Narvai-kapunál felállított két század csoportosan tüzet nyitott rájuk, miközben hiányos adatok szerint tíz halott és közel húsz sebesült maradt a helyszínen...⁶¹ A nap folyamán több helyszínen dördültek sortűzek a felvonuló tömegek ellen. Két órakor a palota téren gyülekezett egy több ezer fős tömeg, akik azt kérdezték, hogy ha nincs az uralkodó a palotában, akkor miért van kinn a cári lobo-gó? Kozákok vágattak közéjük és szétzavarták őket. Miután a lovasok elvágattak, kürtszó jelezte a következő parancsot és két sortűz dördült el. Egy a munkások mellére, a másik a lábukra. A tömeg a Nyevszkij-proszpekten menekült el. „Estefelé a Vaszilij-szigeten a Malij proszpekten, a 4. utcától a 8. utcáig óriási néptömeg gyűlt össze, s kezdett az utcákon barikádokat építeni, kidöntötte a telefonoszlopokat, és az úton keresztbe dróthuzalokat feszített ki. [...] A gyalogsági osztag parancsnoka a tömeget a Malij proszpekről kiverte és széjjelkergette. [...] Este a Vaszilij-szigeten és a pétervári oldalon munkásokból és csavargókból álló tömeg kioltotta a lámpákat, és törte-zúzta az üzleteket: kirabolták a kincstári szeszkereskedést...” Az este folyamán még kiraboltak több üzletet és fegyverboltot is.⁶²

A január 10-én megjelent kormányközlönyben így írtak az eseményekről: „A tömeg barikádokat emelt drótsövényekkel, vörös zászlókkal a Slisszelburgi úton, a Narvai sorompónál, a Trockij-hídon, a Sándor kertnél, a Nyevszkij terein. A szomszédos házak ablakaiból köveket dobáltak és tüzeltek a katonaságra. A tömeg lefegyverezte a rendőröket. A Sof-fegyvergyárat kirabolták. A Vasziljevszkij-sziget I. és 2. kerületében a tömeg elvágta a távíróvezetékét és kidöntötte a távírópóznákat. A rendőrszobát szédülták.”⁶³

⁶¹ A pétervári Oroszország története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához. [Szerk. BEBESI György] Pécs-Szekszárd, 1997. (a továbbiakban BEBESI 1997.) 200.

⁶² Uo, 201.

⁶³ V.I. LENIN: A barikádharok. In: V.I. Lenin összes művei. Bp. 1966. (a továbbiakban LENIN) 204.

A fenti események is mutatják, hogy a cár elé szervezeten vonuló tömeg, a tragédiáig bizakodva és rendben haladt. Nem mellékes az sem, hogy Gapon pópa egy ideig saját kezében tudta tartani a vezetést. Mivel a nap folyamán más-más időpontban, különböző helyszíneken több felvonulás is kezdődött, ezért vezetőik spontán módon a radikális egyetemisták és eszer forradalmárok közül kerültek ki. Miután lezajlottak a sortűzek, az emberek fejvesztve menekültek az utcákon. Közben egyesek, forradalmi hevületből barikádokat építettek és rendőrökkel kerültek tűzharcba, mások fosztogatni kezdték az üzleteket. A cár arcképeit golyók lyuggatták.⁶⁴

„Mindenütt felhangzottak ekkor a sortűzek. Amennyire én emlékszem, több mint 200 embert megöltek, illetve megsebesítettek. A történeteket természetesen a forrongás és a forradalom vezetői a nép még nagyobb felizgatására használták fel.”⁶⁵

„Mindent egybevéve, közel 75 ember vesztette életét és 200-nál többen sebesültek meg. Rendelkezésre álló adatok szerint a halottak között vannak asszonyok és gyerekek is.” A jelentés írója továbbá még megjegyzi, hogy a különböző radikális agitátorok igyekeztek rábeszélni a népet, hogy kezdjen fegyveres harcot a kormányzat ellen. A Gapon-féle Gyári Munkások Gyülekezetének helységeit használták fel a szervezkedésre.⁶⁶

Naplójában az uralkodó is megemlékezett a napról, s őszintén megrendült: „1905. január 9. Nehéz nap! Pétervárrott súlyos zavargások történtek [...] mert a munkások a Téli Palotához akartak vonulni. A katonaság kénytelen volt tüzet nyitni, a város különböző pontjain sok a halott és a sebesült. Uram, Istenem, milyen fájdalmas, gyötrelmes!”⁶⁷

Alekszandra cárné levelében, amelyet nővérének írt Moszkvába, a rémhírekre reagált izgatottan: „Micsoda félelmeget élünk át! Ez a próbatételek időszaka. [...] Ne higgyen a szörnyűséges híreknek, melyeket a külföldi sajtó terjeszt. Aljas túlzásaiktól égnek áll az ember haja. Igen, a katonaságnak valóban tüzet kellett nyitni a tüntetőkre. Sajnos igaz! Többször is figyelmeztették őket, hogy oszoljanak fel, hiszen Nicky nem is tartózkodik Szentpétervárrott, különben kénytelenek lesznek közéjük lövetni. De senki sem hallgatott a felhívásra, ezért vérnek kellett folynia. Összesen kilencvenketten haltak meg, és két-háromszáz sebesült volt. Szörnyű, de ha ez nincs az irdatlanra duzzadt tömeg akár ezeket is eltasposított, volna.”

⁶⁴ RADZINSZKIJ: Az utolsó cár, 111.

⁶⁵ VITTE, 296. Valójában 1000 fő körüli volt a halottak és 2000 körül a sebesültek száma.

⁶⁶ BEBESI, 1997. 202.

⁶⁷ RADZINSZKIJ: Az utolsó cár, 111.

Lenin genfi emigrációjából a következőt írta: „Nem hiába mondják az európai burzsoáz újságok, hogy a január 10-i Oroszország már nem az, ami január 8-i Oroszország volt.”⁶⁸ Lev Trockij, Lenin munkatársa szintén Genfben élte meg a tragikus január 9-i napot. „Január 23-án reggel tértem vissza egy előadókörútról Genfbe... Egy rikkancstól megvettem egy előző napi újságot. Jövő időben írtak arról, hogy a munkások a Téli Palotához fognak vonulni. Úgy gondoltam, biztos elmarad a felvonulás. Egy-két óra múlva bementem az Iszkra szerkesztőségébe. Martov végtelenül izgatott volt. – Elmaradt? – kérdeztem. – Még hogy elmaradt? – támadt rám. Egész éjjel a kávéházban virrasztottunk, olvastuk a friss táviratokat.”⁶⁹

Országszerte sztrájkok robbantak ki, fokozatosan szigetelődtek el a különböző kormányzóságok a központi igazgatástól, még a hadseregben is lehetett érezni a mozgolódást. A hadsereg tisztjeinek részére január 9-én, a Szabad Közgazdasági Társaság épületében összegyűlt, 459 ember aláírásával összeállított petíciót küldtek, amelyben a „vérontásra mindig kész esztelenek” ellen hívták harcra a katonákat „a sokat szenvedett nép” és „az egész becsületes és önfeláldozó Oroszország mellett”.⁷⁰ Vera Leonyidovna megjegyzése szerint „Az égvilágon mindenki sztrájkolt. Olyan volt az egész, mint valami népiünnepély. A Mária Színházban sztrájkolt a balett.”⁷¹

A kormányzat és az udvar válasza az eseményekre

A januári napok nemcsak a társadalom körében okoztak izgalmat, de a kormány soraiban is feszültségeket keltettek. Szvjatopolk-Mikrskij belügyminisztert, akit a történekeért felelősnek tartottak, erőteljesen bírálták. Az uralkodó döntött, és korábbi ajánlkozását elfogadva január 11-én az újonnan felállított szentpétervári főkormányzóság élére Trepovot nevezte ki, aki egyben belügyminiszter-helyettes is lett, s az ő irányítása alá került a rendőr-igazgatóság is. Beköltözött a Téli Palota szárnyépületébe, ahol kellőképpen tudta a nagyhercegekkel és főleg Jelizaveta Fjodorovnával a politikai kapcsolatait ápolni. Hangsúlyozta, hogy órá kell bízni a harcot a forradalommal és a lázadással szemben. Mivel a belügyminiszter nem értett egyet módszereivel, január 18-án

⁶⁸ LENIN, 193.

⁶⁹ LEV TROCKIJ: *Életem*. Bp. 1989. 145.

⁷⁰ BEBESI, 1997 204.

⁷¹ RADZINSZKI: *Az utolsó cár*. 124.

lemondott.⁷² Trepov jogköre, Vitte szavai szerint felért a diktatóri hatalommal, mert a cár teljes bizalmával rendelkezett és csak neki tartozott elszámolással.⁷³ Lenin is hasonló módon vélekedett Trepovról. „Kedden diktatóri teljhatalommal Pétervár főkormányzóivá nevezték ki Trepovot, a cárizmusnak egyik Oroszország-szerte leggyűlöltebb szolgáját, aki Moszkvában hírhedté vált vadságával, durvaságával és a munkások megrontására irányuló zubatovi próbálkozásokban való részvételével.”⁷⁴ Fontos megjegyezni, hogy Miklós nem maga akarta megoldani a bajokat. Egy erős emberre volt szüksége, és mivel katona volt, csak a katonákban bízott meg, számára leszereltek a politikusok. Tetszett neki az egyszerű és egyenes beszéd, mivel irtózott az értelmiségiek aggályoskodásaitól. Az új belügyminiszter Buligin lett, aki Szergej Alekszandrovics embere volt, és aki egy feltétlenül becsületes, kulturált és nyugodt ember hírében állt. Trepov kezdeményezésére került új pozíciójába de sok bajuk lett egymással.⁷⁵

Rendőri szemléletének megfelelően Trepov kiválasztott néhány cárhű munkást, és kivitte őket Carszkoje Szelóba az uralkodó megnyugtatására. Azok ott kinyilvánították hűségüket szeretett cáruk iránt és meghallgatták II. Miklós hozzájuk intézett, előre megírt beszédét, amelyben kijelentette: „Hiszek a munkások becsületes érzelmeiben... Bízom megingathatatlan hűségükben... Megbocsátom megtévelyedésüket...” A beszéd végén a cár felajánlott 50 000 rubelt az áldozatok hozzátartozóinak a megsegítésére.⁷⁶ Ezután megreggelítették őket, s visszatértek Pétervárra, ám a munkásság ezeket az embereket elkergette soraiból.⁷⁷ Trepov ezzel az egész jelenettel Miklósnak az egyszerű emberek iránt érzett rajongására próbált rájátszani. A baloldaltól Lenin a következőképpen kommentálta a fenti jelenetet: „A cár Carszkoje Szelóban fogadott egy 34 munkásból álló küldöttséget, amelyet a rendőrség válogatott össze, és kincstári képmutatástól csöpögő beszédet tartott a kormány atyai gondoskodásáról és a munkások bűneinek megbocsátásáról. Ez az undorító komédia persze nem fogja megtéveszteni az orosz proletariátust, amely sohasem feledi el a véres vasárnapot. Beszél

⁷² VITTE, 297. A legfelsőbb politikai elitbe az „előszobát” a pétervári lovas testőrezred jelentette, amelynek a tisztje volt, és ahonnan a nagy befolyású Frederiks báró közbenjárására került az udvari minisztériumba.

⁷³ VITTE, 297. 301. „örmesteri műveltségű, pogromista meggyőződésű.”

⁷⁴ LENIN: *Trepov rendet csinál*, című cikke. In: *Vperjod* 1905. február 7. (január 25). 214.

⁷⁵ VITTE, 298-299. „A cár természetéből következett, hogy az egyik irányból állandóan átlendült a másik irányba, és politikáját csakis a politikai hintázás szóval lehet pontosan jellemezni.” Vitte szavaiból sugárzik a csalódottság, hogy a Miklósnak ilyen lépéshez kellett nyúlnia.

⁷⁶ MENYHÁRT, 103-104.

⁷⁷ VITTE, 299.

még a proletariátus más nyelven is a cárral!”⁷⁸ Az új belügyminiszter-helyettes másik eszköze a tömeges letartóztatás volt a munkásság körében és a kormánybíró liberálisok között. Letartóztatták a január 8-i küldöttség liberális értelmiségi tagjait is. Közülük Gorkij védelmében a nemzetközi értelmiség lépett fel, egy kérvényt küldve a cárnak.⁷⁹

Trepov a korlátlan egyeduralom híve volt, de a cárhoz hasonlóan ellentmondásosan döntött problémás helyzetekben. Egyszer kijelentette, hogy ne sajnálják a töltnyit a katonák, másszor pedig átfogó amnesztiáról nyilatkozott. Megint máskor széles körű önkormányzatot adott a felsőfokú tanintézeteknek.⁸⁰ Amikor viszont – II. Miklós rendeletével – a korlátlan egyeduralom az alkotmányosság ígéretével 1905. október 17-én átalakításra került, Trepov gyorsan beadta lemondását. Kinevezték viszont a palotaparancsnoki tisztségre, így az uralkodó egyik legfontosabb bizalmasa maradhatott.

Az önkényuralkodó megváltozott képe

A „véres vasárnap” történései után a felvonulás szervezője Gapon pópa eltűnt. Az utcákon viszont egy – a nevével aláírt – röpirat jelent meg: „Szeretett munkásbarátaim! Ezek után – nincs többé cár! Barátaink ártatlanul kiontott vére választja el immár egymástól a népet és a cárt. Éljen hát a nép szabadságharca, amely ezáltal megindult! Áldásomat küldöm mindnyájatokra. Még ma ott leszek köztetek. Pillanatnyilag lekömök fontos teendőim. Grigorij atya.”⁸¹ Fontos szavak egy kiábrándult embertől, aki hithű pravoszlávként és Ohrana ügynökként is a kormányzatot és azt a cárt szolgálta, aki saját népére lövetett. Most viszont kimondta, hogy minden oroszok cárnépe között megszűnt a spirituális és a politikai kapcsolat, mert az uralkodó fegyvert használt a főváros lakossága ellen, így a nép jogosan döntheti meg hatalmát.⁸²

Január 13-án nyílt levélben szólott Oroszország szocialista pártjaihoz. „A véres januári napok Pétervárott és egész Oroszországban szembeállították egymással az elnyomott munkásosztályt és a vérszopó cár önkényuralmi rendszerét. [...] A nagy orosz forradalom megkezdődött. – kijelenti továbbá: Én, aki mindennek előtt forradalmár és a tettek embere vagyok... [...] Vessenek latba mindent: bombát és dinamitot, egyéni és

⁷⁸ LENIN, 217.

⁷⁹ Uo. 214-215.

⁸⁰ VIITE, 303.

⁸¹ MENYHÁRT, 66., LENIN, 194.

⁸² Ez a korszak már nem a hamis-, és álcárok kora, amikor a bekövetkezett rossz döntések alóli felmentették az uralkodót, mert nem igazi cár, és a környezetét tették felelőssé helyette a rossz tettekért.

tömeg terrort, mindent, ami elősegíti a népi felkelést. A közvetlen cél: az önkényuralom megdöntése, ideiglenes forradalmi kormány, amely azonnal amnesztiát hirdet a politikai és vallás- szabadság minden harcosa számára, azonnal felfegyverezi a népet és azonnal alkotmányozó gyűlést hív össze, általános, egyenlő, titkos és közvetlen választójog alapján...”⁸³ Alkotmányosságot akar, de a forradalom minden kompromisszummentes eszközével, az önkényuralom megdöntésével. „Magától értetődik, hogy Gapon, aki ily gyorsan tért át a cárhoz vetett hitről és a hozzá való folyamodásról forradalmi célokra, egy csapásra nem alakíthatott ki magában világos forradalmi világnézetet.”⁸⁴ Roppant érdekes személyiség volt, aki a zűrzavaros napok tipikus szereplőjének tekinthető.

A cár megváltozott szerepét tökéletesen példázza a Miklós nagybátyja, Nyikolaj Nyikolájevics és Vitte miniszterelnök között erről lezajlott beszélgetés, amely a forradalom napjai után esett meg. Hozzá kell tenni, hogy Vitte véleményét alapvetően, nem módosították január-9-e eseményei. „Beszélgetésünk után a cárra fordult a szó, s a nagyherceg teljesen váratlanul azt kérdezte tőlem: – Mondja meg nekem őszintén, Szergej Juljevics: embernek tartja-e ön a cárt vagy sem? – A cár az én cárom! – Feleltem – Egész életemen át hűséges szolgálja vagyok, de nem tekintem Istennek vagy természetfölötti lénynek. Mindenképpen ember, a minden emberre jellemző tulajdonságokkal.

–Látja! – Felelte nekem a nagyherceg – én az uralkodót nem tartom embernek. Nem ember, nem is Isten, valami a kettő között...”⁸⁵

Vitte európai típusú, liberális gondolkodású reform szellemű politikus, jó hazafi, hű alattvalója uralkodójának, és így is nyilatkozik: a cár egy közönlünk.⁸⁶ Nyikolaj Nyikolájevics elsősorban Romanov nagyherceg, konzervatív katonatiszt, és mentalitásában a klasszikus cárfelfogás híve. Neki teljesen mindegy hogy alkotmányos-e a monarchia vagy sem, számára az a fontos, hogy Miklós „valami a kettő között”.

⁸³ LENIN, 253., MENYHÁRT, 84.

⁸⁴ LENIN, 254.

⁸⁵ VIITE, 257.

⁸⁶ Nem tartozik szorosan a témához, de fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy 1881-ben levelet intézett a Népakarat (Narodnaja Volja) Végrehajtó Bizottsága, az új cárnak, III. Sándornak, miután meggyilkolták az atyját. Ők olyan embernek tekintették a cárt, aki egy közönlünk: „Mint állampolgárhoz és becsületes emberhez fordulunk Önhez...” Az uralkodónak a leemelése a nép fölötti trónjáról (deszakralizálása), állampolgárrá minősítése és beemelése a törvények hatálya alá, bevett gyakorlata volt a XVIII. század végi forradalmároknak. Jó példa erre, XVI. Lajos francia király esete, akit a Nagy Francia Forradalom 1793-ban mint Capet Lajost, a franciák volt királyát ítélte halálra. II. Miklós orosz cárból lemondása után, 1917-ben, pedig Romanov Miklós ezredes lett.

A klasszikus cárfelfogás szerint, amelynek gyökere Joszif Volockijig ér el: „A cár pedig természetére nézve hasonló bármely emberhez, méltóságának hatalmát tekintve azonban a magasságos Istenhez hasonló.”⁸⁷ Ez a gondolat húzódhat meg Nyikolaj Nyikolajevics kicsit homályos kijelentése mögött is. A Sashalmi Endre által vizsgált XVII. századi közmondások, mint például: „Isten nélkül nem áll meg a világ, cár nélkül nincs földi kormányzat” vagy „A cár szíve isten kezében van” is azt bizonyítják, hogy a XX. századig, az orosz uralkodó istenítése már bevett gyakorlatnak számított.⁸⁸ A gondolat, hogy a cár Istenhez hasonló, mélyen beivódott a cárhű emberek tudatába.⁸⁹

Érdekes, hogy a zűrzavaros napokban több monarchista csoport szőtt terveket arra, hogy az egész háborúért és a forradalomért felelőssé tegyék a cárt, és lemondassák egy új uralkodó javára. Vitte szerint felmerült Dimitrij Pavlovics nagyherceg és Dolgarukij herceg neve is. „A legfőbb veszélynek az bizonyult, hogy egész Oroszország elégedetlen volt a fennálló helyzettel, vagyis a kormánnyal és az uralkodó rendszerrel.” Vitte kitart uralkodója mellett, nem kérdőjelezi meg a cár legitimitását, de véleménye azt sugallja, hogy Oroszország még nem jutott a parlamentarizmus küszöbére: „Szeretem Oroszországot, és mindennap azért imádkozom Istenhez: tartsa meg épségben, egészségben a cárt, mert amíg Oroszország hajója nem jut el egy békés révbe, amíg Oroszország ilyen megviselt – csakis azáltal tartható fenn, hogy II. Miklós örökletes jogú cáruk: cár Isten kegyelméből, azaz, másként szólva, természet adta cáruk. Ebben rejlik ereje, és adja Isten, hogy Oroszország hamarosan meglelje nyugalmát. Amíg a kormány a cár kormánya, azaz amíg a cár korlátlan hatalmú egyeduralkodó marad, és amíg Oroszország nem jut el a parlamenti rendszerhez, mindenki, aki a minisztereknek nem személyes ténykedéseit, hanem közéleti tevékenységét támadja ezzel magát a cárt, támadja.”⁹⁰

⁸⁷ SASHALMI ENDRE: *Folyamatosság és változás a XVI-XIX. századi orosz hatalmi ideológiában*. In: Valóság, (1997)7. 60.

⁸⁸ Uo. 62.

⁸⁹ Uo. 64-65.

⁹⁰ VITTE, 403-404.

Krausz Tamás

1905 a lenini paradigmában – adalékok. Lenin kapitalizmus-elemzése és a forradalom

Lassan megszoktuk már az új korszak meghatározó szellemiségét, amelyben Lenint gyakran még „szakemberek” is egy macchiavellista, hatalommániás terrorista bozótharcossá redukálják. Minden forradalmi gondolatot ördögtől valónak tüntetnek fel. A legújabb oroszországi történeti összefoglaló mű az első orosz forradalom történetét kiforgatja a megszokott történeti kontextusból.¹ A terjedelmes könyv az eseményeket nem a valóságos történeti okai felől közelíti meg, fejt ki, hanem az események „véletlen” burjánzásában. A forradalom bűntények történetévé transzformálódik, ahogyan azok a bírósági tárgyalások dokumentumaiban tükröződnek. A forradalmárok jobbára pszichopata, kalandor, amorális terroristákként, titkosrendőrségi ügynökökként, jobb esetben megtévedt, zavaros fejű köklerekként jelennek meg a monográfia lapjain...

E divatos, az új társadalmi berendezkedés értékvilágának megfelelő megközelítéssel szemben talán ma is érdekes lehet, ha a témakör évszázados historiográfiája alapján jelöljük meg e világtörténelmi eseménysor alapkérdéseit. Érdemes ezek közül néhány fontosabb összefüggést legalább jelzésszerűen felidézni. Ilyen kérdés például az orosz forradalom eredete, okai, jellege; az önkényuralom transzformációja; a demokratikus köztársaság (demokratikus szabadságjogok, az alkotmányozó gyűlés és a 8 órás munkanap), mint cél és realitás; az átmenet problémája a „demokratikus forradalomból a szocialista forradalomba” (permanens forradalom); a földkérdés megoldása - a földesúri földek elkobzása, illetve felosztása; szociális egyenlőség és jogegyenlőség követelése; öngazgatás vagy forradalmi diktatúra, a politikai erők egymáshoz való viszonya, szövetségi csoportosulásai; a pártok szerepe a forradalomban, a szociáldemokraták és a baloldali blokk („munkás-paraszt szövetség”) stb.

Jelen írás természetesen nem foghatja át mindezen kérdésekben még Lenin elméleti és politikai nézeteinek fejlődését sem, de számosat közülük érinteni fog. Ugyanakkor e tanulmány más problémakörre is koncentrálni. Döntően azt vizsgálja, hogy Lenin, az orosz forradalmárok legjelentősebb alakja, mely elméleti és tudományos elemzés alapján

¹ GENNAGYIJ GOLOVKOV: *Bunt po-ruszszi: palacsi i zsertvi. Randevu sz revoluciej 1905-1907 gg.* Moskva, Detektivpressz, 2005.

jutott el arra a végkövetkeztetésre, hogy Oroszország elkerülhetetlenül és „törvényszerűen” világtörténelmet formáló forradalmak előtt áll.² Ismert, hogy maga Lenin az első orosz forradalom folyamán inkább a megfigyelő, az elemző, semmint a gyakorlati szervező pozíciójából követte a forradalom eseményeit. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Lenin először az 1905-ös forradalom *teoretikusaként* írta be nevét a történelembe, de olyan teoretikusként, akit az elmélet mindig a gyakorlati forradalmi politika lehetőségei felől érdekelt. Talán nem is véletlen, hogy viszonylag későn, csak 1905. november elején tért haza hazájába, aminek okairól csak „találgatni” lehet. Egy dolog azonban bizonyosan állítható: pontosan értette, hogy 1905 a narodnyik- jakobinus-forradalmi demokráta fázis után egy merőben új orosz (és nemzetközi) forradalmi hullám nyitányát jelenti.³

E tanulmány arra a végkövetkeztetésre kívánja a figyelmet felhívni, hogy minden más tényező mellett *Leninnek az első orosz forradalomra vonatkozó politikai és elméleti nézetei szervesen és közvetlenül a tőkés rendszer és konkrétan az oroszországi kapitalizmus történeti-gazdaságtani-elméleti és politikai tanulmányozásából nőttek ki, ebben az elemzésben gyökereznek.* Az 1905-ös (és 17-es) forradalomra való „felkészülés” szempontjából olyan alapvető mozzanat ez, amely nélkül nem érthetők azok a politikai-stratégiai megfontolásai, amelyek a forradalomra vonatkozó tevékenységében később meghatározó jelentőségre emelkedtek.⁴

² Tudatában vagyok annak, hogy a százados historiográfia számos értéket képvisel, mégis fontosnak tekintem, hogy friss szemmel újra tekintsük át Lenin elemzését, amely ilyen vagy olyan formában hét évtizedig különböző erővel és formában erősen befolyásolta az egyetemes történetírási alapvető irányzatait, hogy ne szóljak most külön a legitímációs ideológia evolúciójáról a Szovjetunióban és határain kívül.

³ Kezdetben valószínűleg úgy értékelte a dolgok menetét, hogy ebben a forradalomban a spontán erők „logikája” – éppen a nyugati munkásmozgalom kiterjedt és aktív támogatásának hiánya miatt sem vezethet el közvetlenül a proletárforradalom kirobbanásához. Ám 1905 őszére az események és folyamatok elemzése megmutatta számára a polgári és proletárforradalom egy saját kombinációját, így az események „tanulmányozását”, befolyásolását – vállalva a lebukás közvetlen veszélyét – közvetlen közletről folytatta.

⁴ Lenin halála után, mindjárt 1924 februárjában, LUKÁCS GYÖRGY volt az első, aki az itt jelzett problematikát a maga teljes nagyságában felvetette és megértette híres Bécsben írt Lenin-tanulmányában. Lenin. Tanulmány gondolatainak összefüggéséről. In: *Lenin*. Bp. Magvető, 1970. (Szerk.: VAJDA MIHÁLY) 15-17.o Lukács pontosan felismerte, hogy Lenin későbbi elemzésének, imperializmus-elméletének közgazdasági része nem volt olyan mély, mint ROSA LUXEMBURGÉ (a tőkefelhalmozás, a gyarmati piacok, a háborúk eredete stb.); de mégis egy döntő vonatkozásban Lenin „elméleti fölényéről” beszél „az összefolyamat megítélésében”, vagyis egy konkrét világhelyzet konkrét megítélésének tekintetében, abban, hogy az elméleti elemzést és a gyakorlat közötti közvetítéseket is képesnek bizonyult számba venni. Vö. uo. 63-66.o.

Általában is igaz, hogy Oroszországban a forradalmi politika és egyáltalán a forradalmi gondolkodás a 19. század utolsó másfél évtizedében a kapitalizmus elemzésétől indult el, közvetlenül Marx hatása alatt, mégpedig a narodnyikizmussal, majd a liberalizmussal való engesztelhetetlen vitában. A forradalmi politika és ezen keresztül a forradalom sorsa nem kis mértékben ezen elemzés eredményétől függött. A tradicionális terrorista eszközök kimerülése Lenin számára már akkor világos volt, amikor az eszer terrorista különítmények tevékenységük csúcán álltak a századelőn. Már a fiatal Lenin levonta azt a következtetést, hogy a hagyományos orosz jakobinizmus és terrorista szervezkedés nem vezet eredményre, az új tőkés rendszer Oroszországban is csak az új, proletár jellegű *tömegmozgalomtól* fél. De mi ez a rendszer? A válasz egyáltalán nem volt evidencia. Sőt, éppen ellenkezőleg.

Talán bátyja hőstettének (részt vett a cár elleni merénylet előkészítésében) és kivégeztetésének (1887) tanulságai is közrejátszottak abban a felismerésében, hogy nem a cár vagy a tőkés tulajdonos személye az ellenség, hanem a cárizmus, a *Rendszer*, a kapitalizmus a maga társadalmi állapotaival, kölcsönös kapcsolatban álló társadalmi-gazdasági struktúráival, differenciált viszonyainak összességével. Ennek hangsúlyozását még az I. világháború periódusában is fontosnak tekintette. Az imperializmusról szóló, nem is olyan régen még közismertnek számító brosúrájában a háborús erőszak kérdése kapcsán is a rendszernek ezt a „személytelenségét” hangsúlyozta: „A tőkésnek nem valami különös gonoszságból osztják fel a világot, hanem azért, mert a koncentráció elért foka kényszeríti rá őket arra, hogy profitszerzés céljából erre az útra lépjenek”. Vagyis a rendszernek le kell rombolnia a tőkefelhalmozás útjában álló akadályokat.⁵ Már a 20 éves fiatalember, Vlagyimir Uljanov fejében megfogant a kérdés: hogyan is lehetne a rendszer ellen sikeresen hadakozni, ha jellemzőit, törvényszerűségeit nem tárják fel, nem értik meg és nem teszik nyilvánossá, ha nem ragadja meg az elnyomottak gondolkodását... A fiatalember elfogadta Hegel gondolatát, miszerint a rabszolgák már nem rabszolgák, amikor rabszolga voltak tudatára ébrednek.

Az „orosz kapitalizmus” sajátosságai – a vita korai szakasza

Uljanovot (1901-től Lenin) már az 1890-es évek elején mint a Harc a Munkásosztály Felszabadításáért pétervári szociáldemokrata szervezet egyik alapítóját mindenekelőtt a Rendszer működésének kérdései fog-

⁵ *LÖM* 27. köt. Kossuth, 1971. 354.o., 374-376.o. *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka...* E kérdésre más összefüggésben még visszatérünk.

lalkoztatták. Noha a politikai harc szociológiai, szervezeti, szociálpszichológiai feltételeivel ekkor még egyáltalán nem volt tisztában, ám elméleti és tudományos felkészültsége már meglepően magas szinten állt. A tudomány erejébe vetett hite mindenekelőtt a francia felvilágosodás forradalmi hagyományában gyökeredzett, ami akkoriban a cári rezsim ellenzékét képező diákság legbensőbb meggyőződése volt. Lenin még be sem fejezte egyetemi tanulmányait, amikor már túl volt első Marx-stúdiumain, 19-20 éves korában elolvasta a Tőkét,⁶ és 1891-ben kezdte el a tőkés rendszer oroszországi hódító útjának tanulmányozását. Bizton állítható, hogy a 21 éves Vlagyimir Iljics Uljanov felismerte: Oroszország forradalmi átalakítása, amelynek hitét és meggyőződését jórészt a sokszínű orosz forradalmi hagyományból (Nyecsajev, Tkacsov és orosz jakobinizmus, az ún. „forradalmi demokraták” Csernisevszkij, Herzen, majd az első orosz marxisták, mindenekelőtt Plehanov) merítette, teljességgel lehetetlen az új tőkés rendszer tudományos vizsgálata és „működésének” megértése, „specifikálása” nélkül. Ettől az elemzéstől tehát sok minden függött, az új forradalmi mozgalom társadalmi alapjainak, lehetséges támogatóinak és perspektíváinak egész problémakomplexuma.

Mi a tőke, miben áll a tőkés rendszer lényege, van-e értelmes alternatívája, van-e bármilyen út visszafelé a hagyományos társadalom restaurálása irányába? Ezt a kérdést kellett feltenni a narodnyikokkal és minden olyan ellenzéki irányzattal szemben, amely a kapitalizmusban valamiféle az orosz néplélektől és az orosz történelmi feltételektől független, idegen dolgot látott, ami persze elkerülhetetlenül a múlt nosztalgikus felfogásával párosult. Ekkoriban tört be Oroszországba a marxizmus, amely az oroszországi tudományos gondolkodás történetében „kopernikuszi” fordulatot idézett elő, főképpen a fiatal generációk gondolkodásában.

Az az irodalmi és historiográfiai hagyaték, amely Lenin forradalmárrá és politikussá válását valamiféle predesztinációval, „megvilágosodással” vagy más efféle pszichologizálással (pl. bátyja kivégzésével stb.) kívánja megvilágítani, az új forráselemzések tükrében még inkább aktualitásukat veszítik, mint korábban. Nem lebecsülve persze a családi háttér erkölcsi-kulturális és világnézeti „útravalóját” és a meghatározó szociális motivációkat, minél közelebb megyünk a forrásokhoz, annál egyértelműbbé válik, hogy Lenin egy módszeres tudományos felkészülés folyamatában, illetve annak nyomán vált szoci-

⁶ Lenin intellektuális fejlődésének e korai szakaszáról ld. ROBERT SERVICE: *Lenin. Minszk, Poppuri, 2002.* 61-123.o. és főleg VLADLEN LOGINOV: *Vlagyimir Lenin. Vjbor putyi: biográfija.* Moszkva, „Reszpublika”, 2005. különösen 179-240.o. és 316-355.o.

aldemokrata és marxista meggyőződésű forradalmárrá (majd később politikussá-államférfivá) a 19. század 90-es éveiben.

A 19. század végén az oroszországi értelmiség új generációja számára már egyértelműen a *narodnyikizmus* volt a múlt és a *marxizmus* valamely értelmezése volt a jelen. Onnan indult el Lenin későbbi ellenfele, a marxistaként, szociáldemokrataként „kezdő” Pjotr Sztruve, miként a közgazdász Tugan Baranovszkij vagy a filozófus Bergyajev. Igaz ők, mindenekelőtt Sztruve igen korán a marxizmus bernsteini megrevideált formáját választották Plehanovval, Potreszovval és Kautskyval szemben.⁷ Ez a tendencia a marxizmus oroszországi interpretációjában a „legális marxizmus” néven vált viszonylag önálló irányzattá, befolyásolva az oroszországi értelmiségi gondolkodás differenciálódását, megelőlegezve egyúttal a *liberalizmus* egyik irányzatának intellektuális megformálódását is.⁸

Nem volt még 23 éves, amikor megírta első vázlatait az oroszországi kapitalizmus fejlődéséről.⁹ Ezek az első írások és más ekkortájt keletkezett cikkek, előadások, sőt 1894-ben megjelent Kik az azok a népbáratok...c. híres, a narodnyikizmus gazdasági és politikai felfogásával véglegesen szakító brosúrája – saját későbbi megjegyzése szerint is – előkészületeket jelentettek fő gazdaságtörténeti munkájának megírásához, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című alapvető munkájához. Politikai nézeteinek kikristályosodásában ezek a tudományos vizsgálódások rendkívül fontos szerepet játszottak, aminek jelentőségét a korábbi évtizedekben nem a maga helyén értékelték.¹⁰

⁷ Egy 1899. május 28-i levélben biztosította Bernsteint feltétlen egyetértéséről és támogatásáról. Vö. R. PIPES: *Sztruve: levij liberal 1870-1905. I. köt. „Moszkovszkaja skola polityicseszkih iszszledovanyij”,* Moszkva, 2001. 306-308.o. Lenin ez időben három éves szibériai száműzetését töltötte. Sztruve, a későbbi fehérgárdista ideológus, propagandista és politikus egy zaklatott pálya részeként éppenséggel az 1905-ös forradalom veresége nyomán szakított végleg a baloldal minden irányzatával.

⁸ Lenin antibernsteiniánus cikkét, Recenzió *Karl Kautsky Bernstein und das Sozialdemokratische Program. Eine Antikritik.* LÖM 4. Bp., Kossuth, 1964. 187-197.o. amelyben jelzi az irányzatos elhatárolódás szükségességét.

⁹ Vö. LÖM I. köt., Bp., Kossuth 1964. Az első négy lenini munka ebben a kötetben található. Első írása egy recenzió volt: Újabb gazdasági változások a paraszti életben. V.J. POSZTNYIKOV „*Juzsno-ruszszoje kresztjanszoje hozjajsztvo c. könyvről* 1891.). Lenin megjegyzései 1893 tavaszán íródtak, a cikk először 1923-ban jelent meg.

¹⁰ Magyarországon napjainkban alighanem R. Pipes-i és általában egy „hidegháborús” Lenin-ábrázolásnak a befolyása a jellemző – a Lenin-tematika iránti komolyabb, elmélyültebb érdeklődés csaknem teljes hiánya mellett. Ld. R. PIPES: *Az orosz forradalom története.* Bp., Európa, 1997., PIPES: *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból.* Bp., 2002. Pipes és a Kommunizmus fekete könyvének magyarországi propagandistái általában is kriminalizálják a forradalmak és a Szovjetunió történetét, félretéve mindenfajta szakmai szabályt, amely a történetírás több évszázados történetében megszilárdult. Miközben komoly elméleti gondolkodásnak témakörünkben nagyon is van hagyománya, amelyre ma

Letartóztatása után, a pétervári vizsgálati fogházban írt 1896. január 2-i keltezésű, családjához szóló leveléből kiderül, hogy már egy „régebb óta fontolgatott” és viszonylag kész tervvel rendelkezik az orosz kapitalizmus fejlődésének átfogó ábrázolására vonatkozóan.¹¹

Noha Lenin jogi diplomát szerzett (1891-ben külön engedéllyel fejezte be tanulmányait a Pétervári Egyetem jogi fakultásán), komoly agrártörténeti és statisztikai stúdiumok mellett a közgazdasági és történeti ismereteket, illetve e tudományágakra jellemző eszközrendszereket úgy szólván „mellékesen” sajátította el az évek folyamán. Vizsgálódásaiban az agrártörténet, a zemsztvo-statisztikai források mellett a témakör legfrissebb hazai kutatásainak kritikai felhasználása is megjelenik. A kutatómunkában tudatosan kapcsolta össze a szaktudományos módszereket és ismereteket Marx közgazdasági és filozófiai módszerével és elméletével. Uljanov Marx elmélete alapján vett búcsút a régi, pozitívista történelem- és tudományfelfogástól, a szubjektivisták és moralizáló szociológiától, és személyesen egy teljesen új tudományos és fogalomalkotói korszak kezdetén érezte magát. Erről az alapról bírálta a korszak kutatóinak korlátozottságát, a szűk horizontú, más tudományoktól és az elmélettől izolált empirista megközelítéseket, amelyek figyelmen kívül hagyták a rendszer egészét, abszolutizálva a „részlegességet”, az „egye-diséget”. Lenin egy általános gazdaság- és társadalomelmélet körvonalait fedezte fel a marxi örökségben, amelynek összefüggő fogalomrendszerével ragadta meg a modern polgári társadalom alapvető tényeit, egyetemes kifejlődésének tendenciáit. Pétervár értelmiségi szalonjaiban és a forradalmi diákkörökben hamarosan a radikális baloldal, a marxista szociáldemokrácia ifjú titánjaként tűnt föl, akinek jelentőségét csak megnövelte bátyjának, Alekszandrnak a kivégzése néhány évvel korábban.¹²

is támaszkodhatunk: mindenekelőtt ÁGH ATTILA némely vizsgálódására gondolok, amelyekben Lenin elméleti jelentőségét igyekezett körvonalazni éppen A kapitalizmus fejlődése Oroszországban című műve kapcsán szintén, és joggal támaszkodhatunk rá ma is. Vö. ÁGH A.: *A politika világa*. Kossuth, 1984.190.o. skk. Más kérdés az, hogy a szerző marxista korszakával szakított a rendszerváltás után.

¹¹ *LÖM 55. köt. 13. levél* (a börtönből) A.K. CSEBOTARJOVNAK az Uljanov család ismerősének, a család számára, és N. KRUPSZKAJÁNAK 1896. jan. 2. 15.o. „Van egy tervem, amelyen letartóztatásom óta sokat és egyre többet gondolkodom. Már régóta foglalkozom egy közgazdasági kérdéssel (a feldolgozó ipar áruinak az országon belüli piacával), összegyűjtöttem valamelyest irodalmat, összeállítottam a kérdés feldolgozásának tervét, sőt, írtam is valamit azzal a szándékkal, hogy munkámat önálló könyv formájában adom ki, ha terjedelme meghaladja egy folyóirat méreteit.” Továbbá a levélben szervezi Lenin Sztrovén és Potreszovon keresztül a kutatás megfelelő könyvtári háttérét. A családjára hárult később a könyvek Lenin száműzetési helyére (Suszenszkoje 1898-1900) való elszállíttatásának terhe.

¹² LOGINOV id. m. 160-169.o.

Vlagyimir Uljanov V.J. Posztnyikov agrártörténeti könyvének szentelt korai feljegyzéseiben már megnyilatkozott a jelzett szemléletmód. Érzékelté, hogy ha „mesterségesen” kiragadnak egy bizonyos kérdést, mondjuk, a parasztkérdést az egész összefüggésrendszeréből, „az ábrázolás teljessége elsikkad”. Ennek érdekében – elismerve Posztnyikov szakmai érdemeit, tanulva is tőle – a gazdaságtörténeti vizsgálódást általános elméleti, politikai-gazdaságtani szemponttal is „kiegészítette”, hogy a paraszti gazdálkodás természetét és kapcsolatrendszerét belehelyezze a kibontakozó tőkerendszer egészébe, a kapitalizmus fogalmába.¹³ Tudatosan törekedett arra, hogy megteremtse a vizsgált kérdések valódi történeti és szociológiai kontextusát. Korai kapitalizmus-fogalma is az árutermelés, illetve az azt megalapozó sajátosan differenciálódott munkamegosztás meghatározott történeti formáiból indult ki és társadalmi rendszerként, „társadalmi gazdaságként” fogta fel a kapitalizmust, amelyben a tőke-viszony, az értékplusztermelés, a profitmaximalizálás, tőkefelhalmozás domináns társadalmi viszony. A kapitalizmus alapvető sajátosságaként látta, hogy a piacon zajló verseny mindent, magát az embert, az emberi munkaerőt is közönséges áruvá („bérmunkás”) alakít át. E szisztémának, amelyet már fiatal éveiben világszerte ismert, igen különböző történeti formáiról beszélt.¹⁴

Vizsgálódásainak politikai, elméleti-ideológiai éle ekkoriban még a narodnyikok ellen irányult, ami a *Kik azok a népbarátok és hogyan harcolnak a szociáldemokraták ellen* c. 1894-ben íródott első jelentős munkájában¹⁵ világosan artikulálódott. A kis könyvecske jelentős visszhangot keltett – nemcsak politikai pikantériája miatt. A pozitívista szociológiával szemben hangsúlyozta¹⁶, hogy a pusztta „anyaggyűjtés”, a „jelenségek pusztta leírása” a régi tudományfelfogás legrosszabb örökségei közé tartozik (noha Uljanov maga pedáns kutató és a források szakavatott elemzője volt). Az új tudományfelfogás középponti kérdése – Lenin értelmezésében – az volt, hogy miképpen fejlődik

¹³ *LÖM 1. köt. 4-5.o.*

¹⁴ *Uo. 81-82.o.*

¹⁵ *Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? Válasz a „Ruszszojke Bogajstvo” marxistaellenes cikkeire. LÖM.1. köt. 117-319.o.* Megírás ideje 1894. tavasz-nyár, még ebben az évben meg is jelent. 1892-93-ban kezdte a könyvön dolgozni Szamarában, ahol az ottani marxista körökben tartott e tematikában előadást. 1894 őszén könyvét felolvasta a pétervári marxista körben, ld. a könyv terjesztéséről, sorsáról további információkat az 532-33. oldalakon.

¹⁶ *Vö. LÖM 1. köt. uo. 121-124.o.* „Világos, hogy Marxnak az az alapeszméje, amely szerint a gazdasági társadalomalakulatok fejlődése természettörténeti folyamat, gyökerében ássa alá azt a gyermekded moralizálást, amely arra tart igényt, hogy szociológiának nevezék.”

a társadalmi gazdaság áruszervezete, hogyan alakul át kapitalista szervezetté, miképpen veti a tőkés piac maga alá az oroszországi mezőgazdaságot.

Már maga a „felütés” rendkívül érdekes volt: vajon Marx miért beszél a „modern társadalomról”, amikor előtte minden közgazdász az általában vett társadalomról beszélt? Milyen értelemben szerepel a „modern” fogalma, milyen ismérvek alapján különbözteti meg ezt a modern társadalmat más társadalmaktól? Lenin itt felvázolja a marxi társadalmi forma elméletének (termelési mód, termelési viszonyok stb.) alapfogalmait, hangsúlyozván a társadalmi szerkezet gazdasági meghatározottságát.¹⁷ A kapitalizmus általános jellegzetességei mellett Lenint a hagyományos társadalom kapitalizmussá való konkrét átalakulása érdekelte, különös tekintettel az orosz kapitalista gazdaság áruszervezetére. Lenin a narodnyikokkal szemben azt bizonyította, hogy „Oroszország a kapitalizmus útjára lépett”,¹⁸ de szinte ezzel egyidőben megnyitja küzdelmét a „második fronton”, az ekkor még narodnyik mezben jelentkező liberális megközelítéssel (főként Mihajlovszkij) szemben is, amely azzal traktálta a korabeli olvasókat, hogy Oroszországban „nincsen proletariátus”, úgy mond, *sajátos* rendszer van születőben.¹⁹

A legfontosabb társadalmi és gazdasági problémát - mind elméleti, mind szaktudományos szempontból - Lenin is a parasztság gazdasági és szociális differenciálódásában konkretizálta, ami a falun terjedő bérmunkával mutatott közvetlen összefüggést. Felfigyelt arra, hogy az orosz paraszt nagyon gyakran és fontos mezőgazdasági övezetekben az osztásföldet („saját földjét”, amelyet a faluközösségen belül birtokolt) nem is használja, hanem eszközök hiánya miatt bérbé adja vagy más formában idegenedik el a földtől. A parasztság erős differenciálódásának okát a kapitalista hitelpolitikában, a konkurenciában és általában a termelésben, a gépi technika fejlődésében kereste: „...a gaz-

¹⁷ Vö. uo. 125-126.o. „Az anyagi társadalmi viszonyok elemzése (vagyis az olyan viszonyok, amelyek anélkül alakulnak, hogy az emberek tudatán átmennének; az emberek, miközben termékeiket kicserélik, termelési viszonyokba lépnek anélkül, hogy akár csak annak is tudatában volnának, hogy itt társadalmi termelési viszonyról van szó), nyomban lehetővé tette, hogy észrevegyék az ismétlődéseket és a szabályszerűségeket, és általánossítsák a különböző országok viszonyait egy alapfogalomban, a *társadalmi alakulat* alapfogalmában.”

¹⁸ Uo. 178.o.

¹⁹ Uo. 180.o. „Oroszországban - mondja Lenin Mihajlovszkijjal szemben, aki a proletariátus pusztá létezésében is kételkedett -, ahol olyan leírhatatlan nyomorban tengődnek a tömegek, ahol oly arcátlanul, kizsákmányolják a dolgozókat, mint sehol, úgyhogy, ami a szegények helyzetét illeti, Angliával hasonlították össze (és jogosan), Oroszországban, ahol állandó jelenség a népesség millióinak éhezése, s emellett például egyre növekszik a gabonakivitel - Oroszországban nincsen proletariátus.”

dálkodást nem folytató porták tömegének megjelenését és számuk növekedését a gazdasági érdekeknek a parasztság soraiban folyó harca határozza meg.” E harcban a fő eszköz a termelési költségek csökkentése, ami nyomon követi a gazdaság méreteinek növekedését.²⁰ A paraszti differenciálódás okait vizsgálva eljut a piacig, a piaczgazdaság kérdéséig: „A fő ok, amely a parasztságon belül a gazdasági érdekek harcát előidézti - olyan rend fennállása, amelyben a társadalmi termelés szabályozója a piac.”²¹ A paraszti differenciálódás problémáját és a piac(gazdaság) létrejöttét kapcsolja össze második fennmaradt munkájában, amelynek címe, *Az úgynevezett piackérdésről*.²² Mielőtt ez az írás tanulmányformát öltött volna, előadás formájában egy önképzőköri vitán (G.B. Kraszinnal) hangzott el.²³

Itt fogalmazta meg először a különös és az általános dialektikájának összefüggésében a kapitalizmus általános és az orosz kapitalizmus különös vonatkozásait. A kérdést így vetette fel: Vajon „szükségszerű-e a kapitalizmus kifejlődése Oroszországban”? A kérdés mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy a narodnyikizmus alól végleg kicsúszott a történelmi talaj, a tradicionális társadalom, és a narodnyikok képtelenek megérteni, hogy vélt társadalmi bázisuk, az orosz parasztság - nyomorúsága ellenére - miért „néma”, miért nem hallgat küldetéses „prédikátorai” nemzetmentő eszméire. Lenin tudományos és politikai szempontból a legártalmasabb és legnaivabb narodnyik előítéletnek azt tartotta, hogy a szegénységet szembeállították a kapitalizmus működés módjával.²⁴ E tudományos és elméleti probléma politikai jelentősége szembeszökő. Hiszen ha a kapitalizmus talajtalan a cári birodalomban, akkor Marx, a marxizmus, a szociáldemokrácia irreleváns, nem alkalmazható Oroszországra. Lenin tudományos munkássága éppen arra irányult, hogy ezt a tézist megcáfolja. A narodnyikok úgy szemlélték Oroszországot, mintha a kapitalizmussal szemben a régi gazdálkodási szisztéma, a naturális gazdálkodás rendszere még reális alternatíva lett volna. A narodnyikok és az első orosz marxisták fő hibájának azt tartot-

²⁰ LÖM I. köt. 4-5.o. skk és 53., 58-59.o.

²¹ Uo. 60.o.

²² LÖM I. kötet 67-112.o.

²³ Lenin G.B. KRASZIN előadása nyomán fejtette ki nézeteit. 1893 őszén írta Lenin a tanulmányt, amely először 1937-ben jelent meg.

²⁴ Uo. 67.o. „Hiszen a kapitalizmus fejlődéséhez kiterjedt belső piac szükséges, a parasztság tönkremenetele pedig ezt a piacot aláássa, s azt a veszélyt rejti magában, hogy teljesen megszűnteti, és a tőkés rendszer megszervezését lehetetlenné teszi. Igaz, azt mondják, a kapitalizmus azzal, hogy árugazdasággá változtatja közvetlen termelőink naturális gazdaságát, piacot teremt magának, de vajon elképzelhető-e, hogy a félig koldus parasztlak naturális gazdaságának nyomorúságos maradványai alapján kifejlődhet nálunk az olyan hatalmas tőkés termelés, mint Nyugaton?” 77.o.

ta, hogy a kapitalizmust, illetve annak lényegi vonatkozását, a cserét valamiféle véletlennek „nem pedig a gazdaság bizonyos meghatározott rendszerének” fogták fel.²⁵

Lenin szemléletének megfelelően a *szegénységet* – amelyet a narodnyikok valamiféle kiküszöbölhető „véletlennek” tekintettek – nem a rendszer felszámolható anomáliájaként értelmezte. A piaccgazdaság, a tőkefelhalmozás, a tőkekoncentráció a verseny jelenlétével, illetve hatására, a technikai fejlődéssel stb. a kapitalizmus az elavult munkamegosztási szerkezetet állandóan megújítja, s a régi, a meghaladott munkamegosztási szerkezethez láncolt embermilliók létfeltételeit időről-időre aláássa (válságok) éppenséggel a profitmaximalizálástól is hajtva. Ezért a narodnyikoknak az a beállítódása, hogy a kapitalizmus, a piac problematikáját „átmoralizálják”, a rendszer és a perspektívák valóságos kérdéseiről elterelte a figyelmet. Lenin ezzel szemben a társadalom széles tömegeinek proletarizálódására összpontosított, amely folyamat, ma úgy mondanánk, „restructuring” társadalmi előfeltétele az egységes paraszti osztály, a faluközösség, az obscsina felbomlása volt.

De már első írásaiban *érezte a kapitalizmusba* „nem illő” *prekapitalista gazdálkodási elemek létét*, a később általa is alapvető problémának tekintett (többféle termelési mód egymásra rétegződése) kérdését, amire a maga helyén még visszatérünk. A „Kik azok a népbárátk”-ban, amely alapvetően politikai célú írás volt, már kimondottan igyekezett specifikálni az orosz kapitalizmus történeti jellegzetességeit. Később *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című könyve III. fejezetének 2. pontjában már teljesen kiérlelt az a rész, amely a robotgazdaság rendszerének a tőkés gazdasági rendszerrel való egyesülését elemzi az 1861-es reformok után, azt a problémakört, ahogyan a különböző termelési módok, a prekapitalista és kapitalista struktúraformák egymásra rétegződnek („mnogoukldnoszty”)²⁶. A paraszt úgy válik proletárrá, hogy ott marad a mezőgazdaságban²⁷, ez valóban orosz specifikumnak bizonyult messzeható következményekkel.

Lenin 1905 előtt feltárta azt a fejlődési sajátosságot, hogy Oroszország világgazdaságba való beágyazódása – ma azt mondanánk

„félperiférikus integrációja” – a prekapitalista formák zárványként való megőrződésével megy végbe éppen a nyugati tőkeérdekeknek megfelelő alárendeltséget (is) erősítve. Vagyis a tőkés forma a prekapitalista formákat mindenütt saját funkciójává tette a mezőgazdaságban, de nem csak ott. Lenin a prekapitalista formák és a tőkés formák keveredését, „egyesülését” szervesen összekapcsolta a cári, „belső gyarmatosítás” fogalmával, illetve a különböző periférikus régióknak az orosz „centrum” általi bekebelezésével, az oroszországi piac létrejöttével. Vagyis a „belső gyarmatosítás” (a sztyeppés határvidékek a reform utáni időszakban az Európai-Oroszország központi, régen benépesült részének „gyarmatai” voltak) tényeinek tükrében egy sajátos „centrum-periféria viszony” jött létre.²⁸ Ezek a gyarmatok szoros gazdasági kapcsolatban voltak egyrészt Közép-Oroszországgal, másrészt a gabonát importáló európai országokkal. Közép-Oroszország iparának fejlődése és a határvidékek áruterelő mezőgazdaságának fejlődése szorosan összefügg egymással; a kettő kölcsönösen piacot teremt egymásnak.²⁹ Magyarán szólva, a tőke felvásárolta a gabona és a tejpiacokat maga alá rendelve az egész orosz mezőgazdaságot, amelyet Lenin – némileg előreszaladvá, eltúlozva a kapitalizmus fejlettségi fokát, kiterjedését – egész Oroszországgal azonosított. Lezajlott vagy lezajlóban volt az a folyamat, amelynek végeredményeként a hagyományos társadalom alárendelődött a modern társadalomnak: „Most már a ledolgozási rendszer sem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy az amerikai farmer konkurenciájától megmentsse Oblomovot, akinek ez a rendszer régebben minden kockázat, minden tőkebefektetés, a termelés ősidők óta megszokott módszereinek bármilyen megváltoztatása nélkül biztos jövedelmet nyújtott.”³⁰

Végül is Lenin a világpiacon, ma azt mondanánk a *globalizáció* tényeivel, hozza összefüggésbe a hagyományos faluközösségek orosz és indiai formáinak pusztulását, ugyanis az észak-amerikai prérin, az argentinai pampák elárasztották a világpiacon olcsó gabonával. Ezzel a konkurenciával szemben az indiai és az orosz paraszt tehetetlennek bi-

²⁵ Uo. vö. Az ügynevezett piackérdésről. 80-81.o.

²⁶ Vö. LÖM 3.köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp., Kossuth, 1964. 172-178.o.

²⁷ Vö. uo 173-174.o. „...bármilyen változatosak is a formák...a mai földesúri gazdaság szervezete két fő rendszernek, nevezetesen a *ledolgozási* (Lenin jegyzete: Most megváltoztatjuk a terminust és „robot” /barscsina) helyett „ledolgozást” /otrobotok/ használunk, mivel ez a kifejezés jobban megfelel a reform utáni viszonyoknak, s irodalmunkban már polgárjogot nyert.) rendszernek és a *tőkés* rendszernek a legkülönbözőbb kombinációból áll...Az előbbi...a robotgazdaság egyenes folytatása...”

²⁸ Ld. erről Ágh idézett elemzését uo.

²⁹ LÖM 3. köt. Uo. 237.o.

³⁰ Uo. 289.o. Ezt a fejleményt kiegészítve Lenin lényegében kimondja, hogy a földközösség – a narodnyik állásponttal ellentétben – egyáltalán nem gátolja meg a kapitalizmus térhódítását, csak bonyolultabbá teszi. Marxot idézi: Tőke III. kötetéből (156.o.): „A kialakuló tőkés termelési módnak...nem felel meg a földtulajdon készen talált formája. A neki megfelelő formát ő maga teremti meg azáltal, hogy a földművelést alárendeli a tőkének; ezzel aztán mind a hűbéri földtulajdon, mind a nemzeti tulajdon vagy a markközösséggel párosuló kisparaszti tulajdon átváltozik a tőkés termelési módnak megfelelő gazdasági formává, bármennyire különbözők is a jogi formái.” 299.o.

zonyult, így újabb jelentős területekről szorította ki a „gyári gabonatermelés” a patriarchális mezőgazdaságot.³¹ Elemzésének alapvető politikai konzekvenciája, hogy a patriarchális és rabszolga viszonyok maradványainak leküzdése önmagában is a kapitalizmus kiterjedését „igazolja”; s noha olyan „szükségyszerűség” munkál a történelemben, amely lehetlenné teszi a hagyományos társadalom bármely formájához való visszatérést, a letűnt formák makacs maradványai gyakran szervülnek a modern rendszerben.

A különféle termelési formáknak és a különböző történeti struktúráknak ez az összeötvöződése az a tudományos felismerés, amely Lenint megszilárdította abban a meggyőződésében is, hogy Oroszország a „túldeterminált ellentmondások” régiója, mely ellentmondások *csak forradalmi* úton szüntethetők meg. Lenin több mint egy évtizedes tudományos kutatás és politikai küzdelem nyomán ismerte fel az összefüggéseknek azt a hálóját, amelyben a kapitalizmus helyi sajátosságai és a cári monarchia lehetséges megdöntésének sajátosságai összekapcsolódtak.³² Mindenekelőtt az *obscsina* és az *állam* összeérő kérdéseiről van szó.

Lenin Plehanov nyomán a Népbarátokban (1894) az obscsina felbomlásának irreverzibilitásáról írt, s ezzel szakított Marx feltételezésével, miszerint az obscsina egy európai forradalom keretei között progresszív funkciót is betölthet mint a kommunista társadalom egy struktúrája. A marxi gondolattal – a saját világgépükre alakítva – a narodnyikok is kacérkodtak. Ám a gyakorlatban, a falura járás során kellett meggyőződniük arról, hogy „a muzsik kommunista ösztöneiről való elképzelések milyen naivak”.³³ Az akkor még csak 24 éves Uljanov a faluközösség felbomlását – ha másképpen is, mint Marx - összefüggésbe hozta a forradalmi átalakulás elkerülhetetlenségével, amennyiben a hagyományos társadalom elnyomó struktúrái mellett, részben azokkal szemben falun is megjelentek a tőkés kizsákmányolás formái. Ezen új formák egy vagy más úton előkészítik, kikényszerítik a rendszerellenes szervezkedéseket. Ám az önkényuralom megdöntésének politikai-stratégiai és szervezeti-taktikai elemei ekkor még csak érlelődnek a gondolkodásában. A Népbarátokban úgy fogalmazott a régi és az új kizsákmányolási formák egymásra rétegződésével kapcsolatban a *polgári fejlődés* előnyeiről, hogy azok a szociáldemokraták politikai harcához,

³¹ Vö. LÖM I. uo. 304.o.

³² Ezeknek a tudományos és elméleti-politikai vitáknak és küzdelmeknek a történetéről ld. bővebben KRAUSZ T.: *Pártviták és történettudomány. Viták az „oroszországi történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel a 20-as évek vitáira.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1991.

³³ LÖM I. köt. *Kik azok a Népbarátok...*220-221., 260-261.o

a szabadabb szervezkedéshez kedvezőbb feltételeket nyújtanak. Ezzel szemben: „A kis falusi kizsákmányolóknak (kupeczek – KT) e tömege félelmetes erőt képvisel, mert külön-külön, egyenként verik béklyóba a dolgozót, mert magukhoz láncolják és elveszik a szabadulásba vetett minden reménységét, különösen, mert ez a kizsákmányolás a falu primitív viszonyai mellett folyik, melyeket az ismertett rendszerre jellemző alacsony munkatermelékenység és az érintkezés hiánya szül – nem csupán a munka kizsákmányolását, hanem az egyéniség ázsiai megcsúfolását is jelenti, amivel falun állandóan találkozunk. Ha ezt a valóságos falut összehasonlítják kapitalizmusunkkal, megértik, miért tartják a szociáldemokraták haladónak kapitalizmusunk munkáját, amikor az egyetlen oroszországi piaccá kovácsolja össze ezeket a szétforgácsolt apró piacokat, amikor a töméntelen jó szándékú kis vérszopó helyébe létrehozza a „haza oszlopainak” maroknyi csoportját, amikor társadalmisítja a munkát és fokozza a munka termelékenységét, amikor megszünteti a dolgozók függőségét a helyi piócáktól és a nagytőkének rendeli alá őket. Ez az alárendeltség – a munka elnyomásának minden szörnyősége, a pusztulás, az elvadulás, a nők és gyermekek szervezetének elnyomórítása stb. ellenére – haladást jelent az előbbihez képest, mert GONDOLKODÁSRA KÉSZTETI A MUNKÁST, lappangó és ösztönös elégedetlenséget tudatos tiltakozássá, a szétforgácsolt, kisméretű, értelmetlen lázongásokat a dolgozók összességének felszabadításáért folyó szervezett osztályharccá változtatja át, amely éppen e nagykapitalizmus létezésének feltételeiből meríti erejét, és ezért feltétlenül számíthat a BIZTOS SIKERRE. Parasztságunk és kusztárságunk felbomlása, elparasztalanodása ténybeli bizonyítéka annak, hogy éppen a szociáldemokraták értelmezik helyesen az orosz valóságot, amikor azt mondják, hogy a paraszt és a kusztár a szó „kategórikus” értelmében kistermelő, vagyis kispolgár. Azt mondhatjuk, hogy ez a tétel a MUNKÁS SZOCIALIZMUS elméletének sarkpontja a régi parasztszocializmussal szemben, amely nem értette meg sem az árugazdaság viszonyait, amelyek között ez a kistermelő él, sem azt a tőkés jellegű felbomlást, amely ezen a talajon végbemegy.”³⁴

A marxi „világforradalom” elképzelés úgy kerül már ekkor Uljanovnak a forradalomról való gondolkodásába mint egyúttal Oroszország forradalmasodása, amely megadhatja a nemzetközi forradalom számára a kezdő lökést, „Amikor majd a munkásosztály élenjáró képviselői magukévá teszik a tudományos szocializmus eszméit, az orosz munkás történelmi szerepének eszméjét, amikor majd ezek az eszmék

³⁴ Uo. 218-221.o

széles körűen elterjednek, és a munkások szilárd szervezeteket teremtenek, amelyek tudatos osztályharcra változtatják a munkások mostani szétforgácsolt gazdasági háborúját, akkor az orosz MUNKÁS, valamennyi demokratikus elem élére állva, megdönti az abszolutizmust és a nyílt politikai harc egyenes útján elvezeti az OROSZ PROLETARIÁTUST (AZ EGÉSZ VILÁG proletariátusával együtt) a GYŐZELMES KOMMUNISTA FORRADALOMHOZ.”³⁵ Ma már, 2005 perspektívájából nézve világosnak tűnik, hogy Lenin egyfelől szellemileg-intellektuálisan, elméletileg és politikailag előkészítette az 1905-tel kezdődő forradalmak új hullámát, másfelől azonban kétségtelenül túldimenzionálta e forradalmasodás mélységét, egyetemes érettségét, a centrum-kapitalizmus sebezhetőségét, integrációs képességének gyenge pontjait.

A centrum-országok és Oroszország – egy „félreértett” viszony

Lenin ugyanebben az 1894-es évben – még baráti hangnemben – indította meg a liberalizmus elleni csaknem három évtizedes vitáját, amelynek első központi figurája az említett „legális marxista” Pjotr Sztruve volt. E vitában az alapvető elméleti és politikai probléma az új, kapitalista rendszerhez való viszony, illetve részben a kapitalizmushoz való narodnyik viszonyulás kritikai megítélése volt.³⁶

Lenin véleménye szerint a kapitalizmus bármely feltételrendszerben utat tör magának, ám minél kevésbé ütközik a régi formák ellenállásába, minél inkább lerombolja azokat, annál kedvezőbb feltételeket kínál a munkásmozgalom számára. Ám ezen a ponton elvetette azt a kérdésfelvetést, amely a regionális-történeti régiók szempontjai helyett a „jó kapitalizmus (nyugati) és a rossz (kelet, orosz) kapitalizmus” megkülönböztetéséből indul ki, mert ez a tudományos megközelítéssel szemben álló moralizáló rendszer-apologetika. Lenin kigúnyolta az orosz polgárság nevében megszólaló Sztruvét, mert ez utóbbi olyan vonásokkal ruházta fel az orosz polgárságot (a „jövön tépelődik”), amilyenekkel az nem rendelkezik. Vagyis Sztruve *küldetéssel* ruházta fel a burzsoáziát. Bár elismerte, hogy „bűzlik a burzsoá társadalom”, de a valóságban a burzsoáziának nem küldetése, hanem *érdekei voltak*, amelyek forradalmi

³⁵ LÖM I. köt. Kik azok a ...285.o.

³⁶ LÖM I. Főleg 388-487.o. P. Sztruve „Krityicseszkie zamecki k voproszu ob ekonomicseszkom razvitii Rosszii” c. /Szentpétervár 1894./ könyvéről írt recenziója (A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata SZTRUVE úr könyvében. /A marxizmus tükröződése a polgári irodalomban./ e tekintetben az első fontos elméleti dokumentum. A tanulmány megírásának ideje 1894 vége-1895 eleje. Először a *Materiali k karakterisztike nasevo hozjajszvennovo razvityija, Sz.-P.*, 1895. K. TULIN álnéven jelent meg.

szerepét nagyon viszonylagossá tették.³⁷ Leninnek Sz. Bulgakov Kapitalizmus és földművelés c. 1900-ban megjelent munkájáról írt jegyzeteiben is hasonló kritika körvonalazódik. Bizonyos szakmai tévedéseken túl, Lenin főleg a kisparaszti gazdálkodással kapcsolatos bulgakovi illúziókat teszi szóvá, mintha az orosz mezőgazdaság fejlődése „elkerülhetné” a kapitalizmust, mintha a válságba jutott kisparaszti gazdálkodás „visszahozható” lenne.³⁸

Lenin érzékelte, hogy a narodnyik érvelés és Sztruve érvelése egy ponton egybevágtott: a narodnyik V.V. úr (V-P. Voroncov) és az „antinarodnyik” Sztruve „az orosz viszonyokat a kapitalizmusnak valamiféle „angol formájával” vetette egybe és ahhoz viszonyította; nem pedig a kapitalizmus fő jellegzetességeiből, „általánosságából” indultak ki, amelyek arculata országoként változik”. Az orosz nemzeti sajátosság olyan különös vonásként elemződik, mintha az a kapitalizmus elkerülésében, illetve eltorzulásában öltene testet. Lenin ezzel szemben aláhúzta, hogy a kapitalizmusnak létezik egy általános elméleti fogalma, amely sem a narodnyik, sem a „liberáliskodó” álláspontban³⁹ nem jelenik meg. Sztruve is csak általában a „cseregazdaság uralmára” mutat rá, de a kapitalizmus másik ismérvét, hogy az értéktöbbletet a pénz, a tőke birtokosa sajátítja el, nem veszi számításba.⁴⁰ Lenin számára e narodnyik-liberális utópiának azért volt oly nagy jelentősége, mert úgy vélte, hogy vitapartnerei, mint Sztruve az orosz kapitalizmust még valami jövődöbelinek, nem pedig a jelenben meglévőként értelmezte, „nem olyannak tekinti, ami már teljesen és véglegesen kialakult”, márpedig e különböző elméleti megközelítéseknek eltérő politikai implikációk feleltek meg.⁴¹

³⁷ Vö. I. köt. uo. 335-339.o.

³⁸ Vö. Korszpekt i krityicseszkie zamecsanija na knigu Sz. Bulgakova. Leninszkij Szbornyik XIX. főleg 119.o. A kötet jegyzetei gazdagon dokumentálják, hogy Lenin a nemzetközi szakirodalmat is milyen magas fokon ismerte. Lenin irodalmi és szakmai vitája igen kiterjedt volt, KAUTSKY, HERTZ, BULGAKOV és mások műveit elemezte az agár kapitalizmus tanulmányozása során és közben a kapitalizmus általános fejlődési sajátosságait bontja ki e könyvekről készült jegyzeteiben is, melyekben mindig felbukkan a szocialista perspektíva, az állami és magántulajdon különböző formái között a társadalmi és szövetkezeti tulajdon fogalmai.

³⁹ LÖM 16. köt. Bp., Kossuth, 1968. 88.o. Lenin később, a forradalom után visszatekintve a megtett szellemi útra, a narodnyikizmus elleni harcot - Sztruve, Bulgakov, Tugan-Baranovszkij, Bergyajev és mások teljesítményét értékelve ebben - így vélekedett: „Ezek polgári demokraták voltak, akiknek a narodnyiksággal való szakítás a kispolgári (illetve paraszti) szocializmusról nem a proletár szocializmusra való áttérést jelentette, mint nekünk, hanem a burzsoá liberalizmusra való áttérést.”

⁴⁰ I. köt. Uo., 478-480.o.

⁴¹ Uo. 480.o. „Sztruve úrnak az a nézete, hogy az orosz kapitalizmus valami jövődöbeli, nem pedig jelenlegi dolog, különösen szembevetődően megmutatkozik a következő fejtege-

A tőkés rendszer romantikus, múltba révedő narodnyik felfogásának kritikája mellett, Lenin tehát már igen korán Sztruve „liberális elhajlását” is szóvá tette. Szemére vetette egyebek mellett azt is, hogy Sztruve az *államról* úgy nyilatkozik, mint „a rend szervezetéről”, noha éppen nem ez a legfontosabb sajátossága az államnak, hanem az, amit Engels hangsúlyozott még annak idején: „a nép zömétől külön vált közhatalom”. „Tehát – írta Lenin konkrétan – az állam ismertetőjele – az olyan személyek külön osztályának fennállása, akiknek kezében a hatalom összpontosul.” Lenin azt mondja, hogy a modern állam Marxnál a bürokrácia: „Az a külön réteg, amelynek kezében a mai társadalomban a hatalom van – a bürokrácia. Ennek a szervnek közvetlen és igen szoros kapcsolata a mai társadalomban uralkodó burzsoá osztállyal kitűnik a történelemből is.” (A francia történelemre hivatkozik példaképpen.)⁴² Lenin az oroszországi burzsoázia, illetve ideológiai-politikai képviselőinek „ellenzéki” magatartásának egyik alapvető sajátosságát már 1903 végén – a liberálisok agrárprogramjának kritikájával kapcsolatban – abban határozta meg, hogy a nemzeti burzsoázia „bátorságát”, a „nemzeti talajhoz” való kötöttségét a liberalizmus „narodnyik kiegészítésével” igyekszik demonstrálni. „Az orosz burzsoázia – írta – azért játszik narodnyikosdit (és olykor őszintén játssza), mert ellenzékben van, és még nem jutott hatalomra.” Miként Lenin a liberalizmus és a szocializmus „bersteinista egyesítését” is az „ellenzékiesség” megnyilvánulásként és a forradalmi szociáldemokrácia ideológiai kiszorításának eszközeként tekinti.⁴³ 1905 – Lenint végérvényesen a burzsoáziával való mindenfajta szakításra ösztönözte.

Az első orosz forradalom bukását követő években – éppen a politikai tapasztalatok megértése érdekében – Lenin az orosz kapitalizmus sajátos fejlődésviszonyait fogja aláhúzni, mint az (önkénturalmi) állam szerepének viszonylagos önállóodását az uralkodó osztályoktól (ami lehetlenné teszi a burzsoáziával való bármilyen együttműködést), az ipari kapitalizmus erős koncentrációját, ami a fő politikai erők koncentrációjával is együtt járt stb.⁴⁴

tésében: „amíg a mai, törvényben lerögzített és szentesített földközösség fennáll, addig ennek talaján olyan viszonyok fognak kifejlődni, amelyeknek semmi közük sincs a 'népjóléthez'.”

⁴² Vö. uo. 406-407.

⁴³ *LÖM 8. köt.* Bp., Kossuth, 1965. 76-78.o. A narodnyikoskodó burzsoázia és a fejvesztett narodnyikság. *Iszkra*, 54. sz. 1903. december 1.

⁴⁴ Lenin 1909-11-ben saját elvbarátaival folytatott vitáiban is aláhúzta, hogy a cári monarchia viszonylagos önállóságra tett szert az uralkodó osztályokkal szemben, s noha 1905 nyomán „a cárizmus egy lépést tett a burzsoá monarchiává fejlődés irányába”, a bürokratikus gépezet megőrizte viszonylag független érdekrendszerét mind a nagybirtokos arisztokráciával, még inkább a burzsoáziával szemben. A cárizmus, amely a XX. század

Lenint évtizedek óta bírálják, hogy eltúlozta a kapitalista fejlődés mértékét Oroszországban. Valójában ez a „túlzás” abból következett, hogy Lenin – mint fentebb már jeleztem, *A kapitalizmus fejlődése*-ben, melyben mindezeket a gazdasági problémákat differenciáltabban és még inkább történeti és gazdaságtörténeti kontextusban vizsgálta - *szakított magával az Európa-centrikus történetfelfogással*, amely mechanikusan módon a kapitalizmust a maga „centrumával” azonosította, mintha a kapitalizmus „normális”, „igazi” formája az európai volna.⁴⁵

A centrum-periféria viszony elméleti értelmezése Leninnél mint egy első elméleti kísérlet formaváltozata szintén körvonalazódik 1903-ban, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* előszavában, amelyben egyfelől azt hangsúlyozta, hogy mennyire megragadhatók a kapitalista összefolyamat közös alapvonásai Nyugat-Európában és Oroszországban, „bármilyen lényeges sajátosságai vannak is az utóbbinak mind gazdasági, mind gazdaságon kívüli tekintetben”.⁴⁶ Utalt itt a mezőgazdasági bérmunkára, a gépek megjelenésére, a fokozódó munkamegosztásra, a szabad bérmunka elterjedésére stb., ami nem mond ellent e kapitalizmus fentebb jelzett oroszországi sajátosságainak. Másfelől az egész könyv éppen a kapitalizmus általános fejlődésének különös orosz vonásait tárta fel. Az európai és az orosz fejlődés összehasonlító elemzése alapján jutott el már nagyon korán néhány olyan alapvető politikai természetű tény felismeréséhez, amelyek az orosz forradalom természetének „megsejtéséről” tanúskodnak.

Később az I. világháború idején, amikor Lenin a maga imperializmus-elméletét kidolgozta, néhány vonatkozásban megelőlegezte a *világrendszer hierarchizálódásának* kérdésfelvetését, annak gazdasági és politikai jellemzőit vizsgálódásainak középpontjába állította. Így rámutatott az eladósodás olyan függési rendszerére mutatott rá, amelynek során Angliát, amely például „kölcsonöket nyújt Egyiptomnak, Japánnak,

elején a külföldi tőke „becsalogatásával” saját létének meghosszabbítását és a nemzetközi porondon való versenyképességét kívánta megőrizni. 1905-ben azonban kiderült, hogy a cárizmus elvesztette társadalmi háttérét, a parasztságot és nem olyan, a szakszervezetek által „féken tartott” és „megfégyelmezett” nyugati proletariátussal kell szembe néznie, hanem az orosz viszonyokból kisarjadt lázadó, valóban csak a „láncait vesztő” integrálhatatlan ipari és főként mezőgazdasági proletariátussal kellett volna megbirkóznia. Lenin ezt tudta, hiszen nem véletlenül hangsúlyozta unos-untalan, hogy 1905 csak egy újabb forradalmi hullám „előhírnöke”, „főpróbája” volt. Vö. KRAUSZ T.: *Pártviták és történettudomány*...id.m. főleg 60-62.o.

⁴⁵ A világrendszer-elmélet művelőinek nagy érdeme, hogy e tekintetben is továbbvitték Lenin alapvető felismeréseit és a tradíciót, amely egyébként Sztálin és utódai idején periferizálódott az *utolérés vagy utolérő fejlődés* ideológiakumának részeként.

⁴⁶ *LÖM 3. köt.* *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.* *Előszó az első kiadáshoz* Kossuth, 1964. 5-8.o.

Kínának, Dél-Amerikának”, katonai-politikai hatalma „megvédi az adósok felzúdulásától”, sőt „szükség esetén hajóhada veszi át a bírósági végrehajtó szerepét”.⁴⁷ Eközben jutott arra – az egész forradalomra vonatkozó álláspontját jellemző - fontos felismerésre, hogy a tőke koncentrációjának új szintjén a finánc-tőke egyetemes kiterjedése „a függőségi viszonyok sűrű hálójába keríti a mai polgári társadalom minden gazdasági és politikai intézményét”.⁴⁸ Ez a fejlemény kifejeződik a gyarmatosítási politika monopolizálódásában is,⁴⁹ végül is az imperializmusnak mint gazdasági és politikai világrendnek a sajátosságai az I. világháború idején minden összefüggésben egyértelműen megmutatkoztak. 1905 és általában a forradalom perspektívájának, lehetőségeinek megítélése szempontjából (is) alapvető, hogy Lenin egyfelől felismerte az *állam rendkívül megnövekedett gazdasági szerepét* és a magántőkével, konkrétan a *finánc-tőkével való összefonódottságát*, amely a kapitalista világrendszer hierarchizálódásának és a gyarmati perifériáért folytatott egyetemes harcban is különleges fontosságra tett szert.⁵⁰ Má-

⁴⁷ LÖM 27. köt. Kossuth, 1971. Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka...378.o.

⁴⁸ Uo. 295.o. „A kistermelő munkáján nyugvó magántulajdon, a szabad konkurencia, a demokrácia – mindezek a jelszavak, amelyekkel a tőkés és sajtójuk becsapják a munkásokat és parasztokat, rég túlhaladott dolgok. A kapitalizmus olyan világrendszerre fejlődött, amelyben maroknyi „vezető” ország gyarmati elnyomásban tartja és pénzügyileg fojtogatja a föld lakosságának óriási többségét...saját zsákmányuk felosztásáért folyó saját háborújukba belerántják az egész földkerekséget.”

⁴⁹ LÖM 27. köt. Kossuth, 1971. 399.o. Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka

„De amikor Afrika 9/10 része volt már elfoglalva (1900-ra), amikor már az egész világ fel volt osztva, elkerülhetetlenül beállt a gyarmatok monopolisztikus birtoklásának korszaka, tehát a világ felosztásáért és újrafelosztásáért való különösen kiélezett harc korszaka is.”

⁵⁰ Lenin polemizált az „államszocialisták” ellen, akik „beleszerettek” a monopolista szervezésébe. „Lássák be végre államszocialistáink, akik egy szép napon elkápráztatják magukat, hogy Németországban a monopóliumoknak sohasem az volt a céljuk és eredményük, hogy a fogyasztás javát szolgálják., vagy hogy legalább az államnak is átengedjenek egy részt a vállalkozói nyereségből, hanem mindig csak arra szolgáltak, hogy a csőd szélén álló magánipart az állam segítségével szanálják...Itt szemléltetően láthatjuk, a finánc-tőke korában hogyan fonódnak össze a magán- és állami monopóliumok, és hogyan alkotnak mindezek a monopóliumok csak egyes láncszemeket a legnagyobb monopolisták között a világ felosztásáért folyó imperialista harcban.” LÖM 27. köt. 351-352.o. Lenin elméleti korlátaitra utal Szigeti Péter: Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma. Bp., Napvilág, 2005. 37.o. Kétségtelenül igaz, Lenin nem látta előre sem a „jóléti kapitalizmus” későbbi kibontakozásának lehetőségét (vagy a kapitalizmus még későbbi fejlődési fázisát) és következményeit, de tegyük hozzá, senki az ő kortársai közül ezeket a fejleményeket elméletileg nem anticipálta. Vagy ha igen, az Bernstein volt, aki a „jó kapitalizmus” lehetőségeit fontolgatta, anélkül, hogy annak konkrét formáit előrelátta volna. Keynes volt talán az egyetlen („A béke gazdasági következményei”, 1919.), aki éppen a bolsevik-kommunista forradalom közvetlen tapasztalataiból kiindulva e forradalmak európai kiterjedésével szemben idejekorán

sutt úgy fogalmazott, hogy „ahol a finánc-tőke nagyon megerősödik, ott az állam is”. Az értékpapírok összegét vizsgálva, amellyel egyes országok rendelkeztek, Lenin egy hierarchiát állított föl, amely a kölcsönös függőség láncolatát létrehozta: Anglia, USA, Franciaország, Németország (1910-es adatokkal vizsgálva) „szemben a világ csaknem egész fennmaradó része, így vagy amúgy, az adós és sarcfizető szerepét játszsza. Külön ki kell térni arra, hogy a függőségi viszonyok nemzetközi hálózatának és a finánc-tőke kapcsolatainak kiépítésében milyen szerep jut a tőke kivitelnek.”⁵¹ Lenin már akkor érezte, hogy a gyarmatok integrálódása a világpolitikába átrendezi majd magának a világrendszernek a jellegét, amennyiben a gyarmatosítás „áldozatait” a munkásmozgalom mellett önálló nemzeti mozgalmakként jönnek létre – ezzel a történelemben a *nemzeti kérdés* világméretben tesz szert jelentőségre messze túlmutatva Európa határain. Oroszország pedig e tekintetben is „köztes” történelmi állapotban leledzik.

Lenin a nemzeti kérdés, a nemzetek önrendelkezési jogának problematikáját vizsgálva a világrendszer hasonló alapstruktúráját vázolta föl: „Téziseinkben (6.§) arról van szó – írta Lenin -, hogy, ha konkrétak akarunk lenni, az országoknak legalább három típusát kell megkülönböztetnünk az önrendelkezés kérdésében. (...) Az első típushoz Nyugat-Európának (és Amerikának) azok a fejlett országai tartoznak, ahol a nemzeti mozgalom a múlté. A második típushoz Kelet-Európa tartozik (lényegében a Habsburg Birodalom és a Balkán egésze), ahol a nemzeti kérdés a jelen kérdése.” Végül a gyarmati országokat különbözteti meg, ahol a nemzetek létrejötte még csak folyamatban van.⁵² Az eltérő történelmi korszakok és régiók, az alapjában eltérő termelési formák és gazdálkodási rendszerek egymás mellett élése alapján jutott el az egyenlőtlen fejlődés „törvényének” felismeréséig. E téren szintén Marxot „felülvizsgálva” arra a következtetésre jutott, hogy „A társadalmi forradalom nem lehet az egész világ proletárjainak egyesült akciója azon egyszerű oknál fogva, hogy a legtöbb ország és a föld lakosságának többsége ez ideig még nem is áll a tőkés fejlődés fokán, vagy pedig csak a tőkés fejlődési fok elején áll...A szocializmusra csak Nyugat-Európa és Észak-Amerika fejlett országai értek meg”.⁵³

hangsúlyozta, hogy a bolsevizmus szociális és gazdasági kihívására a tőkés világnak adekvát választ kell adnia, de ennek kibontakozására csak a II. világháború után került sor.

⁵¹ Uo. 341.o.

⁵² Ld. a téziseket LÖM 27.köt. 251.o.

⁵³ Lenin utalt arra, hogy Engels KAUTSKYHOZ írt levelében (MARX és ENGELS: *Válogatott Művei. 20.köt.* Budapest, Kossuth 1963. 465-466) P. KJEVSKIJ (PJATAKOV) elolvashatja ..., hogy „az egész világ proletárjainak egyesült akciójáról

E gondolkörben nyert tudományos formát az a felismerése is, amelyből a „gyenge láncszem” gondolata kikelt. Vagyis a kapitalizmus oroszországi „különös” formája nem csupán „demokratikus felépítménnyel” és erős polgári hagyományokkal és struktúrákkal nem rendelkezett, hanem a mezőgazdasági munkába való belerögzöttség a tőkés alapon egyre differenciálódó munkamegosztással kiegészülve sokkal több embert rekesztett ki, másképpen fogalmazva, sokkal kevesebb embert integrált szociálisan és gazdaságilag, hiszen a kirekesztést jogi korlátok úgyszólván nem gátolták.

Az orosz kapitalizmus politikai determinációi

Lenin felismerte, hogy az önkényuralom megdöntésére irányuló nem távoli időben elkövetkező forradalom egy centralizált, illegális „élcsapatpárt” létrehozását teszi szükségessé Oroszországban. (Mí a teendő /1902./). Már 1901 óta tudatában volt annak, hogy a forradalom vezető osztálya az oroszországi *polgári demokratikus forradalomban a proletariátus* lesz,⁵⁴ s a burzsoázia politikai gyengesége, a cárizmustól való függése („önállótlanága” mind a cárizmussal, mind a külföldi tőkével szemben) a munkásosztály szövetségesevé - éppen a burzsoáziával szemben⁵⁵ - a parasztságnak azokat a rétegeit teszi, amelyek a tőkés fejlődés következtében elvesztik gazdasági létfeltételeiket („baloldali blokk” politikája).⁵⁶ Mindez eredeti oroszországi felismerés volt (amelyet sokan valamiféle „leninista eretnekségnek” gondoltak a nyugati marxisták körében is). Ezzel függ össze, hogy Lenin a parasztság érde-

keit, a földhöz jutás érdekeit hatalmi és gazdasági kérdésként tekintette egyidejűleg. Elvetette a mensevikek javaslatát, amely a földkérdés megoldását a „municipalizálás” útján, vagyis a helyi önkormányzat tulajdona útján képzelte el, míg Lenin és a bolsevikok a nagybirtokok *nacionalizálásának* perspektívájában gondolkodtak, mert az lehetett volna elképzelésük szerint a *társadalmasítás* (nem az államosítás!) *előfeltétele*.⁵⁷ A kismagántulajdon elutasítása mellett nem egyszerűen valamiféle szociáldemokrata doktrínéség szólt, hanem az a történelmi érvelés, hogy a porosz utas agrárfejlődés nem nyit teret belső sajátosságai következtében a kistulajdon előtt. Más kérdés, hogy a szociáldemokraták a szövetkezeti mezőgazdaság, az önkéntes kooperáció alapján álltak, amely a kapitalista agrárfejlődés egyetlen alternatívájaként jött számításba. De 1905 tapasztalatai differenciálták a képet, mert kiderült: a parasztság a földosztás alapján állt.⁵⁸

A jelzett politikai-taktikai vitákat Lenin *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban* (1905 nyarán jelent meg Genfben) folytatta le a mensevikekkel szemben a legrendszeresebben. A bolsevikok egy céljaiban polgári demokratikus forradalom munkásjelleget húzták alá, és a szociáldemokratáknak a kormányhatalomban való részvételét hangsúlyozták, míg a mensevikek a munkásosztálynak a „szélső ellenzék” szerepét szánták. Lenin szerint a győzedelmes forradalom – „a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrájának”

⁵⁷ 1905 elején párizsi előadásaira („Marxista nézetek az agrárkérdésre vonatkozóan Európában és Oroszországban”, Párizs, 1905. febr. 25-26.) készülve több konspektust is készített 1905 elején, amelyek e téren is fontos források. Vö. *Leninszkij Szbornyik XIX. Partizdat*, Moszkva, 1932. 225-295.o. ld. még Lenin nézeteinek fejlődéséről és az agrárkérdés körüli vitákról, VARGA LAJOS: *Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt első, 1903-as agrárprogramja*. Párttörténeti Közlemények 1978. 3. sz.

⁵⁸ Sokan ma is úgy vélik, hogy a bolsevikok 1917-ben taktikai okokból feladták álláspontjukat és áttértek a földosztásra. Ez csak féligazság, ugyanis Lenin és a bolsevikok a szegényparaszti tömegek nyomására a földosztást nem a föld magántulajdonának megvalósításával azonosították, hanem éppen ellenkezőleg. A 17-es októberi földről szóló dekretum *kizárta a föld adás-vételét*, mert a szabad adás-vétel a tőkehiány következtében, amint a háború előtti, ún. sztolipini reformok is meggyőzték a parasztokat, nemcsak a föld elvesztésével jár, hanem még a „túlélési” valamiképpen biztosító faluközösségből való kirekesztődést is maga után vonta. Az „egyenlősítő” földosztás lehetett (volna) a szabad mezőgazdasági szövetkezés „előszobája” is. Hogy mégsem lett, annak történelmi okairól nem itt kell értekezni. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy az 1902-03-as parasztfelkelések és az 1905-07-es forradalmi agrármozgalmak hatására igyekeztek a cár és képviselői felgyorsítani a faluközösségek pusztulását egy gazdagparaszti réteget létrehozva a földmagántulajdon pártolásával. Sztolipin kezdeményezésére a cár már 1906. november 9-én rendeletet adott ki arról, hogy minden családfő, aki közösségi joggal osztásföldet birtokolt, magántulajdonba kaphatta parcelláját, s követelhetette a földjének egy tagban való kihasítását és a földközösségből való kilépést. Ezt követően 9 év alatt kb. két millió paraszt lépett ki a faluközösségből.

ábrándozni annyi, mint a szocializmust ad calendae graecas, vagyis „sohanapjára” elhasztani...”

LÖM. 30. köt. *Válasz P. Kijevszkijnek (J. Pjatakovnak)* Megírás ideje 1916. aug.-szept., 1929-ben publikálták az írást először). 87-88., 108-109.o.

⁵⁴ Nem véletlen, hogy amikor száműzetése után végre találkozhat PLEHANOVVAL, az első politikai természetű nézeteltérés az orosz burzsoáziához való viszony meghatározása során tűnik elő, egyelőre inkább csak hangsúlyeltolódás formájában, mint politikai-stratégiai értelemben. Lenin és Plehanov megismerkedésének és első kapcsolatainak árnyalt elemzését ld. V. LOGINOV idézett munkájában 356-428.o.

⁵⁵ Az oroszországi kapitalista fejlődés sajátosságainak következtében a munkásosztálynak részben a burzsoázia politikai funkcióját is el kell látnia, amelyeket a francia burzsoázia több mint 100 évvel korábban maga képes volt „ellátni”. A liberálisokkal és a mensevikekkel szemben Lenin sokszor hangoztatta ezt a történelmi tény.

⁵⁶ Ezen politikai kérdések vitáját 1907-ben, a londoni pártkongresszuson vitték végig, amelyen a bolsevikok és a mensevikek végleg szakítottak az orosz forradalom perspektíváit illetően. A mensevikek a burzsoáziával képelték el továbbra is a forradalmi fejlődés jövőjét, a bolsevikok pedig a parasztsággal. ld. erről részletesebben KRAUSZ T.: *Pártviták...* id. m. 30-37.o., 49-51.o. és uő.: *Az első orosz forradalom és az oroszországi szociáldemokrácia „második” szakadása*. Századok, 1983. 4. sz. 840-870.o.

rezsímjét hozza létre. Ez egy olyan „diktatúra” lett volna, amely a fejlődést átvezetheti, kedvező belső és külső feltételek között – a forradalom egy újabb, „szocialista szakaszába” – elnyomva az önkényuralmat restaurálni akaró erőket.⁵⁹ Lenin így vetette fel a kérdést: „Hiszen valamennyien szembeállítjuk a polgári forradalmat a szocialista forradalommal, mindannyian feltétlenül ragaszkodunk a kettő szigorú megkülönböztetéséhez, de vajon tagadható-e, hogy a történelemben a két forradalom egyes elemei, részleges elemei összefonódnak?”⁶⁰ Az orosz polgárság azonban nem a forradalom radikalizálásában, végigvitelében volt érdekelt, sokkal inkább annak megzabolázásában reménykedett.

Nem véletlen, hogy Lenin az 1905-ös forradalom idején és főként leverése után a liberálisokat ostromozta, akik „elárulták” a forradalom alapvető követeléseit: „1905 októberéig a liberálisok olykor rokonszenvező semlegességet tanúsítottak a tömegek forradalmi harca iránt, de már akkor is kezdtek fellépni ellene: aljas szónoklatokkal küldöttséget menesztettek a cárhoz, támogatták a Buligin-dumát, nem ostobaságból, hanem azért, mert ellenséges érzülettel viseltettek a forradalom iránt. 1905 októbere után a liberálisok mást sem tettek, mint aljas módon elárulták a nép szabadságát... A forradalom bámulatosan gyorsan leleplezte a liberalizmust és a gyakorlatban megmutatta ellenforradalmi természetét.... Olyan illúziók, hogy az önkényuralmat össze lehet kötni valamelyest is nagy néptömegek valódi képviselőjével, nemcsak különféle isten háta mögötti helyek tudatlan és elnyomott lakóiban éltek. Az efféle illúziók nem álltak távol az önkényuralom uralkodó rétegeitől sem.”⁶¹ A politikai indulat sohasem homályosította el Lenin szemét annyira, hogy megfeledkezett volna az orosz liberalizmus fiziognómiáját végső soron meghatározó orosz burzsoázia sajátos, „oroszországi” természetéről. Lenin az orosz forradalomra vonatkozó átfogó, egész koncepcióját kifejtő legfontosabb, máig érvényes előadásában („*Előadás az 1905-ös forradalomról*”, ld. Lenin írását e számunkban), amelyet svájci munkásfiatalok előtt mondott el 1917 januárjában, az újabb forradalom előestéjén, az orosz burzsoázia politikai jelentéktelenségét, *alávettségét a cárnak és jelentős mértékben az európai burzsoáziának* – egyúttal Max Weberrel vitázott is a forradalom jellegéről: „A nyugat-európai burzsoázia, még a leghabzóbb, még a köztársasági országok

burzsoáziája is az „orosz szörnyűségekről” szóló képmutató frázisokat nagyszerűen össze tudja egyeztetni a leggyalázatosabb pénzületekkel,⁶² különösen a cárizmus pénzügyi támogatásával és Oroszországnak a tőkekivitel stb. útján történő imperialista kizsákmányolásával.... A burzsoázia szívesen nevezi „mesterséges” dolognak a moszkvai felkelést (1905. december – KT) és szeret gúnyt űzni belőle. A német úgynevezett „tudományos” irodalomban például Max Weber professzor, Oroszország politikai fejlődéséről írt terjedelmes munkájában, „puccsnak” nevezte a moszkvai felkelést. „Lenin csoportja – írja ez a „nagy tudományú” professzor úr – meg az eszerek egy része már hosszabb ideje készítette elő ezt az esztelen felkelést... Valójában egész fejlődés elkerülhetetlenné tette a fegyveres összecsapást.”⁶³

Ugyanakkor saját párttársaival is polemizált, akik közül nem kevesen a rendszer elleni harcból kiindulva értelmetlennek találták a polgári demokratikus követelések pusztá megfogalmazását is, mondván azok megvalósítása lehetetlen a kapitalizmus feltételei között. Lenin azonban éppen az orosz kapitalizmus feltételei között találta fontosnak a polgári demokratikus követeléseket. Nem azért, mert megvalósíthatók a tőkés szisztéma „perifériájának” keretei között, hanem éppen azért, hogy e kereteket felbomlassza. Lenin nemcsak kereste a fogást a rendszeren, hanem meg is találta. Ő maga igazán pontosan tudta, hogy a demokratikus köztársaság „logikailag” ellentmond a kapitalizmusnak, mert hiszen „hivatalosan” egy szintre helyezi a gazdagot és a szegényt, a jogegyenlőség pedig csak eltakarja a valóságban meglévő antagonisztikus gazdasági különbségeket. Ez a gazdasági rend és a politikai felépítmény közötti ellentmondás az imperializmus korában, amikor a szabad konkurenciát felváltja a monopóliumok uralma, még jobban „megnehezíti” minden demokratikus szabadságjog megvalósítását. „Hogyan egyeztethető hát össze a kapitalizmus a demokráciával? A tőke mindenhatóságának közvetett megvalósítása útján! Ennek két gazdasági eszköze van: 1./ a közvetlen megvesztegetés; 2./ a kormány szövetsége a tőzsdével (Téziseinkben ezt a következő szavakkal fejeztük ki: a finánc-tőke „szabadon megvásárol és megveszteget bármely kormányt és minden hivatalnokot” a burzsoá rend idején.)”. Ha a „vagyon” a megvesztegetés és a tőzsde révén „általában teljes mértékben megvalósíthatja uralmát bármely demokratikus köztársaság felett, azaz

⁵⁹ Magyar nyelven is született tárgyszerű munka e témakörben sok évvel ezelőtt, ld. KIRSCHNER BÉLA: *Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról*. Bp., Kossuth, 1971.

⁶⁰ *LÖM 11. köt.* Kossuth, 1975. 68.o.

⁶¹ *LÖM 16. köt.* Kossuth, 1968. *Forradalom és ellenforradalom*. (Proletarij 1907. október 20.). 111-112.o.

⁶² Ld. *Lenin írását e kérdésről az 1905-ös forradalom periódusából* „Oroszország pénzügyei”. 1905. okt. 1. (14.) után. Először *Leninszkij Szbornyik, XVI. köt.* 1931. „Már több ízben rámutattunk arra, hogy az önkényuralmi kormány pénzügyi téren egyre inkább belebonyolódik ügyeibe (vagy helyesebben, üzelmeibe). A pénzügyi csőd elkerülhetetlensége mind nyilvánvalóbbá válik.” 322.o.

⁶³ *LÖM 30. köt.* Előadás az 1905-ös forradalomról, 309.o.

politikailag független köztársaság felett” is, nem jelenti azt, hogy a demokráciáért való harcot fel kell adni a szocializmusra hivatkozva.⁶⁴ Lenin politikai gondolkodásában a tőke elleni bármely sikeres támadás előfeltétele a minél szélesebb tömegbázis megteremtése („baloldali blokk”) volt. Hosszú oldalakon át érvelt a demokráciáért folytatandó harc fontossága mellett – ami 1905 tapasztalatai nyomán még inkább megszilárdult benne. A *munkásforradalom* mint a szocialista rendszer előfeltétele egy országban lehetségesnek látszott, de tisztán „orosz alapon” szocialista rendszer nem jöhet létre. Lenin számára. Parvussal és Trockijjal való vitája a permanens forradalomról, nagy mértékben erről a kérdéskörrel is szolt, amennyiben a két forradalom között az „átmenet” problémáját eltérően ítélték meg.⁶⁵

Lenin ugyanakkor tényekkel bizonyíthatta, hogy az 1905-ös forradalom világtörténelmet csinált.⁶⁶ A forradalmi mozgalmak fejlődésének helyi, illetve nemzetközi okait a folyamatban lévő imperialista világháború oly gyorsasággal élezte ki, hogy még Lenin maga sem gondolta 1916-17 fordulóján (itt jelzett *Előadásának* időpontjában), micsoda sebességgel következik be a forradalmak újabb fordulója Oroszországban, és végső soron nagy csalódására, csak részlegesen és elvetélve Európában. Lenin, aki Rosa Luxemburg mellett elsőként ismerte fel, hogy 1905-ben egy új típusú forradalom zajlik, amely „eszközeiben, jellegében proletár” (vagyis politikai tömegsztrájk, fegyveres felkelés), céljaiban pedig polgári demokratikus, de „nyitott” a szocialista forradalom irányába, egyúttal pontosan látta korlátozottságát. E korlátozottsága éppen társadalmi hordozóinak „gyengeségében” nyilvánkozott meg a legvilágosabban: „hívó emberek, hűséges alattvalók özönlének Gapon pópa vezetésével” a cárhoz, ám a naiv, írástudatlan oroszországi tömegek viharos gyorsasággal „tanulnak” az eseményekből, „a forradalom előtti Oroszországban az iskolázatlan orosz munkások tettekkel bizonyították be, hogy egyenes emberek, akik először ébredtek politikai tudatra”.⁶⁷ Ám ez a forradalomra „ítélt” oroszországi parasztság és munkásság radikális forradalmisága egy új rendszer berendezése szempontjából nem rendelkezett a kulturális-

⁶⁴ LÖM 30. köt. *Válasz Kijevszkijnek...* 96-97.o.

⁶⁵ A téma nagy irodalma itt nem teszi lehetővé itt a cizelláltabb állásfoglalást, másutt foglalkoztam a téma irodalmával, itt eltekintek tőle.

⁶⁶ *Vö. LÖM 30. Előadás...*uo. 310.o. „Az orosz forradalom egész Ázsiát megmozgatta”, utalt a török, a perzsa és a kínai forradalmi erjedésre. „Nem szabad megfélekedni arról, hogy mihelyt 1905. október 30-án megérkezett Bécsbe a cár alkotmány-kiáltványát hírül adó távirat, ennek a hírnék döntő szerepe volt abban, hogy az általános választójog véglegesen győzött Ausztriában.” (Bécsben óriási utcai tüntetések kezdődtek....)

⁶⁷ LÖM 30. *Előadás...*297.o.

civilizatórikus feltételrendszerrel, amire pedig éppen az öngazgatási struktúráik (sztrájkbizottságok, szovjetek, munkásbizottságok stb.) huzamosabb ideig való életben tartásához szükség lett volna. Mégis 1905 - mint „új típusú” forradalom – Oroszországot végérvényesen a „modern” történelem színpadára emelte: „a szendergő Oroszország – ahogyan Lenin fogalmazta - a forradalmi proletariátus és a forradalmi nép Oroszországvá vált”, összefonódott itt a patriarchális viszonyok ellen is lázadó parasztság földfoglaló mozgalma az ipari munkásság forradalmával és Oroszország elnyomott népei között fellángolt nemzeti szabadságmozgalmakkal, ami a maga teljességében 1917 folyamán bontakozott ki, így ellentmondásai mélységéről nem szerezhett még kellő tapasztalatot.

Kevésbé érzékelté Lenin a nyugat-európai forradalmi fejlődés, a nyugati munkásság forradalmasodásának nehézségeit. Lenin 1917 januárjában azokkal vitatkozva, akik a nyugat-európai fejlődést illetően az orosz forradalom irrelevanciáját hangoztatták, arra helyezte a hangsúlyt, hogy az orosz forradalom annak bizonyítéka: Nyugaton a proletárforradalom van napirenden, az orosz forradalom annak első állomása csupán.⁶⁸ *A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga c. Tézisekben* 1916 elején a nemzetközi forradalom objektív feltételeinek meglétét hangsúlyozta mindjárt a legelső tézisben „Az imperializmus a kapitalizmus fejlődésének legfelsőbb foka. A tőke a vezető országokban túlnőtt a nemzeti államok keretein, a monopóliumot állította a konkurencia helyébe, megteremtve a szocializmus megvalósításának minden objektív feltételét. Ezért Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban napirendre került a proletariátus forradalmi harca a kapitalista kormányok megdöntéséért, a burzsoázia kisajátításáért.”⁶⁹ Kétségtelenül igaz, ez csupán egy alternatíva felvetése volt, és nem is bizonyult többnek, amennyiben Oroszország forradalmi erőfeszítéseit nem kísérte a nyugat-európai proletariátus hasonló igyekezete, vagy amennyiben kísérte, súlyos vereséget szenvedett. Bár Lenin sok évet élt Nyugat-Európában, éppen az 1905-ös forradalom előtt, sőt, a forradalom első évének nagyobb részében is, ám a nyugat-európai munkásság szellemi-politikai

⁶⁸ *Uo. skk.*„Mindamellert az orosz forradalom – éppen azért, mert proletár jellege volt a szónak abban a sajátos értelmében, amelyről már beszéltem – a közelgő európai forradalom bevezetése. Kétségtelen, hogy ez a közelgő forradalom csakis proletárforradalom lehet mégpedig a szónak még mélyebb értelmében: tartalmát tekintve is proletár, szocialista forradalom. Ez a közelgő forradalom még nagyobb mértékben fogja megmutatni egyrészt azt, hogy csak kemény harccal, vagyis polgárháborúval szabadíthatjuk fel az emberiséget a tőkés iga alól, másrészt pedig azt, hogy csak az osztálytudatos proletariátus léphet és lép fel a kizsákmányoltak óriási többségének vezéréként.”

⁶⁹ LÖM 27. köt. 243.o.

evolúciójának mélyebb tanulmányozását elmulasztotta. Ez irányú vizsgálódásait bizonyos sablonosság jellemezte, nem érzékelte, hogy „a szociáldemokrácia árulása” mögött a nyugat-európai munkásság igen jelentős tömegeinek életszemlélete, évszázados beidegződése, pszichológiája rejlik; nem tisztázta az oroszországi és az európai proletariátus magatartása közötti különbségek részleteit. E problémát szőröstül-bőröstül az extraprofitból kitarított „munkásarisztokrácia” létezésében konkretizálta csupán, holott a valóságban ez a jelenség csak a jéghegy csúcsa volt. E bonyolult kérdéscsoport valódi jelentősége azonban csak az októberi proletárforradalom első súlyos nehézségei után kezdett mind nyomasztóbban megmutatkozni. Tehát a két forradalom közötti kapcsolatot, összefüggést még Lenin elemzési „tévedésében” is megnyilatkozott.

Polgár Tamás

Föderáció, kivel és hogyan? József Piłsudski föderációs elképzeléseinek létjogosultságáról (1918–1920)

A Lengyelország felosztásában résztvevő mindhárom hatalom katonai vereséget szenvedett a világháborúban, így 1918 novemberében a lengyelek számára ismét felcsillant a remény, hogy önálló államiségüket helyreállítsák. A csaknem 125 évnyi „nemlét”, és az a tény, hogy a különböző lengyel területek ezen időszak alatt más-más állam uralma alá tartoztak, óriási problémát jelentettek az újraegyesítéskor. Ez többek között, az eltérő közigazgatási, gazdasági, pénzügyi struktúra mellett az eltérő gazdasági fejlettséget jelentette, továbbá azt, hogy sem a piac, sem az infrastruktúra, sem pedig a közoktatás nem volt egységes. A függetlenség „kitörésének” pillanatában József Piłsudski volt az egyetlen olyan személy, aki maga mögött tudhatta a lengyel társadalom csaknem egészének a támogatását. Nem volt kérdéses, hogy az ő kezébe kerül az ideiglenes államfői hatalom.

A lengyelek közül sokan már hosszú ideje készültek tudatosan erre a pillanatra, a függetlenség visszaszerzésére. Azzal is tisztában voltak, hogy erre a legkiválóbb alkalom egy olyan háború lenne, amelyben a lengyel területeket birtokló mindhárom hatalom részt vesz. Már a nagy költő, Adam Mickiewicz is egy „világháborúért” könyörgött a lengyelek szabadsága érdekében. Piłsudski is a tudatosan erre készülők közé tartozott. Amellett, hogy egész korábbi életét a lengyel függetlenség visszaszerzésének áldozta, arra is felkészült, hogy milyen eszközökkel lehetne azt hosszútávon garantálni. Elképzelése egy Lengyelország vezette föderációról a felosztások előtti határokkal – esetleg még több terület és nemzetiség bevonásával – egybehangzott pártja, a Lengyel Szocialista Párt 1892-es hivatalos programjával is.⁷⁰

Mindazonáltal ő volt az, aki ennek megvalósításához következetesen hozzá is látott. Ez azért is hangsúlyozandó, mert az utóbbi fél évszázad során sok történész tagadta e koncepció létezését, vagy annak őszinteségét. Sokan Piłsudski későbbi – meglehetősen tévesen, de legalábbis pontatlanul megítélt – szerepéből kiindulva csupán a „nagy” Lengyelország 1772 előtti határainak restaurálási kísérletét, vagyis e szándék leplezését látták benne. Ez azonban nem így van. Bizonyítja ezt

⁷⁰ SZOKOLAY Katalin: *Föderációs elképzelések a XX. századi Lengyelországban*. Polono-Hungarica 6. Budapest, 1992. (a továbbiakban: SZOKOLAY, 1992.) 284.

az is, hogy az utóbbi másfél évtizedben a lengyelországi történelmekutatók egyre többet és egyre komolyabban foglalkozik a kérdéssel.⁷¹

A későbbiekben azt lenne érdemes alaposabban megvizsgálni, hogy vajon volt-e a fent említett föderációnak létjogosultsága; mi indokolta annak megteremtését; mi képezte volna az alapját, illetve volt-e reális esély arra, hogy e föderatív államalakulat összekovácsolódjék.

A föderáció historizáló előképét a lengyel–litván unió, a Jagelló-állam képezte. Egyrészt, mert a felosztottság korában egy mitikus, romantikus – egyébként torz – kép alakult ki a valaha volt lengyel–litván államról, amelynek fennállása alatt Lengyelország a régió legerősebb és legjelentősebb hatalmává vált. Másrészt pedig igen erős párhuzamot lehet felfedezni a tervezett föderáció és a Jagelló állam között, azok „rendeltetése” tekintetében. Az 1385-ös krewói uniót, majd az 1569-es lublini uniót, amelyek összekapcsolták a Lengyel Királyságot és a Litván Nagyfejedelemséget, elsősorban a közös ellenség, a külső fenyegetettség hívta létre. Jelentette ez egyfelől a Német Lovagrend mint közös ellenség, másrészt pedig az orosz tatár és török betörések elleni védelmet, amely elsősorban a nagy kiterjedésű, de kevésbé szervezett litván államot fenyegette. Ez a maga korában egyedi és sajátos struktúrájú államalakulat – mindamelllett, hogy a rá kirótt szerepet tökéletesen betöltötte – hosszútávon is életképesnek bizonyult. Ennek magyarázatát épp úgy kereshetjük a „körülmények hatalmában”, mint a Jagellók bölcsességében és toleranciájában vagy a kettőben együtt.⁷²

Az első világháború végén az orosz, német és osztrák uralom alól felszabaduló térség ugyanezen nyomasztó probléma előtt állt, még ha sokan nem is látták, vagy nem voltak hajlandók beismerni ezt. Piłsudski, és rajta kívül mások is belátták, hogy függetlenségüket – nemcsak Lengyelországét, de a többi környező államét is – kizárólag annak köszönhetik, hogy a fent említett mindhárom hatalom katonai vereséget szenvedett. Nehezebb volt belátni, hogy ez különleges és egyedi történelmi szituáció, ti. a szomszédos nagyhatalmak erőtlensége csupán átmeneti; minden bizonnyal talpra fognak állni, és minden eszékört fel fognak használni arra, hogy a térség feletti befolyásukat és uralmukat visszaszerezzék. Ez a fenyegetettségérzés azonban eltérő reakciókat váltott ki.

Roman Dmowski, a lengyel nemzeti demokraták vezetője, aki Piłsudski állandó politikai ellenfele volt, egy erős, egységes nemzetállamban látta a kérdés megoldását. Álláspontja, amelyet „inkorporációs” elképzelésnek is szokás nevezni, abból állt, hogy Lengyelországot az etnikai határoknak nagyjából megfelelő területen kell megszervezni, mindenestre legfeljebb annyi kisebbség kerülhet határain belülre, amennyit gond nélkül képes asszimilálni. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezt az elméleti álláspontot, miszerint a sikeres asszimiláció érdekében tartózkodni kell a nagyobb nemzetiségi területek bekebelezésétől, a gyakorlatban elég szabadon értelmezték a szejm nemzeti demokrata képviselői.

Ezzel szemben Piłsudski úgy látta, hogy a fenti problémára az egyedüli üdvözítő megoldás a térség kisebb nemzeteinek összefogása, önállóan ugyanis még a lengyelek sem lehetnek olyan erősek, hogy sikerrel vegyék fel a küzdelmet akár a németekkel, akár az oroszokkal szemben, nem is beszélve arról a lehetőségről, ha netán egymással együttműködve osztanák fel ismét Lengyelországot, illetve a többi érintett nemzet területét. Piłsudskinak nem is voltak illúziói, az első pillanattól kezdve számolt azzal, hogy e nemkívánatos fejlemények ismét bekövetkezhetnek.

Azt egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a föderáció elvi alapja vagy előképe a hosszú évszázadokon át sikeresen működő lengyel–litván állam lett volna. Az azonban már jóval nehezebben megválaszolható kérdés, hogy mely államok, ha úgy tetszik nemzetek alkották volna a föderációt. Ha visszatekintünk a fent már említett Lengyel Szocialista Párt (Polska Partia Socjalistyczna) 1892-es politikai programjára, akkor az önálló demokratikus köztársaság alapelvei között a második pontban ott találjuk: „A Rzeczpospolita alkotórészét képező nemzetiségek teljes egyenjogúsága az önkéntes föderáció alapján.”⁷³ Ez a program persze csak alap, vagy kiindulópont, ezért nem is kell azt a Piłsudski-féle elképzeléssel kapcsolatban szigorú etalonnak venni. Mindemelllett érdemes lenne pontosan megválaszolni, hogy kiket tekintettek a program alkotói akkor erre alkalmasnak, a tételes felsorolás ugyanis hiányzik a dokumentumból. Minden kétséget kizáróan annak tekintették a litvánokat, hiszen nélkülük értelmetlen lett volna maga a gondolat is. Ekkor, a 19. század végén már el kellett ismerni önálló nemzetként az ukránokat is, kiváltképp azért, mert a kérdéses területek jelentős részén etnikai többséget képeztek. A beloruszok elismerése azonban kérdéses, őket csaknem harminc évvel később sem sokan voltak hajlandók önálló nemzetként elismerni.

⁷³ SZOKOLAY, 1992. 284.

⁷¹ A későbbiekben hivatkozott munkákon kívül lásd még: OKULEWICZ, Piotr: *Koncepcja „międzymorza” w myśli i praktyce politycznej oboju Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926*. Poznań, 2001.; KONEFAŁ, Jan: *Koncepcja federalistyczna Józefa Piłsudskiego*. In: MALISZEWSKI, Lech (szerk.): *Żar Niepodległości*. Lublin, 2004.

⁷² SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 1996. (a továbbiakban SZOKOLAY, 1996.) 35–37.

Az, hogy 1918 és 1920 között, amikor Piłsudski megpróbálta tető alá hozni a föderációt, kiket tekintettek – Piłsudski és támogatói – önálló államalkotásra „alkalmas” nemzetnek, azaz kik voltak azok, akiket a föderációban „egyenrangú” félként szándékoztak kezelni, nem dönthető el egyértelműen, hiszen a tervezett államalakulatnak nem volt lejegyzett programja, ahol ők tételesen fel lettek volna sorolva. Mindenesetre az mérvadóknak tekinthető, hogy Piłsudski mely nemzetek képviselőivel folytatott tárgyalásokat ezen időszak alatt, akár a jövőbeni föderációról, akár egy a bolsevikok elleni szövetségi rendszerről.

Az 1772 előtti Lengyelország területén élő nagyobb nemzetiségeken kívül folytak még tárgyalások a másik két balti nemzettel, a lettekkel és az észtekkel, valamint a finnekkel is. Ezek azonban éppen a lengyelek és a litvánok közötti ellentétek miatt jutottak zsákutcába, e két nemzet egyetértése nélkül ugyanis minden kísérlet értelmetlen lett volna. Ezen kívül a francia külügyminisztériumban felmerült még egy lengyel-magyar-román konföderáció terve is, bár az nem képezte részét a Piłsudski-féle koncepciónak.⁷⁴

A továbbiakban azt kellene áttekinteni, hogy mire lett volna szükség a föderáció tető alá hozásához. Három dolog, amire feltétlenül szükség lett volna: a kérdéses nemzetek, nemzetiségek hajlandóságára, hogy önkéntesen belépjenek a föderációba, belső társadalmi támogatottságra és a nagyhatalmak legalább elvi támogatására.

Jogosnak tartom előzetesen is megjegyezni, hogy a föderációs kísérlet buktatója épp a nemzetiségi kérdés volt. Annál is inkább, mert egyrészt a sajátos történelmi fejlődés, másrészt pedig a cári politika eredményeképpen a térség rendkívül vegyes etnikai képet mutatott. Nem is beszélve arról, hogy ez nem csupán a nemzetiségek, hanem a vallás tekintetében is megmutatkozott, ami sokszor még kényesebb kérdésnek bizonyult. A pravoszlávoktól a görög-katolikusokon és a katolikusokon át a viszonylag kis létszámú reformátusokig sokféle vallású ember lakott ezen a vidéken, sőt még litván területen is éltek kisebb muzulmán vallású tatár közösségek, nem is beszélve a nagy számú zsidóságról.

Tovább bonyolította a kérdést, hogy ezeket a nemzetiségeket nem választották el éles határvonalak egymástól, hol keveredve, hol sziget-szerűen laktak a más nemzetiségű területeken, sokszor lengyel többségű város helyezkedett el ukrán, vagy litván falvak által közrefogva. Nem is olyan régen még lengyel földesurak birtokolták és robotoltatták az ukrán és belorusz lakosságú falvakat. Ezek a történelmi előzmények és a világháborús események, amelyek nagyon gyakran nemzetiségi

ellentétekbe torkollottak, különösképpen megnehezítették a békés egymás mellett élésre való törekvéseket. A nemzetiségek közötti villongások pedig, amelyek a német csapatoknak a térségből való távozásukkal egyidejűleg meg is kezdődtek, számottevően rontották az együttműködés és a békés együttélés esélyét.

A legsúlyosabb konfliktus Kelet-Galíciában robbant ki még 1918 novemberében. Alighogy a német és osztrák-magyar csapatok kivonultak, Lwówban (Lemberg/Lviv) azonnal megkezdődtek a fegyveres összetűzések a lengyel és az ukrán lakosság között. Magában a városban a lengyel lakosság volt többségben, második helyen a zsidók álltak és csak őket követték az ukránok. A környező falvakban azonban az utóbbiak voltak nagyobb számban. A nemzetiségi ellentétek az ukránok és a lengyelek között távoli időkbe nyúltak vissza. Gyökerei még a felosztás előtti Lengyelország idejében keresendők, amikor a lengyel földesurak uralkodtak az ukrán jobbágyság fölött. A felosztást követően az ellentét csak tovább mélyült, amihez hozzájárult az is, hogy Kelet-Galícia volt a térség legszegényebb és legelmaradottabb területe. A lengyel földbirtokosok többnyire kíméletlenül bántak a parasztsággal, az osztrák hatóságok pedig sokszor szándékosan mélyítették a nemzetiségek közötti szakadékot; a 19. század folyamán több parasztlázadásra is sor került.

Ilyen háttérrel érthető, hogy már a függetlenség első pillanataiban sem igazán volt lehetőség a békés rendezésre. 1918. október 19-én az Ukrán Főtanács Lwówban kikiáltotta a Nyugat-Ukrán Köztársaságot. November 1-én azonban lengyel csapatok vonultak be a városba, ami szabályos polgárháborúhoz vezetett.⁷⁵ Ilyen körülmények között pedig lehetetlen volt együttműködésre gondolni. Kelet-Galíciában a helyzet olyannyira súlyossá vált, hogy a párizsi békekonferencia több alkalommal is megfigyelő-bizottságot küldött a térségbe. Az ukránok is benyújtották javaslatukat a konferencia elé. Ebben a Szan folyótól keletre eső területekre tartottak volna igényt. A Nyugat-Ukrán Köztársaság Kelet-Galícia Szan folyótól keletre eső területén kívül magában foglalta volna a Kárpátalját és Észak-Bukovinát, ahol szintén jelentős ukrán és ruszin közösségek éltek.⁷⁶

Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a kérdéses területeken, a Szan folyótól keletre élő ötmilliós lakosság 71,1 százaléka volt ukrán nemzetiségű, míg a lengyelek összességében csak 14,4 százalékkal képviseltették magukat. Emellett a zsidóság 12,4 százalékot tett ki. A terület

⁷⁵ SZOKOLAY, 1996. 134.

⁷⁶ SZKLJAROV, Sz. A.: *Opregyelenyje polszko-ukrainszkoj granyici na parizszkoj mirnoj konferencii*. In: TRISINA, R. M. – MALKOV, V.L. (szerk.): *Verszalj i novaja Vosztocsnaja Jevropa*. Moszkva, 1996. 145, 149.

⁷⁴ ORMOS Mária: *Francia-magyar tárgyalások*. Századok 1975/5-6. (a továbbiakban ORMOS, 1975.) 907-911.

központjában Lwów (Lviv/Lemberg) városában, és annak közvetlen környékén, valamint a többi iparilag fejlettebb területen azonban a lengyelajkú lakosság és a zsidóság volt többségben. Az ukrán lakosság többnyire vidéken, a falvakban élt. Lwów városában 1910-ben 50,1 százalék volt a lengyel, 27,6 százalék a zsidó és 18,9 százalék az ukrán nemzetiségű lakosság aránya.⁷⁷

A bizottságok többféle javaslattal álltak elő, ám a békekonzferencia nem támogatta teljes mértékben az önálló Nyugat-Ukrán Köztársaság létrejöttét, elsősorban a térség elmaradottsága, szegénysége és a kimondottan magas analfabetizmus miatt sem. Ennek megfelelően a nagyhatalmak elnézték, amikor 1918 április végén a még Franciaországban szervezett Haller-féle hadsereggel megerősödő lengyel haderő általános offenzívát indított Kelet-Galíciában. A harcok sokáig elhúzódtak, míg a lengyelek végül 1919 júliusára teljesen ellenőrzésük alá vonták Kelet-Galíciát. Észak-Bukovinát még 1918 novemberében a románok, Kárpátalját pedig 1919 májusára a csehszlovák hadsereg foglalta el.⁷⁸

A másik fő probléma Vilna/Wilno hovatartozásának kérdése volt. A lengyel–litván együttműködés és a föderációs tárgyalások szinte mindig ezen a ponton futottak zátonyra. A város történelmileg Litvániához tartozott. Vilna volt a Litván Nagyfejedelemiség fővárosa már a lengyel–litván unió előtt is. Ezért a születőben lévő litván állam történelmi alapon magának követelte Vilnát, és annak körzetét. Tették ezt annak ellenére, hogy a városban magában csekély számú litván élt, csak a környező falvakban voltak többségben. Sőt a cári birodalomban a három litván kormányzóság közül csak a kaunasiban alkottak többséget, míg a suwalki és a vilnai kormányzóságokban is kisebbségben voltak.⁷⁹

Vilnának és környékének etnikai viszonyairól az 1897-es orosz népszámlálás, valamint az 1916-os német összeírásból vannak adataink. Vilna esetében az összevetés miatt érdemes mindkét felmérés adatait megemlíteni. Az orosz adatok szerint 1897-ben 40,3 százalékkal még a zsidók álltak az élen, míg a lengyelek aránya 30,9 százalék, az oroszoké 20,2 százalék, a beloruszoké 4,2 százalék és csak 2 százalék volt a litvánok aránya. Az 1916-os statisztikai adatok szerint Vilna városában

⁷⁷ GALUBA, Rafał: „*Niech nas rozsądy miecy i krew...*” *Konflikt polsko-ukraiński ó Galiję Wschodnią w latach 1918-1919*. Poznań, 2004. (a továbbiakban Galuba); 10.; MAGOCSI, Paul Robert: *Historical Atlas of Ukraine*. (a továbbiakban MAGOCSI). 18. térkép, 2. táblázat.

⁷⁸ MAGOCSI, 21. térkép.

⁷⁹ RAUCH, Georg von – MISIUNAS, Romuald J. – TAAGEPERA, Rein: *A balti államok története*. Budapest, 1994. (a továbbiakban RAUCH – MISIUNAS – TAAGEPERA) 60.

50,1 százalék volt a lengyel ajkú lakosság aránya, emellett 43,5 százalék a zsidók, és csak 2 százalék volt a magukat litvánoknak vallók aránya.⁸⁰

Amikor 1917-ben a litvánok nekiláttak az önálló állam megszervezéséhez, Vilnát választották fővárosuknak. 1919. január 2-án azonban, amikor a bolsevik csapatok túl közel kerültek a városhoz, feladták azt, és Kaunasba (Kowno) helyezték át székhelyüket.⁸¹ A lengyel hadsereg 1919 tavaszi offenzívája során – amely egyszerre indult meg északon a litván területeken, valamint Kelet-Galíciában – még a litvánok előtt, április 19-én elérték Vilnát és április 21-ére el is foglalták azt.

Mint azt fentebb már említettük, Vilna volt a lengyel–litván viszony legkényesebb pontja. Eleinte úgy tűnt, hogy Piłsudski hajlandó Vilnával kapcsolatban engedményekre, de a lengyel szejm hajthatatlan volt a város hovatartozásának kérdésében.⁸² Ezt követően tulajdonképpen semmilyen érdemleges eredményt nem hoztak a lengyel–litván tárgyalások.

Az első világháborút megelőzően az Oroszországhoz tartozó ukrán lakosságú kormányzóságokban is rendkívül bonyolult volt a nemzetiségi helyzet. A cári Oroszország területén az utolsó mindenre kiterjedő népszámlálást 1897-ben tartották, így annak adatai még kevésbé tükrözték a valós helyzetet, mint az 1910-es osztrák-magyar népszámlálás adatai Galíciában. Ezek szerint az „ukrán” kormányzóságokban összességében 72,5 százalék volt az ukrán ajkú lakosság. Ennek ellenére a nagyobb városokban mindenhol kisebbségben voltak, a városi lakosság 70 százaléka nem ukrán nemzetiségű volt.⁸³

Itt csak a Dnyeper jobb partján fekvő kormányzóságok területén volt számottevő lengyel ajkú lakosság. Ezekben azonban 1795 táján is csak 10 százalék körüli arányban képviseltették magukat, és jöllehet a 19. század végére létszámuk csaknem megháromszorozódott, arányuk 6,4 százalékra csökkent. Ezek is három kormányzóságban, Volhíniában, a Kijevi kormányzóságban és Podólia északi részén tömörültek, és ott is elsősorban vidéken és a kisebb városokban.⁸⁴

Ilyen körülmények között természetesen semmi jogalapja nem volt annak, hogy a lengyelek maguknak követeljék ezeket a területeket, hi-

⁸⁰ LOSSOWSKI, Piotr: *Konflikt polsko-litewski 1918-1920*. Warszawa, 1996. 11; valamint SCHMIDT Andrea: A „végek”. *A lengyel államtér szemléletének és határainak változásai a XX. században*. Kutatási Füzetek 6. Pécs, 1999. (a továbbiakban SCHMIDT) 168.

⁸¹ RAUCH – MISIUNAS – TAAGEPERA, 68.

⁸² DZIEWANOWSKI, M. K.: *Joseph Piłsudski: A European Federalist, 1918-1922*. Stanford, 1964. (a továbbiakban DZIEWANOWSKI) 92-93.

⁸³ MAGOCSI, 18. térkép.

⁸⁴ MAGOCSI, 18. térkép.

szen ott a lengyelség soha nem volt többségben. Történetileg azonban az ún. „Végeknek” („Kresy”) részét képezte, amely a lengyel politikai térszemléletben nagyon fontos helyet képviselt. Ezek a keleti területek – Volhínia, Podólia, a Dnyeper és Dnyeszter vidéke, Ukrajna – a lengyel történelem fontos eseményeinek színterei voltak, ahol a lengyelek a törökökkel, tatárokkal, kozákokkal küzdöttek. Az ezekről kialakult romantikus szemlélet miatt a lengyelek lélekben nagyon szorosan kötődtek a fent említett területekhez. Meg kell említeni, hogy Kelet-Galfcia és Litvánia eredetileg nem voltak ugyan részei a „Végeknek”, de a világháború után, mivel fegyverrel kellett megküzdeni értük, ugyanúgy közéjük sorolódtak, mint az ukrán területek.⁸⁵

A fent említett „ukrán” kormányzóságok több más szempontból is problémás helyzetben voltak. Elsősorban azért, mert 1917 óta keményen küzdöttek az önálló államiság megszerzéséért, először az orosz Ideiglenes Kormány, majd a bolsevikokkal és a fehérgárdistákkal szemben. A breszt-litovszki békében az önálló Ukrajna, jóllehet a központi hatalmak bábjaként, de aláíró fél volt, így tulajdonképpen a bolsevikok is elismerték az ukrán állam létrejöttét és függetlenségét, mindazonáltal a német katonai összeomlás után semmisnek nyilvánították a breszti békét. Az antanthatalmak, mivel az intervenció megindítása és a fehérek támogatása révén tulajdonképpen az „egy és oszthatatlan Oroszország” gondolatát támogatták, szintén nem azonosultak az önálló Ukrajna céljával. Ezért nem is jártak eredménnyel az ukrán Központi Rada tárgyalási kísérletei, amelyeket a nagyhatalmakkal óhajtottak folytatni.

A belorusz területek helyzete sem volt kevésbé bonyolult. Az 1917 februári forradalmat az ukránokhoz hasonlóan a beloruszok is önálló államiságuk megteremtésére próbálták meg felhasználni. A belorusz Rada 1917 nyarán még megelégedett volna az orosz államon belüli autonómiával, de a bolsevik fordulat és a breszti tárgyalások közepette már német befolyás alatt született meg az „önálló” Belorusz Népi Köztársaság, ami a későbbiekben jelentős mértékben kompromittálta azokat a belorusz politikusokat, akik szerepet vállaltak annak kormányában. A belorusz politikusok a német katonai összeomlás után az antanthatalmakhoz fordultak támogatásért, ők azonban nem foglalkoztak érdemben a szuverén belorusz állam gondolatával.⁸⁶

A Radának nem volt tényleges hatalma, nem rendelkezett hadsereggel, a belorusz nemzet jelentős részben parasztokból állt, akiket nem

foglalkoztatott az önálló államiság kérdése, a szomszédai viszont mind történelmi, mind stratégiai, mind pedig gazdasági alapon igényt formáltak a beloruszok lakta területekre, ilyen körülmények között tehát nem volt reális esély a független Belorusszia létrehozására.

A beloruszokat szinte senki sem tekintette önálló államalkotásra alkalmas nemzetnek. Csak az ukrán Központi Rada tartott fenn velük hivatalos kapcsolatot és Piłsudski tett ígéretet a föderáción belüli szuverenitásbiztosítására. A belorusz politikai körökben egyébként – ellentétben a litvánal – Anton Luckievics személyében Piłsudski talált magának olyan partnert, aki támogatta volna föderációs terveit, ám a területre érkező lengyel hadsereg valamint hivatalnoki gárda tevékenysége folytán a belorusz területek lakossága elvesztette bizalmát a lengyelekkel, mint partnerekkel szemben.⁸⁷ Emellett meg kell jegyezni azt is, hogy a lengyel szejm 1919. május 2-án határozatot hozott a belorusz kérdésben, amely szerint a belorusz területek történelmi alapon Lengyelország elidegeníthetetlen részét képezik.⁸⁸

A regionális sokszínűség, illetve az egymásnak feszülő nemzeti-etnikai ambíciók mellett szót kell ejteni még a nagyhatalmak, különösen a térségben befolyást gyakorolni kívánó Franciaország terveiről is. Mivel az antanthatalmak érdekei megkövetelték azt, hogy Németország keleti határain egy erős hatalom garantálja Franciaország biztonságát – ez elsősorban természetesen a franciák követelése volt –, eleinte még katonai segítséggel is támogatták a fehérgárdista tábormokok, elsősorban Gyenyikin restaurációs törekvéseit. Ez pedig semmiképpen nem engedte volna meg sem az ukránok, sem a beloruszok függetlenségét, sőt a lengyelekét is kérdésessé tette volna, miközben az önálló Lengyelország létrejöttét az antant és társult hatalmak Wilson elnök követelésének megfelelően szükségesnek tartották. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a nagyhatalmak felszólították Piłsudskit: működjön együtt Gyenyikinnel, holott a tábormok kitért az önálló Lengyelország elismerése elől, és azt nyilatkozta, hogy az a később összehívandó Alkotmányozó Nemzetgyűlés hatáskörébe tartozik. Következésképpen a lengyelek nem voltak hajlandók támogatni a fehérek akcióit. Piłsudski a bolsevik vezetésnek is tudomására hozta, hogy nemcsak nem támogatja a fehérgárdista tábormokot, de szerinte Lengyelország számára az a fontos, hogy a bolsevikok megverjék Gyenyikint.⁸⁹

⁸⁵ SCHMIDT, 169.

⁸⁶ A belorusz függetlenségi törekvésekről lásd SZEMUSIN, Dmitrij: *Belorusszia rövid története*. Szovjet Füzetek XII. Budapest, 1996. (a továbbiakban SZEMUSIN) 45-61.

⁸⁷ MIRONOWICZ, Eugeniusz: *Białoruś*. Warszawa, 1999. 46-49.

⁸⁸ SZEMUSIN, 55.

⁸⁹ PIPES, Richard (szerk): *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból*. Budapest, 2002. 277-279.

Amikor azonban a „fehér ügy” Gyenyikin katonai veresége után végképp elveszni látszott, a franciák szemében is előtérbe kerültek a közép-kelet-európai kisállamok, mint potenciális szövetségesek Németország sakkban tartására. A francia vezérkarnál már korábban, 1918-ban felmerült egy szövetségi rendszer ötlete arra az esetre, ha Oroszország vereséget szenvedne és a német és orosz területek közötti nemzetiségek független államokat alakítanának. A vezérkarnál ebben a témában készült tanulmányok éppen lengyel vezetéssel tudnák elképzelni ezt a szoros együttműködés alapján erős katonai hatalommal létrejövő szövetségi rendszert. Szerepe pedig ugyanúgy a Németország keleti határainál elhelyezkedő biztosíték lett volna.

A két memorandum közül az első, 1918 márciusából, még csak az Oroszországtól elszakadó Lengyelországgal számol, de nem óhajtja Oroszországot meggyengíteni, sőt szükségesnek tartja, hogy a lengyel vezetésű föderáció, amelynek Litvánia és Belorusszia is tagja lenne, szoros baráti viszonyt tartson fenn az oroszokkal. Ezzel szemben az 1918 decemberi tervezet már hosszabb távon is létező realitásként számol a bolsevik vezetésű Oroszországgal, így pedig a térség legerősebb elemét szeretné látni a Lengyelország vezette szövetségi rendszerben, amelynek elsődleges feladatává a németországi és az oroszországi bolsevik forradalom egymástól való elszigetelése vált volna. Ezért is ragadt rá a térségre a francia „cordon sanitaire” elnevezés.⁹⁰

Az intervenció csúfos kudarca után ezek az elképzelések ismét napirendre kerültek és létjogosultságot nyertek a francia külpolitikában. Meg kell említeni, hogy 1920 tavaszán rövid ideig napirenden volt a francia külügyminisztériumban Maurice Paleologue, a korábbi oroszországi francia nagykövet egy olyan szövetségi rendszerre vonatkozó terveze, amelynek gerincét egy Lengyelország, Magyarország és Románia alkotta konföderáció képezte volna.⁹¹

Emellett a franciák mind hadianyaggal, mind pedig anyagi eszközökkel és kiképzőtisztekkel támogatták a lengyel haderő ütőképességét. Ez a segítség jelentős szerepet játszott abban, hogy a lengyel hadsereg 1919 végére elérte a 600 ezer főt, és az egy évvel korábbi állapotokhoz képest mintegy 200-250 kilométernyit tolta előre az ország

⁹⁰ A francia tervezetéről bővebben: MAJOROS István: *Párizs és Oroszország (1917-1919)*. Szekszárd, 1999.: 109-117, valamint ORMOS Mária: *Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918 október – 1919 április*. Történelmi Szemle 1977/3-4. 409.

⁹¹ Bővebben ORMOS, 1975. 907-911.

határait keleti irányba.⁹² A hadseregszervezés talán legjelentősebb mozzanata egyébként még Franciaország területén zajlott le 1917 júniusában, amikor lengyel hadifoglyokból és emigránsokból alakítottak ki egy hat hadosztálynyi 80 ezer főt számláló hadsereget, József Haller tábornok parancsnoksága alatt, de többségében francia tisztek vezetésével. Ezt a francia hadseregtől független haderőt Lengyelország rendelkezésére bocsátották, és hosszas huzavona után végül 1919 tavaszán Lengyelországba szállították.⁹³ A későbbiekben Piłsudski légiói mellett ez a hadsereg alkotta a lengyel haderő gerincét.

A többi nagyhatalom – elsősorban az angolok – azonban nem nézte jó szemmel a franciák nagyszabású terveit, sem pedig azt, hogy ilyen nagy befolyásra tegyenek szert a térségben, akárcsak egy szövetségesük támogatása által is. Ezért ahol csak lehetett, akadályozták az ilyen irányú francia érdekek érvényesítését. Az 1919 februárjában megindult nagyszabású lengyel hadműveletek, amelyek óriási területekre terjedtek ki, heves tiltakozást váltottak ki a nemzetközi diplomáciában, különösen az angol vezetés körében. Ezért az angolok kezdeményezésére 1919 novemberében összehívták az antanthatalmak nagyköveteinek konferenciáját, ahol a brit külügyminiszter, George Curzon javaslata alapján elfogadtak egy az etnikai viszonyokat többé-kevésbé tükröző demarkációs vonalat, és felszólították a lengyel kormányt, hogy az ún. „Curzonvonal” alapján kezdje meg a béketárgyalásokat.⁹⁴ Piłsudski azonban nem volt hajlandó engedni, és a bolsevikokkal folytatott béketárgyalásokat szándékosan nem vette komolyan – igaz nem hitt abban sem, hogy a szovjetek akárcsak középtávon is törekednének a békére.

Mindamellett meg kell állapítani azt is, hogy jóllehet a francia külpolitika érdekei és céljai nagyrészt megegyeztek Piłsudskiéval, mégsem bízták meg benne, mivel egyrésztől nem ismerték, és a központi hatalmak bábjának tartották, másrésztől pedig megvolt a saját emberük és szervezetük, akiket Lengyelország élén akartak látni. Mégpedig Piłsudski régi nagy ellenfele Roman Dmowski személyében, valamint az általa irányított párizsi Lengyel Nemzeti Bizottság (Komitet Narodowy Polski – Comité National Polonais) képében. A dolog pikantériája, hogy Dmowski elképzelései sok tekintetben szöges ellentétben álltak Piłsudski elképzeléseivel, mégpedig éppen a határok és a föderáció kér-

⁹² NEMES ERDŐS László: *Az 1918-1920. évi lengyel-orosz háború*. In: PIŁSUDSKI József: 1920. *Válasz M. Tuchaczewski: "A visztulai hadjárat" című hadtörténelmi tanulmányára*. Budapest 1934. 215.

⁹³ MAJOROS István: *A lengyel kérdés az első világháború idején a francia külpolitikában*. In: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. Pécs, 2001. 297.

⁹⁴ DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789-1939*. Budapest, 1994. 289.

désében. Míg Piłsudski föderációs törekvései elvben beleilleszkedtek a fent említett francia tervekbe, addig Dmowski úgynevezett inkorporációs elképzelése merőben más utat óhajtott kijelölni Lengyelország számára. Ennek lényege egy gazdaságilag és katonailag is erős, egységes és centralizált nemzetállam lett volna, amely szükség esetén önállóan, a szomszédos kis államok segítsége nélkül fel tudná venni a küzdelmet egy külső támadással szemben. Ezt a külső veszélyt Dmowski, ellentétben Piłsudskival elsősorban a németekben látta, és furcsamód viszonylag kevésbé tartott az oroszoktól. A területi terjeszkedésben ő jóval mérsékeltabbnak tekinthető – mint fentebb említettük –, csak korlátozott mértékben óhajtott az országhoz olyan területeket csatolni, ahol a lengyelek kisebbségben éltek, hogy az ott élő más nemzetiségű lakosságot gond nélkül asszimilálhassák.⁹⁵ A Lengyel Nemzeti Bizottságban azonban, amely a békekonferencián Lengyelország érdekeit képviselte, még a Varsóból Piłsudski követeléseit magával hozó delegáció megérkezése után is a nemzeti demokraták maradtak többségben, így maximális igényként a nagyhatalmak elé a Dmowski-féle határjavaslat került, amely a „Dmowski-vonal” elnevezést kapta.⁹⁶

Hiába volt meg tehát a franciák részéről a föderációhoz szükséges elvi nagyhatalmi támogatás és a valós érdekegyezések, a nagyhatalmak közötti ellentét, és a lengyel politikai eliten belül a külpolitikában is kifejezésre jutó és így a nagyhatalmak számára is nyilvánvaló nézeteltérések nem tettek lehetővé egy komolyabb lengyel–francia együttműködést az esetleges föderáció, vagy szövetségi rendszer kérdésében.

Amellett, hogy a térségben élő nemzetiségek általában nem támogatták a föderáció gondolatát, mivel többnyire önálló nemzetállam kialakításában gondolkodtak és nem bíztak meg a lengyelekben, még a lengyel társadalom egyetértése is hiányzott. Voltak ugyan Piłsudskinak támogatói, de ez kevésnek bizonyult. A többség a függetlenségről álmodozott, és a szomszédos nemzetekhez hasonlóan az önálló nemzetállam megteremtését kívánta. A lengyelek is úgy érezték, hogy túl sok sérelem érte őket a szomszédos népek részéről, és nem látták be az együttműködés szükségességét. A közvéleményben tovább rontották az esetleges szövetség vagy föderáció esélyeit az állandó határviták az ukránokkal, litvánokkal és a csehekkel, valamint nem tudták megemészteni a lengyel történelem fontos színtereinek, a „Végek” területeinek elvesztését sem, nem beszélve a kulturálisan is oly fontos városok, mint Wilno vagy Lwów esetleges

⁹⁵ Roman Dmowski elképzeléseiről bővebben, LUNDGREEN-NIELSEN, Kay: *The Polish Problem at the Paris Peace Conference*. Odense University Press, 1979. 32-47.

⁹⁶ DZIEWANOWSKI, 94, 97-98.

feladásáról a békés együttműködés érdekében. A lengyelek ismét nagy-nak, erősnek akarták érezni magukat, a térség legdominánsabb középhatalmává óhajtottak válni, és ezzel az igénnyel sokak számára a kompromisszumok nem voltak összeegyeztethetőek.

A függetlenség megszerzése után közvetlenül, már 1919. január 26-án sikerült lebonyolítani a parlamenti választásokat, igaz egyelőre csak a régi Lengyel Királyság területén és Nyugat-Galiciában, de februárban felállhatott az új szejm, ami nagymértékben növelte az új lengyel hatalom legitimitását és hitelességét, amire igencsak nagy szükség volt. Egyrészt azért, mert Piłsudskit az antanthatalmak nem akarták elfogadni az újjászülető ország vezetőjeként, mert az ő szemükben a marsall kompromittálta magát azzal, hogy a világháború éveiben együttműködött a központi hatalmakkal, ezért a németek bábjának tekintették, másrészt pedig azért mert szívesebben látták volna az ország élén kormányként a párizsi emigráns Lengyel Nemzeti Bizottságot, és élén annak vezetőjét, Roman Dmowskit. A választások azonban nem hozták meg Piłsudski számára a remélt támogatást. A parlamentben ugyanis a nemzeti demokraták képviselőcsoportja szerezte meg a legtöbb mandátumot.⁹⁷ Ezáltal pedig Piłsudski a legtöbb esetben nem tudta megszerezni a szejm támogatását elképzeléseihez, mivel ahogy azt fentebb már említettük, a nemzeti demokraták programja épp a határok és a szomszédos nemzetekkel ápolt viszony kérdésében szöges ellentétben állt az államfőével.

Piłsudski diktatori hatalmát azonnal letette a szejm kezébe és elfogadta annak döntését az államfői hatalom tekintetében. Így hatalma lényeges mértékben csökkent ugyan, hiszen az államfői végrehajtóhatalom a szejmnek rendelődött alá, de még mindig ő rendelkezett az országban a legnagyobb tekintéllyel és megmaradt kezében a hadsereg irányítása is.⁹⁸ Ez pedig lehetővé tette számára, hogy az ország keleti határai mentén kialakult kaotikus állapotokat kihasználva mégis belefogjon elképzelései megvalósításába.

A föderáció tehát már a szomszédos nemzetek és nem kevésbe a lengyel nemzet hozzáállásán megbukott. Amellett, hogy kölcsönös gyanakvással szemlélték egymást, a „kisebb” nemzetek, mint például a litvánok vagy a beloruszok, de még az ukránok is rettegtek a lengyel „kultúrfőlénytől”. Attól tartottak, hogy ha egy államközösségben élnének, akkor ellengyelesítenék, asszimilálnák őket, és a lengyelek egyszerűen átvennék az oroszok helyét, és ők ugyanúgy elnyomott állapotban maradnának. A

⁹⁷ SZOKOLAY, 1996. 137.

⁹⁸ SZOKOLAY, 1996. 138.

lengyel–litván unió idején a litván nemesség nagyobb része ellengyelesedett, és ezt a litván polgári-értelmiségi réteg minduntalan felrótta a lengyeleknek, szándékos asszimilálással vádolva őket.

A legsúlyosabb problémát pedig az olyan vitatott területek jelentették, mint például Wilno/Vilna, vagy Lwów/Lviv városa, amelyek miatt fegyveres konfliktusok is kirobbantak. Az előbbi a lengyel–litván viszonyt mérgezte meg olyan szinten, hogy amikor lengyel javaslatra 1919 októberében konferenciát hívtak össze a városba a balti államok számára a föderáció vagy egy szövetségi rendszer kérdésében, akkor a litvánok éppen a Vilna okán kialakult konfliktus miatt nem voltak hajlandók részt venni. A következő összejövétel, amelyet ebből a célból Helsinkiben tartottak még 1920 januárjában szintén nem járt sikerrel, mégpedig megint csak a lengyel–litván ellentétek miatt. A konferencia témája volt még a föderáció megalapozásának kísérletén kívül a bolsevikokkal szembeni közös fellépés is, amely szintén kudarcba fulladt, hiszen a balti államok ekkor már komoly béketárgyalásokat folytattak a szovjetekkel. A tanácskozáson a lengyeleken kívül a finnek, az észtek, a lettek és a litvánok vettek részt, a beloruszok és az ukránok oda meghívást nem kaptak.⁹⁹

Történt még egy kísérlet, a lengyel–ukrán együttműködés és szövetség megteremtésére, amelyet feltétlenül meg kell említeni. Talán ez volt Pilsudskinak a vizsgált időszakban az egyetlen olyan, másik nemzetet érintő politikai megállapodása, amelyet sikerült tető alá hozni, és a felek belevághattak a szerződésben foglaltak megvalósításába. A fentebb már vázolt lengyel–ukrán ellentétek nemcsak Kelet-Galíciában okoztak problémákat, hanem természetesen a többi ukránok lakta területeken is, amelyek a kijevi központú Ukrajnához tartoztak, lévén a két születőben lévő ukrán állam kinyilvánította egyesülési szándékát.¹⁰⁰

Ennek ellenére azonban, mivel Szemjon Petljura ukrán atamán helyzete is egyre tarthatatlanabbá vált, hiszen egyszerre kellett megküzdenie a bolsevikokkal és a fehérekkel is, sorsára kellett, hogy hagyja a kelet-galíciai ukránokat, és 1919 végére csapataival Volhíniába szorult vissza. Ezen év folyamán több alkalommal is puhatólózott a lengyelek-nél és próbált tárgyalásokat kezdeményezni velük. Legelőször 1919 májusában küldött delegációt Paderewski lengyel miniszterelnökhöz, majd miután a kelet-galíciai ukrán ügy végképp elveszett, szeptember 1-én aláírták a fegyverszünetet, és 1920 márciusában megkezdődtek a tárgyalások Petljura és Pilsudski között. Ennek eredményeként 1920.

⁹⁹ DZIEWANOWSKI, 201-202, SZOKOLAY, 1996. 140.

¹⁰⁰ VARGA Lajos: *Ukrajna. Szovjet Füzetek VII.* Budapest, 1993. 29.

április 21-én az Ukrán Népköztársaság és a Lengyel Köztársaság között egy olyan politikai megállapodás jött létre, amelyben a lengyel fél elismerte Ukrajna függetlenségét, és néhány kérdéses várostól eltekintve megállapodtak a két állam közötti határról, Petljura pedig lemondott Kelet-Galíciáról. A megállapodáshoz tartozó katonai szerződésben megállapodtak arról, hogy a lengyel hadsereg segít visszaállítani Ukrajna függetlenségét, és a lengyel csapatok addig maradnak annak területén, amíg az önállóan nem képes magát megvédeni.¹⁰¹

1920. április 25-én a lengyel hadsereg Petljura két hadosztálynyi haderejével együtt offenzívába kezdett az ukrán területeken állomásozó Vörös Hadsereg ellen, és május 6-án bevonultak Kijevbe. Pilsudski a hadműveletek megkezdését követően kiáltványt tett közzé, amelyben elismeri az önálló Ukrajnát és ígéretet tesz arra, hogy a törvényes ukrán kormány létrejötte után a lengyel csapatok elhagyják az országot. Pilsudski és Petljura azonban elszámították magukat, mert egyrészt az ukrán lakosság nem támogatta a lengyeleket, másrészt pedig Oroszországban óriási felháborodást keltett Kijev elvesztése. Azt nem tudni, hogy Pilsudski és a lengyelek hosszabb távon hogyan viselkedtek volna Ukrajnában, és mi valósult volna meg abból, amit a szerződésben lefektettek, mert a Vörös Hadsereg két egymást követő offenzívája végül visszavonulásra kényszerítette a lengyel hadsereget. Ezáltal nem valósulhattak meg a lengyel–ukrán megállapodás gazdasági pontjai sem, amelyeknek értelmében Lengyelország szabad zónákat kapott volna a fekete-tengeri kikötőkben, vámmentes importlehetőséget mezőgazdasági termékekre valamint egy sor ipari és bányászati koncessziót.¹⁰²

A hadművelet kudarcával pedig Pilsudski utolsó reményei is szertefoszlottak még egy a bolsevikok elleni szövetség létrehozásáról is. Még egy fontos mozzanatot ki kell azonban emelnünk. Az 1920-as lengyel–szovjet háború alatt a Vörös Hadsereg az időközben megkötött litván–szovjet békeegyezmény értelmében, amelyben a bolsevik vezetés elismerte Litvánia igényét Vilnára, „visszaszolgáltatta” a várost a litvánoknak. Ezt az állapotot a nagyhatalmak nyomására az 1920. október 7-ei suwalki szerződésben Lengyelország is elismerte, ám ennek ellenére két nappal később Żeligowski tábornok, Pilsudski bizalmas utasítására semmisnek nyilvánítva az egyezményt, bevonult a városba és

¹⁰¹ DAVIES, Norman: *White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War.* London, 1972. 103-104, WANDYCZ, Piotr: *Soviet-Polish Relations, 1917-1921.* Cambridge, 1969. (a továbbiakban WANDYCZ) 191-193., SZOKOLAY, 1996. 139.

¹⁰² WANDYCZ, 192.

ott egy miniállamot hozott létre, amely 1922-ben csatlakozott a Lengyel Köztársasághoz.¹⁰³

Az 1920-as lengyel–szovjet–orosz háborút lezáró rigai béketárgyalásokon, amelyek tulajdonképpen 1939-ig meghatározták a térség határait, sem az ukránok, sem pedig a beloruszok nem vehettek részt. Elméletben a bolsevik delegáció képviselte őket, a Belorusz és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságok meghatalmazására, a szovjetek ennek alapján követelték maguknak az ukrán és belorusz lakosságú területeket.¹⁰⁴

Piłsudskinak 1918–1920 közötti külpolitikai és katonai tevékenységének nem titkolt célja az volt, hogy a térség összefogásával hosszabb távon garantálni tudja Lengyelország függetlenségét. E lépések elsősorban a fiatal Szovjet-Oroszország ellen irányultak, mivel Piłsudski több szempontból is veszélyesebbnek tartotta a bolsevikokat a pillanatnyilag gyenge németeknél. Ezért sokan illették őt a „ruszofób” jelzővel, azt mondták, hogy betegesen retteg az oroszoktól. Ezt azonban a cári börtönt és Szibériát megjárt embertől nem lehet rossz néven venni. Emellett pedig ismerte az orosz bolsevikokat is, mégpedig elég jól, és azt is tudta, hogy rájuk sem számíthat a lengyel függetlenség kérdésében, hiszen azt még a lengyel bolsevikok, Julian Marchlewski és Feliks Dzierżyński (azaz Feliks Edmundovics Dzerzsinszkij) sem tartották szükségesnek.

Mindemellett azt is sokan mondták róla, hogy a német veszélyt viszont nem veszi elég komolyan, az antant többek között azért nem bízott benne, mert korábban együttműködött mind az osztrákokkal, mind pedig a németekkel. Emiatt többen a „németbarát” jelzővel illették. Ami pedig azért nem vehető komolyan, mivel azért fordított több figyelmet az orosz oldalra, mert pillanatnyilag azt tekintette erősebbnek, onnan látta a nagyobb veszélyt, jegyezzük meg teljes joggal.

Nagyobb hibája volt az, hogy elképzeléseire görcsösen ragaszkodott, és az érintett nemzetek és saját társadalmának és parlamentjének akarata ellenére próbálta azokat megvalósítani. A pártja korábbi programjából átvett „önkéntes föderációt” fegyverrel óhajtotta ráerőszakolni a szomszédokra, márpedig ők a lengyel kultúrfölényről tartva önálló nemzetállam alapítására törekedtek. Piłsudskinak katonai lépéseivel pedig csak azt sikerült elérnie, hogy Lengyelország elszigetelődött szomszédaitól, a szovjetekben pedig a bosszúvágyat érlelte, és ez hosszú időre megmérgezte a légkört a térségben.

¹⁰³ ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998. 181, WANDY CZ, 209.

¹⁰⁴ HALMOSY Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest, 1983. 174.

Seres Attila

Az 1919–1920. évi szovjet-lengyel háború és az 1921. évi rigai béke főbb problémáinak megítélése a legújabb orosz történeti szakirodalomban (Rövid problémátörténeti vázlat)

Az 1919–1920. évi szovjet-lengyel háború fontos mozzanat volt abban a folyamatban, amelynek során a Szovjetunió nyugati határai, határvonala véglegesen rögzült. A szovjet történetírás ezt a konfrontációt a polgárháború egyik stádiumának, illetve az Antant „harmadik intervenciók hadjáratának” minősítette, kizárólag a harcok forradalmi jellegét hangsúlyozva, s mellőzve az esemény geopolitikai, nemzeti aspektusait, de emellett igyekezett dezavualni a szovjet fél vereségének valós okait is. Egy rövid áttekintés keretében ezért azt szeretném bemutatni, hogy a friss kutatási eredmények alapján, a legújabb orosz történeti szakirodalom álláspontja mennyiben változott a rendszerváltás előttihez képest, és milyen új szempontokat, problémákat vetett fel a történelmi esemény, és az annak lezárását jelentő 1921. évi rigai békével kapcsolatban. Ennek megvizsgálását három fő témakör köré kívánom csoportosítani: a háborús felek céljai és a háború jellege, a Vörös Hadsereg vereségének okai, valamint a rigai béke értékelése.

Az egyes nézőpontok újragondolását azért tartjuk indokoltnak, mert az állandó konfliktusokkal terhelt XX. századi orosz-lengyel kapcsolatokban ez az esemény is eltérő előjellel élt tovább a két nép kollektív emlékezetében. Az objektív vizsgálódást megkönnyíti, hogy az 1919–1920. évi szovjet-lengyel háború primer forrásai szovjet részről legalább részben hozzáférhetővé váltak az orosz szakemberek számára.¹ A témára vonatkozó lengyel és külföldi – főleg angol nyelvű – szakirodalom eredményei ellenére mind a mai napig nem létezik olyan szintetikus monográfia, amely az eseményt mindkét ország levéltári iratanyagának felhasználásával s párhuzamba állításával, a lengyel és orosz szakirodalomban elfogadott nézetek ütköztetése révén kívánná bemutatni.²

¹ *Polsko-szovjetszkaja vojna 1919-1920. (Rannyeje nye opublikovannije dokumenti i materialy.)* Csaszty 1-2. Red.: I. I. KOSZTYUSKO. Moszkva, 1994.

² A témára vonatkozó, az elmúlt negyed évszázadban megjelent főbb lengyel munkák a teljesség igénye nélkül: Jerzy KUMANICKI: *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszane*. Warszawa, 1985.; Henrik BULHAK: *Wydarzenia polityczne i militarne na południowo-wschodnim teatrze działań wojennych. W: Wojna polsko-sowiecka 1920 roku: przebieg walk i ito międzynarodowe*. Red.: Andrzej KORYN. Warszawa, 1993.; Piotr LOSSOWSKI: *Wydarzenia militarne i polityczne wojny 1920 r. na*

Hangsúlyozni kívánom, hogy egy hasonló monográfia jogosultságának és szükségességének elismerése mellett, az orosz történelemmel foglalkozó kutatóként alapvetően az orosz történetírás legújabb eredményire kívánok támaszkodni.

A háborús felek céljai és a háború jellege

A szovjet történetírásban a szovjet-lengyel háborút sokáig az oroszországi polgárháború részének, s az intervenció egyik szakaszának tekintették. Eszerint a „burzsoá” Lengyelország az „imperialista hatalmak” számára csak eszköznek bizonyult a szovjetellenes harcban, s a keleti agresszióra már 1918 óta készülő József Piłsudskiük ök bízatták fel.³ Ebben az interpretációban a háború geopolitikai jellege teljesen háttérbe szorult, s osztály-ideológiai háborúvá degradálódott. Az ideológiai motívum mindkét oldalon feltűnt: a két világháború közti lengyel memoár-irodalom és történetírás úgy tekintett a keleti hadjáratra, mint a bolsevizmussal szembeni, a kereszténység és a nyugati civilizáció védelmében folytatott ideológiai háborúra.⁴ Ugyanígy, a szovjet történetírás a háborút Európa bolsevizálásának egyik stádiumaként fogta fel. Ezen történeti koncepció szerint a bolsevik rendszer túléléséhez nélkülözhetetlen volt a fejlett európai tőkés országok, különösen Németország és Anglia forradalmasítása, amihez az első világháború után újjáalakuló lengyel államon keresztül vezetett az út.⁵

Az új lengyel szemj 1919. januári megválasztásával lassan megszállandó lengyel államhatalom számára a bolsevik rezsim geopolitikai szempontból előnyösebbnek tűnt, mivel többször deklarálta a népek önigazgatási jogát. Ezzel szemben a fehér mozgalmak az egységes Oroszország helyreállítását, a cári hatalom restaurálását tűzték ki célul, s ez az egykori kelet-lengyelországi területek orosz fennhatóság alá kerül-

ziemiach północno-wschodnich. Uo.; Andrzej NOWAK: *Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918-1921). Koncepcja i realizacja. Zeszyty Historyczne*, t. 107 (1994); *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*. Red.: Mięczysław WOJCICHOWSKI. Toruń, 1998.

³ Erre ld. például, szintén a teljesség igénye nélkül: P. Ny. OLSANSZKIJ: *Szovjetszko-polszkije odnoszenija 1918-1921*. In: *Ocserki isztorii szovjetszko-polszkih odnoszenij 1917-1977*. Red.: I. I. KOSZTYUSKO, L. BAZILEV. Moszkva, 1979. 77-79.

⁴ Jerzy LUKOWSKI, Hubert ZAWADSKI: *A concise history of Poland*. Cambridge, 2001. 203.

⁵ I. V. MIHUTYINA: *Nyekotorije problemi isztorii polszko-szovjetszkoj vojny 1919-1920 gg*. In: *Verszalj i novaja vosztochnaja Jevropa*. Red.: R. P. GRISINA, V. L. MALKOV. Moszkva, 1996. 159-160. A szerző önálló kötetben is megjelentette kutatási eredményeit: I. V. MIHUTYINA: *Polszko-szovjetszkoj vojna*. Moszkva, 1994. A továbbiakban a tanulmányra fogok hivatkozni.

lését, s ismételt integrálását feltételezte a cári birodalom keretein belül.⁶ Az új Lengyelország legsúlyosabb problémája kezdetektől fogva az ország végső határainak kialakítása volt. (1918 decemberére a lengyel kormány befolyása már kiterjedt Galíciára és a volt királyság területére, mintegy 140 ezer km²-re, 14,5 millió lakossal.)⁷ A német kivonulás a keleti területekről 1919 februárjára, az önálló törvényhozó hatalom létrejöttével párhuzamosan befejeződött, s a lengyel politikai elit régóta táplált keleti aspirációi megvalósulni látszottak: a lengyel csapatok 1919 februárjában benyomultak a nemrég alakult Litván-Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság területére, majd áprilisban elfoglalták Vilniust.⁸

Ezt a szovjet-lengyel háború előjátékának tekinthető offenzívát ugyanakkor a lengyel katonai vezetés 1919 nyarán ideiglenesen leállította, Anton Gyenyikin Önkéntes Hadseregének sikerei, s Moszkva felé történő előrenyomulása miatt. Ez egyébként a Moszkvával folytatott egyeztetések után történt: a lengyel megbízott, A. Vencowsky július-augusztusban titkos tárgyalásokat folytatott Julian Marhlevszkij szovjet felhatalmazottal. Utóbbi Moszkva nevében békeajánlatot tett Lengyelországnak. Bár a lengyel fél elutasította a javaslatot, a lengyel csapatok támadásának szüneteltetése lehetővé tette a Vörös Hadsereg számára, hogy összevonja erőit, s azokat a dél-oroszországi fehérgárdisták ellen koncentrálja.⁹ Piłsudski azonban tovább kívánt terjeszkedni a belorusz-sziai és ukránai területek rovására, célja ekkor végső soron az volt, hogy a vörös és fehér erők felmorzsolják egymást, ezért amikor világos lett, hogy Gyenyikin moszkvai hadjárata kudarcra végződött, megszakította a titkos tárgyalásokat.¹⁰

Ennek ellenére a polgárháborús állapotok miatt alaposan túlterhelt szovjet állam két ízben is, 1919. december 21-én és 1920. január 28-án is hivatalos úton felajánlotta Lengyelországnak, hogy kössenek békét. Ezek igen kedvező javaslatok voltak, hiszen a lengyelek által már elfoglalt területek elismerését foglalták magukba. Nagyjából ezekkel egy időben, a párizsi békekonferencia Legfelső Tanácsa, 1919. december 8-án elfogadott egy nyilatkozatot Lengyelország ideiglenes keleti hatáiról, amelynek értelmében a határvonalat a döntően lengyel etnikum által lakott területek keleti szegélye jelentette.¹¹ A szovjet javaslat nem felelt meg a lengyel politikai vezetésnek. Varsó fő célja ugyanis az volt, hogy

⁶ Uo. 164.

⁷ SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 1997. 136.

⁸ M. I. MELTYUHOV: *Szovjetszko-polszkie vojni. Vojenno-polityicseszkoje protyivosztajanyije 1918-1939 gg*. Moszkva, 2001. 20-26.

⁹ Uo. 27.

¹⁰ I. V. MIHUTYINA: i. m. 164.

¹¹ M. I. MELTYUHOV: i. m. 28-29.

kikapcsolja Ukrajna és Belorusszia fontos stratégiai és gazdasági pontjait Moszkva befolyása alól, egyúttal akkora területi állományra tegyen szert, amely lehetővé teszi a két állam közti paritás kialakulását.¹²

A háború megindítása lengyel részről azonban nemcsak geostratégiai és gazdasági indokokkal magyarázható, hanem más, általános jellegű feltételekkel is bírt. A lengyel vezetés a fő nemzeti célként a XVIII. század végén felosztott *Rzecz Pospolita* helyreállítását tartotta szem előtt, az etnikai szempontokat teljesen negligálva. (Egyes orosz szerzők szerint itt megmutatkozott a felsőbb lengyel birtokos társadalmi rétegeknek, főleg a még jelentősebb földbirtokkal rendelkező csoportoknak az affinitása is, akik nagyobb földterületeket kívántak csatolni a független lengyel államhoz.¹³) El kell mondani azonban, hogy míg a keleti területek bekebelezésének szükségességéről nemzeti konszenzus jött létre Lengyelországban, addig a területi integráció formájáról és mikéntjéről már ütköztek a nézetek. Piłsudski úgy képzelte, hogy az egykori cári Oroszország nyugati peremvidékéről leszakadó, nem orosz nemzetiségűek által lakott területek föderációs alapon csatlakoznak Lengyelországhoz. Koncepciója szerint a vezető szerepre a lengyelek hívatottak, gazdasági, kulturális és katonai fölényük birtokában. Más elképzelések (pl. *Roman Dmowski*) az inkorporációt, azaz az egykori nyugati orosz guberniumok Lengyelországhoz csatolásának elvét képviselték.¹⁴

A háború jellegét tehát elsődlegesen egy területekért vívott államközi konfliktus határozta meg, amelyet a politikai ideológia nem, inkább a nemzeti ideológia befolyásolt nagymértékben. Persze hiba lenne a szovjet-lengyel háborút kiemelni az oroszországi polgárháború kontextusából. A lengyel hadsereg beavatkozására a közvetlen okot ugyanis éppen az Ukrajna nagy részéből 1920 elejére kiszorított *Simon Petljura* ukrán atamánál kötött 1920. áprilisi megállapodás nyújtotta. A meg egyezés értelmében Lengyelország elismerte Ukrajna szuverenitását, s Petljura kormányát, illetve kijelölték a független ukrán állam határait is.¹⁵ A lengyel szándékokat a szovjet-oroszországi belpolitikai helyzet

¹² I. V. MIHUTYINA: i. m. 165.

¹³ M. J. SZERGOMASZOV: *Polityicseszkije aszpekti szovjetszko-polszkoj vojni 1920 goda*. Moszkva, 1997. 8.

¹⁴ SZOKOLAY K.: i. m. 139-140. A magyar szakirodalomban erre ld. még: POLGÁR Tamás: *József Piłsudski föderációs törekvései és a lengyel-szovjet-orosz háború (1919-1920)*. In: A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Tanulmánygyűjteménye. 5. köt. Szerk.: KOLONTÁRI Attila. Szekszárd, 2001. 114-125.

¹⁵ M. J. SZERGOMASZOV: i. m. 9.; I. V. MIHUTYINA: i. m. 165. A magyar szakirodalomból ld. erre: VARGA Lajos: *Ukrajna. Történeti áttekintés*. Szovjet füzetek VII: Budapest, 1993. 32.

instabil jellege is erősítette: a polgárháborús állapotok következtében leromlott gazdaság, a hátszágban zajló állandó harci tevékenység, valamint a lassan felépülő államapparátus a gyors siker reményével kecsegtettek.¹⁶

Ehhez az alapvetően lengyel-szovjet területi konfliktushoz a lengyel offenzíva április 25-i megindításának idején csak lazán kapcsolódtak az Antant aspirációi. (A háború katonai menetének eseményei közismert tények, ezért ezekre nem kívánok részletesen kitérni). Bár az Antant jelentős szerepet vállalt a lengyel hadsereg felszerelésében, ehhez az önálló kezdeményezésű lengyel katonai akcióhoz csak kismértékű fegyverszállítással járult hozzá, illetve Franciaország még korábban, 1919-ben lehetővé tette a fennhatósága alatt szerveződő, *József Haller* vezette, több tízezer fős önkéntes lengyel hadsereg hazaszállítását. Dacára annak, hogy ekkorra a szovjet állam egészségügyi övezettel való elrekesztésének gondolata már kezdett kikristályosodni Nyugaton, nem lehet arról beszélni, hogy ez a háború az Antant-hatalmak „bízgatására”, hathatós anyagi, katonai segítségével indult volna meg, annak érdekében, hogy megbuktassák a bolsevik rezsimet.¹⁷

A háború kezdeti szakaszában szovjet részről szintén nem merülhettek fel politikai-ideológiai indokok. Egyrészt a forradalom Lengyelországba történő átvitelét, exportját a szovjet kormánykörök hivatalosan soha nem vetették fel, hanem úgy fogták fel az októberi forradalmat, mint nemzeti proletárforradalmat, amelynek nemzetközi forradalmat kell keltenie. A szovjet vezetés biztos volt abban, hogy Nyugat-Európában és részben Lengyelországban belülről fog megindulni a „forradalmi erjedés”.¹⁸ Szovjet-Oroszország gazdasága a több évig tartó világháború és polgárháború alatt teljesen kimerült, nem lehetett volna bázisa egy nagymérvű támadó háborúnak, és egy szovjetizálási hullámnak. (Részben ezzel magyarázható, hogy a több fronton lekötött szovjet állam igyekezett megegyezni a lengyelekkel.) A világforradalom terjesztése a Vörös Hadsereg segítségével, csak egyes vezetők, mint *L. D. Trockij* nézetei közt kapott helyet.¹⁹

Ennek a védelmi harcnak a jellege a lengyel hadsereggel szemben alapvetően különbözött attól, amit a Vörös Hadsereg vívott Gyenyikin, Kolcsak és Jugyenyics seregei ellen. A szovjet kormány által 1920. ápri-

¹⁶ Erre részletesen ld.: A. P. ISZAJEV: *Vojna sz Polsej. Rosszija za linyiej fronta*. Szankt-Peterburg, 1999.

¹⁷ M. I. MELTYUHOV: i. m. 28-30.

¹⁸ Lenin az OK(b)P VIII. kongresszusán, 1919. márciusában például kijelentette, hogy Nyugat-Európában „a bolsevikok forradalmi naptára szerint már nincs messze az Október”. M. J. SZERGOMASZOV: i. m. 10.

¹⁹ Uo.

lis 30-án kiadott manifesztum, amely az ország egész lakosságát fegyverbe szólította, gyakorlatilag rehabilitálta a patriotizmus eszméjét. Ez ugyanis mindenkit harcba hívott, függetlenül attól, hogy milyen viszonyban volt a szovjet hatalommal. Így a cári hadsereg több egykori tisztje, mint például A. A. *Bruszilov* tábornok, csatlakozott a Vörös Hadsereghez. Ugyanígy fegyvert fogott hazafias felbuzdulásból a parasztság, a középpolgárság nagy része, akik egy idegen állam beavatkozásaként értékelték a lengyel katonai akciót.²⁰ A lengyel hadsereg a benyomulás során rablásokat, pogromokat követett el.²¹ Ennek okai nemcsak a fiatal hadsereg szervezetlenségében rejlettek, hanem a lengyelek civilizációs felsőbbrendűség-tudatában. Mindezek egy komoly pszichológiai hatással párosultak: a lengyel hadsereg a Lengyelország felosztásával járó történelmi igazságtalanságot kívánta megbosszulni.²²

A lengyelek júniusi veresége és a Vörös Hadsereg júliusban kibontakozó ellentámadása ugyanakkor kissé megváltoztatta a háború jellegét. Egyrészt a szovjet előrenyomulás a lengyel hazafisággal ütközött szembe, a frissen kivívott szuverén lengyel állam hirtelen végveszélybe kerülése ugyanis egységbe tömörítette a lengyel népi erőket. Megváltoztak a szerepek: a Vörös Hadsereg lett az agresszor, a lengyel csapatok pedig a honvédők. Másrészt a szovjet sikerek okán ekkor merült fel valójában annak lehetősége, hogy a Vörös Hadsereg és a holdudvarában tartózkodó lengyel kommunisták (például *Felix Dzerzsinszkij*) propagandamunkája révén egy belső forradalmat indukálva, megteremtsék a világproletariátus hatalmát.²³ A bolsevik elképzeléseknek kedvezhetett, korábban a lengyelek által lakott területeken is kialakultak baloldali színezetű mozgalmak. 1918. november 7-én *Ignacy Daszyński* szocialista politikus *Lublinban* megalakította a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Népi Kormányát, amely a volt Osztrák-Magyar Monarchia területein élő lengyelek legfontosabb hatalmi centruma lett. Bár ez a kormányzati hatalom igyekezett elhárítani a bolsevizálódás veszélyét, alapvetően a munkás- és paraszttömegekre kívánt támaszkodni: munkás törvénykezést, alkotmányozó országgyűlést és földreformot hirdetett.²⁴

²⁰ Uo. 11-12.

²¹ Az egykori cári Oroszország nyugati peremvidékein élő zsidóság is eleinte bizalommal csatlakozott a bolsevikokhoz a lengyelek által elkövetett pogromok miatt. Erre ld. pl.: *Iszaak BABEL: Napló, 1920.* Budapest, 1993. 16-17.

²² I. V. MIHUTYINA: i. m. 173.

²³ M. J. SZERGOMASZOV: i. m. 13.; J. LUKOWSKI, H. ZAWADSKI: i. m. 200.

²⁴ SZOKOLAY K. i. m. 134. A bolsevikok általában a népek önrendelkezésének elvét hirdették, s elismerték Lengyelország függetlenségének jogát, de egy szovjet orientációjú lengyel kormányt szerettek volna hatalmon látni. A lublini hatalmi szerv azonban 1918. november végére megbukott, ezek után a szovjet vezetés már nem látta esélyét annak,

Ekkor tevékenyen közbelépett az Antant is. Egyrészt jelentős mennyiségű hadianyagot juttatott el a Varsó védelmére berendezkedő lengyel erőknek, francia katonai szakértőket bocsátott rendelkezésükre, másrészt megpróbált közvetíteni a háborúban álló felek közt. 1920. július 11-én *George Curzon* angol külügyminiszter azt javasolta, hogy fogadják el a békekonzferencia legfelső tanácsa által még 1919 decemberében kidolgozott – s általunk is említett – javaslatot a keleti lengyel határok megállapítására, s ez alapján kezdjenek fegyverszüneti tárgyalásokat. Ezt a vonalat később *Curzon-vonalnak* nevezték el. Ezt azonban az OK(b)P KB elutasította, s a továbbnyomulásról döntött. Az ezt követő hadiesemények közismertek: a Vörös Hadsereg Varsó alatt vereséget szenvedett.²⁵ Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az 1920. évi szovjet-lengyel háború, s az azt megelőző harci cselekmények nem tekinthetők ideológiai konfliktusnak, s nem képezték szerves részét az oroszországi polgárháborúnak. A háború megindítását alapvetően geostratégiai indokok magyarázták, amelyek jól beleillettek a XVIII. századi lengyel állam területi egységének rehabilitálását célul kitűző politikai programba.

A Vörös Hadsereg vereségének okai

A szovjet fél vereségének okait kutatva nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szovjet ellentámadás kibontakozása, valamint látványos sikerei után a hadvezetés kissé elbízta magát, és lebecsülte a lengyel patriotizmus mozgósító erejét. Lényegében véve képtelennek ítélték a lengyel hadsereget a további ellenállásra. 1920. július 23-án a Nyugati Front vezérkari főnöksége azt jelentette Szmolenszkból a szovjet-orosz köztársasági forradalmi katonatanács elnökhelyettesének, *E. M. Szkljanszkij*nek, hogy az ellenségnek nem lesz további lehetősége a szovjet csapatok feltartóztatására.²⁶ Erre a feltételezésre nyilván az a körülmény adott alapot, hogy a lengyel támadás idején a szovjet csapatok nagy része még a Krím-félszigeten volt lekötve, ahol a Gyenyikin örökébe lépő Vrangel csapataival próbálták felvenni a küzdelmet. Bár 1920 májusában Vrangelnek még sikerült kisebb harci sikereket elérnie, tavasz végétől csapatainak maradványaival véglegesen a Krímben re-

hogy a kommunistákat juttassa hatalmi pozícióba a lengyel területeken. I. V. Mihutyina: i. m. 161.

²⁵ J. LUKOWSKI, H. ZAWADSKI: i. m. 200-201.

²⁶ M. I. MELTYUHOV: i. m. 74.

kedt. Ez jelentős szovjet erők átcsoportosítását tette lehetővé a nyugati és dél-nyugati frontra, ami megtörte a lengyel offenzívát.²⁷

A szovjet katonai vezetés nem számított arra, hogy a lengyelek nemzeti egységet teremtve gyorsan mozgósíthatják az országot és újjászervezhetik a hadsereget. A függetlenség veszélyeztetettsége háttérbe szorította a társadalmi ellentéteket is. Július 1. és augusztus 20. között a hadsereg létszáma legalább negyedmillióval nőtt. Július 24-én koalíciós nemzetvédelmi kormány alakult, amelybe miniszterelnök-helyettesként Daszyński is belépett. Ahogy említettük, Lengyelország anyagi és katonai támogatást kapott az Antanttól, július végén angol-francia katonai missziót állítottak fel a lengyel fővárosban. A Vörös Hadsereg által megszállt területeken, a saját forradalmi hatalmi szerveit kiépíteni próbáló Marhlevszkij vezette Lengyelország Ideiglenes Forradalmi Bizottságnak a „burzsoá földesúri kormány” likvidálását propagáló jelzavai ellenében a lengyel kormány társadalmi megújulást, agrárreformot hirdetett.²⁸ Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság emellett egy komoly hibát követett el, ami miatt nem tudta kiépíteni társadalmi bázisát: míg a lengyel parasztok azt kívánták, hogy a felosztott földbirtokok a magántulajdonukba kerüljenek, addig a szovjet-lengyel hatalmi szerv a Vörös Hadsereg által elfoglalt vidékeken foganatosított birtokelkobzások után szocialista mezőgazdasági üzemekeket hozott létre.²⁹

A szovjet hadsereg vereségének hadászati okait vizsgálva az orosz történetírás mára egyöntetűen megállapította, hogy a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa a fő taktikai hibát azzal követte el, hogy nem a Varsó elleni koncentrált csapás tervét fogadta el, s ennek megfelelően nem vonta össze időben a Délnyugati Front kötelékében harcoló Sz. M. Bugyonnij vezette 1. lovashadsereget, s a 12. hadsereget az M. Ny. Tuhacsevszkij által irányított Nyugati Front csapataival. A szovjet hadvezetésben július közepén, Minszk és Vilnius elfoglalása után, kisebb vita bontakozott ki abban a kérdésben, hogy a szovjet erőket Varsó körzetében vonják össze, s ezzel megsemmisítsék a lengyel főerőket, vagy két irányban, Varsó és Lvov felé folytassák az előrenyomulást. Végül egy időre az utóbbi koncepció győzedelmeskedett. Ennek egyik oka az volt, hogy a Forradalmi Katonatanács tartott Románia beavatkozásától, ezért célszerűtlennek látta a Délnyugati Front seregtesteinek gyengíté-

²⁷ A fehér mozgalmakra ld.: HALÁSZ Iván: *A fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezete és elképzelései*. In: *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből*. Ruszisztikai könyvek III. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, 1998. 120-121.

²⁸ J. LUKOWSKI, H. ZAWADSKI: i. m. 200.

²⁹ M. I. MELTYUHOV: i. m. 78.

sét.³⁰ Másrész a júliusi angol jegyzék nyitva hagyta Lvov státuszának kérdését, annak „A” változata szerint a város és környéke szovjet területen feküdt volna. Ez szinte buzdította a Vörös Hadsereget a Lvov elleni támadásra.³¹

A döntés értelmében az ugyan még lendületben lévő, de lassan kimerülő, s háterszágától egyre inkább eltávolodó szovjet hadsereg két seregteste kénytelen lett egymástól nagy távolságra elszakadva továbbnyomulni, ami megnehezítette a hadműveletek összehangolását.³² Augusztus elejére a lengyel erőket Varsó környékén próbálták összevonni, aminek megakadályozására a szovjet hadsereg megosztott erői nem voltak képesek. Augusztus 5-én az OK(b)P KB PB jóváhagyta a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa által hozott határozatot a Délnyugati Front 1. lovashadseregének, 12. hadseregének és 14. hadseregének átcsoportosításáról a döntő csapást előkészítő Nyugati Frontra. Ez azonban valószínűleg még mindig kevésnek bizonyult, hiszen egyáltalán nem jelentette a lvovi hadművelet leállítását, sőt, a harcok Lvov körzetében tovább folytak. Olyannyira, hogy az 1. lovashadsereget nem is sikerült átírányítani a Nyugati Front augusztus 10-i Varsó elleni, az egész háború kimenetelét befolyásoló offenzívájának megindításáig. Az ezt követő események ismertek: a lengyel hadsereg ellentámadásba ment át.³³

A Vörös Hadsereg vezetése nyilván kivédhette volna a lengyel erők ellencsapását: a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa, s a felső vezetés – bár kicsit megkésve – megtette az ehhez szükséges intézkedéseket. Az orosz történetírás ma döntően a Délnyugati Front parancsokságát okolja a kudarcért, amiért a kritikus pillanatban nem adta át az 1. lovashadsereget, s ezzel meghiúsította a Nyugati Front hadmozdulatainak sikerét. Egyes történészek a felelősöket is megnevezik. Eszerint a fő mulasztást A. I. Jegorov, a Délnyugati Front parancsnoka, és J. V. Sztálin, akkor a Délnyugati Front haditanácsának tagja követték el, mivel annak ellenére, hogy augusztus elején még beleegyeztek az említett átszervezésbe, augusztus 13-án már arról értesítették a főparancsnokot, hogy az 1. lovashadsereg Lvov térségében harcban áll, és feladatának megváltoztatása nem lehetséges. Az augusztus eleji PB-döntés ignorálásában jelentős szerepet játszott maga Bugyonnij is, illetve K. J. Vorosilov, az 1. lovashadsereg haditanácsának tagja.³⁴

³⁰ Uo. 75-76.

³¹ L. V. MIHUTYINA: i. m. 167-168.

³² M. I. MELTYUHOV: i. m. 79.

³³ Uo. 85-88.

³⁴ M. L. DAVIDOV: *Pricsini porazsenyija Krasznoj Armii pod Varsavoj v 1920-om godu*. In: *Iz isztorii Rosszii XX. vek. Szbornyik sztatyej*. Vipuszk 11. Moszkva, 1998. 146.

Persze más vélemények is léteznek. *B. M. Saposnyikov*, aki 1920-ban a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa Táborig Törzsének főnöke volt, a Nyugati Front parancsnokát, Tuhacsevszkijt bírálta a tartalékok nem megfelelő felhasználásáért, a harcoló egységekkel való kapcsolat elvesztéséért és az ellenfél erőinek nagymértékű alábecsüléséért. A már említett A. I. Jegorov szerint a Délnyugati Front három hadseregének átszervezésére irányuló parancsok túl későn jutottak át hozzá ahhoz, hogy az 1. lovashadsereg átadása érdemben segíthetett volna Tuhacsevszkij helyzetén. Több Tuhacsevszkij életével és katonai pályafutásával foglalkozó történész megjegyzi, hogy a Nyugati Front parancsnokának haditerve, s az ennek megfelelően megindított Varsó elleni katonai csapás a hadsereg balszárnyának elégtelen biztosítása miatt nem volt maradéktalan.³⁵ Összegzésképpen úgy véljük, hogy a Vörös Hadsereg vereségének elemzése rendkívül összetett probléma. A szakirodalom által feldolgozott történelmi események arra utalnak, hogy vereséghez egyaránt hozzájárultak a társadalmi-politikai és a hadászati-taktikai okok: a lengyel nemzet egységes cselekvése, a szovjet politikával való elégedetlenség, valamint a szovjet hadvezetés taktikai hibái, s a két szovjet sereget összehangolatlan hadmozdulatai.

Az 1921. évi rigai béke értékelése

A harcoló felek 1920. október 12-én Rigában előzetes fegyverszünetet kötöttek, ami a határt illetően a Curzon-vonalhoz képest sokkal kedvezőtlenebb feltételeket rögzített. A békeszerződést végül ugyancsak Rigában írták alá 1921. március 12-én, ami szentesítette a Lengyelország és Szovjetunió közötti, többé-kevésbé 1939 szeptemberéig érvényes határvonalat. A rigai béke értelmében a lengyel-szovjet határt a Polock-Minszk-Kamenyec-Podolszk vonaltól nyugatra vonták meg (Galíciában az 1914. évi zbrucsi osztrák-magyar-orosz határt meghagyva). Összeségében véve ez a határvonal mintegy 200 km-rel keletebbre húzódott a Curzon-vonalnál, jelentős számú ukrán és belorusz népességet juttatva Lengyelországhoz.³⁶ A rigai békét a korábbi szovjet történetírás – kissé patetikusán – úgy értékelte, mint olyan egyezményt, amely lefektette a két állam közötti jószomszédi kapcsolatok fejlesztésének szilárd alapjait.³⁷

³⁵ Tuhacsevszkij szerepére részletesen ld. magyarul: KOLONTÁRI Attila: *Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij (1893-1937). Adalékok egy életpálya történetéhez*. In: IPF Tanszéki Közlemények. Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei. 1. kötet. Szekszárd, 1999. 137-139.

³⁶ I. V. MIHUTYINA: i. m. 174-175.

³⁷ P. N. OLSANSZKI: i. m. 96.

A lengyel társadalom hatalmas lelkesedéssel üdvözölte a rigai békét. Egyrészt azért, mert a lengyel állam határait keleten sikerült kitolni a felosztások előtt Lengyelországhoz tartozó főként ukrán és belorusz lakosságú területek egy részére is. Másrészt 1683 óta ez volt az első igazán győztes hadjárata a lengyel államnak.³⁸ Az ukrán nép szempontjából vizsgálva, a békének a határvonalakra vonatkozó cikkelyei lényegében a Petljurával kötött 1920. április 25-i egyezményt követték, több millió ukrán nemzetiségű népességet és ukrán területeket átengedve Lengyelországnak. Bár Petljura óriási engedményeket tett Piłsudskinak, ezt egy háborús kényszerhelyzetben tette, még a lengyelekben látva legkevésbé rossz szövetségest. A rigai békét az Ukrajna függetlenségéért harcolók az 1667-es andruszovói békeszerződéshez hasonlították. Mindkét esetben a lengyelek és az oroszok kötötték meg az ukránok rovására. Ukrajna ekkor sem nyerte el függetlenségét, s az ukránokat és földjeiket több állam, köztük a Szovjetunió és Lengyelország közt osztották fel.³⁹

Az orosz történetírás jelenlegi értékelése szerint a rigai béke, annak ellenére, hogy az adott pillanatban a megkötése mindkét fél érdekében állott, nem oldotta meg a két állam közötti problémákat.⁴⁰

³⁸ SZOKOLAY K.: i. m. 142.

³⁹ VARGA L.: i. m. 33.

⁴⁰ Erre ld.: I. V. MIHUTYINA: i. m. 174-175.; M. J. SZERGOMASZOV: i. m. 14.; A béke kihatásait a két állam közötti későbbi kapcsolatokra részletesen ld.: *Szovjetszko-polszkie otnosenija v polityicseszkih uszlovijah Jevropi 30-h godov XX sztoletija. Szbornyik sztyatyjej*. Otv. red.: E. DURCSANSZKI, A. N. SZAHAROV. Moszkva, 2001.

„Az egyik legstabilabb határszakasz Európában”¹
Adalékok a szovjet-magyar kapcsolatok történetéhez.
1939-1941

Az 1939. február-szeptemberi időszakban Magyarországnak az Antikomintern paktumhoz való csatlakozása miatt Budapest és Moszkva között a közvetlen diplomáciai érintkezés szünetelt.² E néhány hónap alatt jelentős változások következtek be Európa politikai térképén, melyek eredményeképpen a két ország közvetlen szomszédja lett egymásnak. Mindez alapvetően meghatározta a kapcsolatok további jellegét.

A magyar hadsereg Csehország német megszállásával egy időben, 1939. március 15-én bevonult Kárpátaljára, 17-én elérte a lengyel határt. Mint láttuk, 1938 őszétől a magyar diplomácia komoly erőfeszítéseket tett, hogy megszerezze Hitler jóváhagyását az akcióhoz. (Ebbe a körbe tartozott az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozás is.) A közös lengyel-magyar határ geopolitikai jelentősége nemcsak az amúgy is bomlófélben lévő kisantant gyűrű áttörése miatt volt jelentős, a magyar politikai vezetés a lengyelekkel való együttműködés útján remélte legalább némileg csökkenteni az egyre nyomasztóbb német fenyegetést.

Moszkva és Berlin 1939. augusztus 23-án a Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradékában elhatárolták egymás érdekszféráit „Köztes-Európában”. Az egyezmény új szakaszba lépett a két nagyhatalom küzdelme a térség feletti hegemoniáért. Szeptember 1-én Németország megtámadta Lengyelországot, kitört a 2. világháború. Szeptember 17-én Molotov a következő tartalmú jegyzéket adta át Waclaw Grzibowski-nak: „A német-lengyel háború bebizonyította Lengyelország életképtelenségét... Varsó, mint lengyel főváros nem létezik többé. A lengyel kormány szétesett, nem ad életjelt magáról. Ez azt jelenti, hogy a lengyel állam és kormánya gyakorlatilag megszűnt létezni... A szovjet kormány nem viszonyulhat közömbösen ahhoz, hogy a Lengyelország

¹ A kifejezést Patyomkin külügyi népbiztos helyettese használta egy Kristóffyval folytatott megbeszélés során. (Archiv Vnyesnyej Polityiki Rossziszskoj Fegyveracii F. 011. Op. 6. P. 36. gy. 15./ 23. l.)

² A paktumhoz való csatlakozás miatt a Szovjetunió – arra hivatkozva, hogy Magyarország elvesztette külpolitikai önállóságát – felszámolta budapesti diplomáciai képviselőjét, és a kölcsönösség alapján elvárta a moszkvai magyar követség visszahívását is. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy mindez nem jelenti a diplomáciai kapcsolatok megszakítását. A magyar-szovjet viszony rendezésére, a képviselők újbóli felállítására a német-szovjet „barátozás” oldalvívén került sor 1939 őszén.

területén élő vérrokonok beloruszok és ukránok védtelenül maradtak, kiszolgáltatva a sors szeszélyének.” A Vörös Hadsereg egységei ezért parancsot kaptak, hogy lépjenek át a lengyel határt és gondoskodjanak az ott élő ukránok és beloruszok életének és tulajdonának védelméről.³ A jegyzéket egyidejűleg minden olyan államnak eljuttatták, melynek diplomáciai képviselője volt Moszkvában. A kísérőjegyzékben, melyet Molotov külügyi népbiztosként írt alá, a Szovjetunió biztosította az érintett államokat, hogy továbbra is a semlegesség politikáját kívánja folytatni velük szemben.⁴ A dokumentumot megkapták a balti államok, Finnország, Románia képviselői is, akik néhány hónap múlva tapasztalhatták a semlegesség fogalmának sajátos szovjet értelmezését. A leendő közös magyar-szovjet határra tekintettel a szovjet kormány Magyarországot informálásait is fontosnak tartotta. Hogy ez milyen csatornán történt, az egyelőre nem világos, hiszen a Moszkvába kinevezett Kristóffy számára Budapest csak szeptember 20-án kért agrément-t. Talán az amúgy is éppen a magyar ügyekkel foglalkozó párizsi követre, Jakov Szuricra bízták, hogy hozza Khuen-Héderváry Sándor tudomására a szovjet álláspontot.

A szovjet hadsereg tehát szeptember 17-én átlépte a rigai békében megállapított lengyel-szovjet határvonalat. Az akció nem érte váratlanul a magyar politikai és katonai vezetést. Werth Henrik vezérkari főnök már szeptember elején átíratban értesíti a külügyminisztert a lengyel-román-szovjet határszakaszon zajló csapatösszevonásokról. „Számolnunk kell azzal, hogy egy már előre megállapított időpontban, vagy egy bizonyos területnek német részről való elérése után Oroszország megtámadja Lengyelországot. Egyidejűleg [ebben Werth prognózisa tévesnek bizonyult – K. A.] valószínűsíthető a Besszarábia visszaszerzésére vonatkozó orosz támadás is.”⁵

A szovjet csapatok előremozgását a magyar felderítés végig figyelemmel kísérte. A szovjet alakulatok szeptember 25-26-án érték el a magyar határt és vették fel az érintkezést a magyar határőr-alakulatokkal. Mindez néhány apróbb incidenstől eltekintve zökkenőmentesen történt. Szeptember 25-én a kora délutáni órákban fegyveres összeütközésre került sor a beszki alagút lengyel oldalára előretolt magyar határőrposzt és egy 20-25 fős, polgári ruhás egyenlekből álló

³ Dokumenti Vnyesnyej Polityiki 22/II. kötet, Moszkva, 1992. 96.

⁴ DVP 22/II. kötet, 1992. 96-97.

⁵ Magyar Országos Levéltár K-64-1939-24/ 848/ res pol A vezérkar főnöke attól tartott, hogy egy szovjet-lengyel konfliktusba – meglévő kötelezettségei alapján – Románia is beavatkozik, és a román katonai akció magyar területeket is érint (Kárpátalja, Tiszántúl). Ennek elhárítása érdekében javasolta a határvidék alakulatok mozgósítását és felvonulását a határra.

ukrán félkatonai alakulat között. Az összecsapásról készült jelentések egy szovjet harckocsiról is beszámolnak, amely az egyik verzió szerint tüzet nyitott a magyar őrség épületére, a másik változat szerint viszont éppen az „orosz páncélcsovi közbelépése” készítette megfutamodásra és a foglyul ejtett magyar határőr szabadon bocsátására az ukránokat.⁶

Szeptember 27-28-a folyamán több ponton (a Tatár- valamint a Vereckei-hágónál, a Beszkid-alagútnál) megtörtént a hivatalos kapcsolatfelvétel. A magyarok megmutatták a kiérkezett szovjet tiszteknek a határvonal pontos helyét, a szovjetek pedig közölték kívánságaikat a határőrzés rendjével kapcsolatban. Ezek között első helyen szerepelt a határ teljes lezárása (azt se polgári, se katonai személy ne léphesse át). Mindkét fél vállaljon írásos kötelezettséget, hogy a másik oldalról átszökött személyeket visszaszolgáltassa. Ugyancsak kérték, hogy területükről és a szovjet katonákról senki se készítsen fényképet, senki se kezdeményezzen beszélgetést embereikkel a határ túloldaláról. Érintkezést csak a határt őrző alegységek (század, zászlóalj) parancsnokai kereshetnek egymással.⁷ A határforgalom teljes megszüntetését a magyar fél is szorgalmazta. A Honvédelmi Minisztérium 1939. október 20-án kelt átirata szerint a kettős birtokosok jelentéktelen száma és a csekély határforgalom miatt ezt az érdekek különösebb sérelme nélkül lehet megtenni. Közölték egyúttal a Külügyminisztériummal, hogy a vezérkari főnök elrendelte a határ hermetikus lezárását, katonai-műszaki akadályok létesítését a rendes közlekedési útvonalakon.⁸

Ezt követően egészen 1941 júniusáig viszonylagos nyugalom honolt a magyar-szovjet határon. A kisebb nagyobb incidenseket vagy helyi szinten, vagy diplomáciai úton sikerült elsimítani. Október 15-én például az uzsoki határállomáson a szovjetek egy teljes személyvonatot tartóztattak fel személyzettel együtt, mivel az tolatáskor 10-12 méterrel átlógott szovjet területre. A szerelvényt és a vasutasokat október 17-én átadták a magyaroknak.⁹ Előfordult, hogy a járőröző katonák a másik területére tévedtek, vagy esetleg átlóttek. 1939. november 3-án lengyel menekülőket üldöző szovjet járőr lépett magyar területre és ott tüzet nyitott az üldözöttekre. Az ügygel kapcsolatban Kristóffy tiltakozott Patyomkinnál, és nyomatékosan kérte, hogy a magyar területen elfogott és visszahurcolt lengyeleket adják ki.¹⁰ 1940 áprilisában a szovjet kormány amiatt tiltakozott, hogy Ivaskovce térségében egy 21 fős magyar

fegyveres csoport lépte át a határt, amelynek magyar oldalról gépfegyvertűzzel nyújtottak támogatást. A szovjet határőrök visszaverték a betolakodókat, a csetepaté helyszínén a magyarok különböző felszerelési tárgyakat hagytak hátra.¹¹ Egy 1940. októberi VKF [Vezérkari Főnökség – K. A.] jelentés arról számol be, hogy szovjet repeszgránátok estek magyar területre, aminek következtében a magyar oldalon hét személy megsebesült.¹² 1940-41 folyamán a katonai felderítő tevékenység fokozódásával mindkét oldalról megszorították a légi határsértéseket. 1940. április 20-án Vorohtától délre egy magyar repülőgép 1,5-2 km-es mélységben megsértette a szovjet légteret, a szovjet fél kérte az eset kivizsgálását. A Magyar Külügyminisztérium a fenti eset kapcsán jegyzékben fejezte ki sajnálkozását, és ígéretet tett a repülőgép személyzetének felelősségre vonására.¹³

A határ már említett lezárása terén azonban úgy tűnik nem volt teljes az egyetértés a csak katonai, biztonsági érdekeket mérlegelő Honvédelmi Minisztérium és a külgazdasági szempontokat is figyelembe vevő Külügyminisztérium között. Kristóffy már 1939 novemberében felvetette a határforgalmat és határrezsimit szabályozó egyezmény megkötését Moszkvában. Kezdeményezésére azt a választ kapta, hogy amennyiben a magyar kormány érdekelt a dologban, úgy hivatalosan vesse fel a kérdést.¹⁴ Kristóffy Patyomkinnal folytatott megbeszélésein hangsúlyozta, hogy Nyugat-Ukrajnában jól kiépített vasúthálózat van, melynek fontosabb vonalai Magyarország felé irányulnak. Ezeket keresztül a Szovjetunió a legrövidebb és legkényelmesebb összeköttetést tarthatná fenn Dél- és Délkelet-Európával. Magyarország szintén érdekelt a kapcsolatok fejlesztésében. A magyar követ abnormálisnak nevezte, hogy a határ le van zárva. A beszélgetésről készült beszámoló ezen részét Molotov saját példányában aláhúzta és melléírta: „Miért ne nyithatnánk meg!”¹⁵ December 1-én Csáky is felvetette Saronovnak, hogy a magyar kormány bizottság kiküldését tervezi Moszkvába, mely a gazdasági kapcsolatok, az árucere-forgalom kérdésein túlmenően a vasúti összeköttetés és a határrendezés problémáival is foglalkozna. A szovjet követ szerint, miután helyreállt a normális diplomáciai érintkezés a két ország között, ennek nincs akadálya.¹⁶ Érdemi lépésekre az ügyben azonban csak 1941 tavaszán került sor, azt követően, hogy március 3-án Moszkvában a két ország képviselői aláírták a vasútforgalom

⁶ Hadtörténelmi Levéltár VKF I. 1939. 4791/eln. illetve 4805/eln.

⁷ HL VKF I. 1939. 4812/eln., 4823/eln. 4825/eln.

⁸ MOL K-69-757. cs.-I-e-1939/54871 36. l.

⁹ HL VKF I. 1939. 4959/eln., 4970/eln..

¹⁰ AVP RF F. 06. Op. 1. P. 7. gy. 60./ 5. l.

¹¹ AVP RF F. 077. Op. 20. P. 109. gy. 2./ 23. l.

¹² HL VKF I. 1940. 4826/eln.

¹³ AVP RF F. 077. Op. 20. P. 109. gy. 2/17. l. illetve HL VKF I. 1940. 3875/eln.

¹⁴ AVP RF F. 06. Op. 1. P. 7. gy. 60./ 3-4. l.

¹⁵ AVP RF F. 06. Op. 1. P. 7. gy. 60./ 6. l.

¹⁶ PÉTER János: *A magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből*. Bp. 1987. 77.

szabályozásáról szóló megállapodást. Hosszas tárgyalások eredményeként¹⁷ a három vasútvonal közül a Munkács-Volóc-Lavocsne-Lemberg (Lvov) vonal megnyitásáról döntöttek. Márciusban a szovjet oldalon a beszki alagútban eltávolították a deszkafalat, Kristóffy távirati úton jelezte, hogy az első személyszállító vonat várhatóan március 20-án indul Moszkvából a magyar határra.¹⁸ A kétoldalú megállapodás értelmében a Magyarországról érkező szerelvények Lavocsnéig, míg a szovjet vonatok a magyar területen lévő Volócig közlekedtek volna. A magyar oldalon mintegy három hónapot vett igénybe, amíg a kérdéses vonalszakaszt járhatóvá tették a szélesebb tengelytávú szovjet vasúti kocsik számára is.¹⁹ Érdekes megjegyezni, hogy a munkálatokkal 1941 júniusára készültek el. Bárdossy László miniszterelnök, aki a kérdéses időszakban a külügyeket is irányította, június 16-án utasította Kristóffy, jelezze a Közlekedési Népbizottságon, hogy a kétirányú közlekedést június 20-i felvételének nincs akadálya, egyúttal kérje egy szovjet mozdonny kiküldését a magyarországi pályaszakasz bejárására.²⁰ Nincs adatunk arról, hogy a szovjetek eleget tettek-e a magyar fél kérésének, azt sem tudjuk, Kristóffynak módjában állt-e átadni az üzenetet. Az események a kérdéses napokban azonban olyan fordulatot vettek, amely nem csak a vasúti összeköttetés felvételét tette lehetetlenné, de elvezetett a diplomáciai érintkezés megszakításáig és ahhoz, hogy Magyarország a hitleri Németország oldalán háborúba lépett a Szovjetunió ellen.

A Szovjetunió megjelenése a Kárpátok gerincén – az ismétlődő határincidenseken túlmenően – további kérdőjeleket vetett fel a magyar-szovjet relációban. Míg korábban mindkét részről hangoztatták, hogy az ideológiai ellentéteken kívül a két ország között nincsenek nézeteltérések, addig 1939 őszétől kimondva-kimondatlanul egy új potenciális konfliktusforrás jelent meg a két ország viszonyában: Kárpátalja. A

¹⁷ A megbeszélések 1941. január 24-től március 3-ig tartottak, szovjet delegáció élén Bagajev, a közlekedési népbiztos helyettese állt, a magyar küldöttséget a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter megbízásából Dr. Tarköy Miklós, a MÁV igazgatóhelyettese vezette. Összesen öt egyezményt és több mellékletet írtak alá, melyek a vasúti személy- és áruforgalom felvételének technikai módzatait, a díjszabás kérdéseit, az áruk és utasok határon történő átvételének illetve átengedésének rendjét stb. szabályozták. (MOL K-69-1941-758. cs.-I-j/ 50966/4)

¹⁸ MOL K-74-30. d.-1941-III/ 454. sz. 41. l.

¹⁹ 1941 márciusától a magyar vonatok már eljuthattak Lavocsnéig, míg a volóci vonalszakaszt a magyar oldalon át kellett építeni. A lehető legolcsóbb megoldást választották, a két sínszál mellé lefektettek egy harmadikat. Így nem kellett a beszki alagutat kiszélesíteni, illetve a meglévő viaduktokat átalakítani. A kétoldalú relációban ugyanis olyan kis vasúti forgalommal számoltak, amely szükségtelenné teszi két párhuzamos sínpár megépítését. MOL K-69-1941-758. cs.-I-j/ 50966/4

²⁰ MOL K-69-758. cs.-1941-I-j/ 3. l.

mintegy 12 800 négyzetkilométer kiterjedésű, az egykori történeti Magyarország négy vármegyéjét (Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros) felölelő régió számtalan elnevezésével találkozunk a korabeli publicisztikában, történeti irodalomban, melyek legtöbbször mögött valamiféle politikai koncepció húzódott meg: Ruténföld, Ruzska Krajna, Ugorszkaja-Rusz (Ugor-Oroszország), Zakarpatszka Rusz, Podkarpatszka Rusz, Zakarpatszka Ukraina stb.²¹ Az 1930-as csehszlovák népszámlálás adatai szerint az itteni lakosság 63 %-a vallotta magát ruszinnak, ukránnak illetve oroszoknak, 15,4 %-a magyarnak. A zsidóság 12,8 %-ot tett ki, a cseh valamint szlovák népesség aránya 4,8 % körül mozgott. Ezek az adatok nem egyeznek az 1910-es népszámlálás adatsorával, amely alapján a kérdéses területen a lakosság 54,5 %-át a ruszinok, 30,6 %-át pedig a magyarok alkották²²

A terület Oroszországhoz csatolásának igénye már a 19. század hatvanas-hetvenes éveitől kimutatható az Osztrák-Magyar Monarchia és a történeti Magyarország feldarabolására törekvő politikai pánszlávizmus nézetrendszerében. Ivan Akszakov a Romanovok történelmi küldetésének valamennyi szláv nép felszabadítását tartotta. Ennek a küzdelemnek egyik első és magától értetődő fázisa, hogy Galíciát és Kárpátalját Oroszországhoz kell csatolni.²³ Nyikolaj Danyilevszkij „Oroszország és Európa” című, 1871-ben megjelent munkájában – melyet az utókor méltán tekintett a pánszlávizmus bibliájának – egy olyan orosz vezetésű szláv föderáció vízióját vázolta fel, amelyben a magyarok („ez a kicsi, hataloméhes és becsvágyó népecske”) kénytelenek beolvadni a szláv tengerbe.²⁴ Akszakovhoz hasonlóan ő is megfogalmazta, hogy Kárpátaljának és Galíciának Oroszországhoz kell tartoznia.²⁵

²¹ A korabeli magyar dokumentumokban, sajtóban a területet gyakran Ruténföldként, Ruszinszkként, Ruzska Krajnaként emlegették. A szovjetek – maga Sztálin is – leginkább a Karpatszka Ukraina, Zakarpatszka Ukraina kifejezést használták. A csehszlovák közigazgatás alatt a terület hivatalos megnevezése Podkarpatska Rus volt.

²² MARIINA, V.V.: *Zakarpatszka Ukraina (Podkarpatszka Rusz) v polityke Benesa i Sztalina*. Moszkva, 2003. 5., illetve ZSELICZKY Béla: *Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében*. Bp. 1998. 13. és 22.

²³ GECSE Géza: *Bizáncról Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből*. Bp. 1993. 99.

²⁴ DANYILEVSZKIJ, Ny. J.: *Oroszország és Európa*. In: *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. (Szerk: SISARINA, LJUBOV és GAZDAG Ferenc) Bp. 2004. 121.

²⁵ Ezzel párhuzamosan Kárpátalján az 1849-es cári beavatkozás idején erősödött meg a ruszofil, nagyorosz irányzat a helyi ruszinság körében, amely az 1867-es kiegyezést követően talaját veszítette. Az ukrán orientáció a 20. század első évtizedeiben jelentkezik, elsősorban az Egyesült Államokba kivándorolt ruszinok és az ottani ukrán emigráció találkozásának köszönhetően. A dualizmus időszakában a magyar kormány intézkedései az

1917 októberét követően a hatalom új birtokosai részéről is megmaradt az érdeklődés a terület további sorsa iránt. Szovjet diplomáciai berkekben már az 1920-as évek elején felbukkan az a vélekedés, hogy Benes kész lenne Kárpátalját átadni Moszkvának. Az Ukrán Szovjet Köztársaság bécsi képviselője, Mihail Levickij (az osztrák-magyar hadsereg volt tisztje) különös előszeretettel terjesztette az efféle híreszteléseket.²⁶ Ez a gondolat majd jóval később, 1939 őszén fog határozott formában felvetődni Majszkij londoni szovjet követ és az emigrációban lévő Benes megbeszélésein. Majszkij egyik jelentésében a következőképpen interpretálja a csehszlovák exelnök szavait: Kárpátaljának „haladéktalanul az Ukrán SZSZK részévé kell válnia. Benes még Csehszlovákia elnökeként Ruténiát gondolatban mindig a Szovjetunió jövőbeni részének tartotta.”²⁷ Más alkalommal Benes kevésbé kategorikus megfogalmazást használ. November 21-i közös reggelijük alkalmával a csehszlovák-szovjet közös határ megteremtését tekinti elsődleges fontosságúnak. Ezt úgy lehet elérni, ha Kárpát-Ukrajnát vagy Csehszlovákiához, vagy a Szovjetunióhoz csatolják. Számára közömbös, hogy melyik alternatíva valósul meg a háború utáni rendezés során. Benes csak egyvalamiben volt teljesen biztos: „Magyarországnak a legkisebb joga sincs Kárpát-Ukrajna birtoklására.”²⁸

1922 márciusában a Politbüro ülésén is felmerültek Kárpátaljával kapcsolatos kérdések. Az apropót Kraszín és a ruszinok képviselője, egy bizonyos Leontyev nevű illető berlini találkozója szolgáltatta. Utóbbi személy esetében a rendelkezésre álló adatokból nem lehet kideríteni, hogy ki rejtőzik az álnév mögött. A Leontyevhez hasonló politikai kalandoroktól hemzsegett a korabeli Európa. Ugyanakkor a szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy a megbeszélések közel egy éve kezdődtek, ami arra utal, hogy nem pusztán epizódyszerű eseményről volt szó. Leontyev elmondása szerint Kárpátalján (a dokumentumban a Karpatszka Rusz megnevezés szerepel) bármilyen orosz kormány élvezi a nép bizalmát, és a kárpátoroszek készek minden erejüket a szovjethatalom rendelkezésére bocsátani. Előadta, hogy a ruszinoknak nagy szükségük van pravoszláv püspökre, és szeretnék, ha jelöltjüket Tyihon pátriárka iktatná be hivatalába. Besszarábia visszaszerzése érdekében pedig felajánlotta, hogy találkozót készít elő Kutjepov és a szovjethatalom képviselője között. A részletek pontosítá-

sa érdekében Leontyev Moszkvába akart utazni. Trockij javaslatára a Politbüro hozzájárult ehhez, mivel „ez a terv kiindulópontja, és mi ezzel [Leontyev utazásával - K. A.] semmit sem kockáztatunk”. Az akció megszervezésével Litvinovot és Unschlichtot bízták meg.²⁹ A nyilvánosságra került dokumentumokból az események további menete nem rajzolható fel. Témánk szempontjából figyelemreméltó az a körülmény, hogy Kárpátalja stratégiai fekvésénél, a lakosság etnikai összetételénél fogva időről időre az orosz-szovjet politika érdeklődési körébe került. Az általunk vizsgált időszakban elsősorban az 1920-as évek első fele, valamint az 1938-41-es esztendőket bizonyultak ilyen periódusnak. Előbbi esetben a közelgő világforradalomba vetett újra és újra felszínre törő illúziók kapcsán számoltak a területtel, mint olyan folyosóval, amely Galícia elfoglalása után megnyithatja az utat a Kárpát-medence és Közép-Európa felé. A kérdéskörrel foglalkozó V. Mariina mutat rá arra, hogy Kárpátalján az 1920-as 1930-as években igen erős volt a CSKP befolyása. A párt és a Komintern is Kárpátalja, valamint Kelet-Szlovákia lakóit ukránoknak tekintette. „A kommunisták kezdetben az ukrán kérdés megoldását a forradalommal és a Szovjetunióval kötötték össze”, csak az 1930-as évek közepétől helyezkedtek Csehszlovákia területi integritásának álláspontjára.³⁰

1938-39-ben pedig megint csak az úgynevezett „ukrán-kérdés” miatt, továbbá a térségben lejátszódó területi változások, a német-szovjet versengés, az érdekszférák elhatárolása okán irányult Moszkva figyelme Kárpátaljára. A müncheni konferencia és az első bécsi döntés után diplomáciai beszélgetésekben, sajtóban gyakran felbukkan az „ukrán Piemont” kifejezés. Az elnevezés mögött egy német befolyás alatt álló „Nagy-Ukrajna” létrehozásának gondolata áll, ahol Kárpátaljának hasonló szerep jutott volna az egyesítés folyamatában, mint amilyent a 19. sz. folyamán Piemont játszott az egységes olasz állam megteremtésében.³¹ Mindez keresztezte a magyar kormánynak a lengyel-magyar közös határ megteremtésére irányuló elképzeléseit. Kárpátalja kérdése

²⁹ Roszsijszkij Goszudarztvennij Arhiv Szocialno-polityicseszkoj Isztorii F. 17. Op. 163. gy. 261./ 22-25. l. A Politbüro ülésének jegyzőkönyve – 1922. március 8. № 109.

³⁰ MARIINA, 2003. 6.

³¹ L. például: Szentiványi Domokos: A trianoni Magyarország külpolitikájának vázlata. MOL K-63-472. cs. 75/4. t./ 52. l. 1938 őszén és 1939 első hónapjaiban rendkívül erős német aktivitás figyelhető meg Kárpátalján. A hatalom Volosin vezette németbarát ukrán nacionalisták kezébe került. Az irányzat támogatásáról Berlin a huszti német konzulátuson keresztül gondoskodott. Ekkortól kezdve lett az „autonóm” államalakulat megnevezése Kárpát-Ukrajna (Karpatszka Ukraina), hivatalos nyelve az ukrán, illetve vált általánossá a kék-sárga lobogó használata (ukrán nemzeti színek). Mindez együtt járt a többi kárpátaljai politikai irányzat (magyar, ruszin, kárpátorosz) erőszakos visszaszorításával, vezetőik megfélemlítésével, internálásával. (ZSELICZKY, 1998. 44-45. old.)

önálló ruszin nemzetiségi tudat kialakulását, a nagyorosz befolyás visszaszorítását igyekeztek elősegíteni. (ZSELICZKY, 1998. 20-21.)

²⁶ BESZEDOVSKIJ, G. Z: *Na putyah k tyermidoru*. Moszkva, 1997. 45.

²⁷ MARIINA, V. V: *Csehszlovacko-szovjetszkije otnosenija v diplomaticsjeszkih peregovorah 1939-1945*. In: 2000/4. sz. 146.

²⁸ DVP 22/2. kötet, 1992. 327.

először ebben a perspektívában vetődött fel a magyar-szovjet relációban 1938 őszén. Akkori moszkvai követünk, Jungerth-Arnóthy Mihály Litvinovval illetve Patyomkinnal folytatott politikai beszélgetéseiben a következőképpen tolmácsolta kormánya hivatalos álláspontját: a terület hovatarozásának kérdését az itt élő népesség önrendelkezési joga alapján kell megoldani (népszavazás), másrészt hangsúlyozta a Ruténföld természetes gazdasági kapcsolatait a magyar Alfölddel.³²

Egyúttal igyekezett feltérképezni a Kárpátaljával kapcsolatos szovjet elképzeléseket. „Különös figyelemmel kísérik Moszkvában a rutén föld sorsát. A külpolitika hivatalos vezetői meg vannak győződve, hogy Ruszinszko jelenlegi formájában életképtelen, és hogy csak úgy tartható fenn, ha Németország, szovjetellenes politikai céljai érdekében, nagy pénzátfordítással fészkelje be ott magát. Ez a megoldás érthetően erős ellenszenvvel találkozik Moszkvában, mivel leplezetlen támadási célszót jelentene a Szovjetunióval szemben. A másik megoldási mód, azaz a területnek Magyarországhoz kapcsolása alapján [sic –K. A.] nem volna antipatikus az itteni köröknek, ha nem hozná magával a magyar-lengyel közös határt. A közös határ létesítésében azonban ugyancsak szovjet érdekek közvetlen sértését és a jövőre nézve veszedelmet látnak.”³³ Mindez Jungerth szerint neuralgikus pont Moszkva számára, hiszen az orosz/szovjet külpolitika Lengyelországgal kapcsolatos vonalvezetése – olvashatjuk a magyar követ jelentésében – Rettegett Iván uralkodása óta állandó. IV. Iván Báthory István halála után azt üzenté a lengyel rendeknek, hogy őt válasszák meg királynak, „mert míg a két országnak nincs közös fejedelme, addig nyugalom és barátság a két nép között nem lehetséges.”³⁴

Érdekes megemlíteni, hogy a XVI. század ezen időszaka a Kárpátalja kérdésével kapcsolatos szovjet sajtóhírekben is felbukkan. „A magyar fasizmus igényt tart Szlovákiára és Kárpátalja egy részére, a közös határra a pánok Lengyelországgal... Akkor majd egy kupica régi vodka és egy pohár tokaji mellett emlékezhetnek arra, hogyan lett Báthory István erdélyi fejedelemből a Recz Pospolita királya, és szidhatják a cseheket, amiért 1920-ban nem engedték át a magyar druzsinákat [sic – K. A.], hogy a Szovjetunió ellen segítsék pán testvéreiket.”³⁵ A kérdéses napokban Kárpátaljáról még egy rövid, ám annál figyelemreméltóbb sajtóhír jelent meg a szovjet lapokban. A TASZSZ párizsi hírforrásra

³² PASTOR, Peter: *A moszkvai magyar követség jelentései. 1935-1941.* Bp.1992. 159. ill. 164.

³³ PASTOR, 1992. 167.

³⁴ PASTOR, 1992. 170.

³⁵ Izvesztyija, 1938. szeptember 22. 2.

(Petit Parisien) hivatkozva közölte: „A valóságban Kárpát-Ukrajnát oroszok lakják. Az egyetlen hatalom, amely az etnikai elv alapján jog szerint igényt tarthatna a területre – a Szovjetunió. A Szovjetunió azonban nem akar bonyodalmat, és nem akarja Csehszlovákiát tovább gyengíteni, ezért semmiféle igényt nem jelent be Kárpátaljára vonatkozóan.”³⁶ A kézivezérelt szovjet sajtóban egy ilyen cikk nem jelenhetett volna meg a politika hozzájárulása nélkül. A tudósítás üzenete egyértelmű: a Kárpátaljára vonatkozó szovjet igények jogosságának sugalmazása a hazai közvélemény felé.

1939. március 10-én Sztálin a XVIII. kongresszuson tartott főtáncári beszámolója külpolitikai részében terjedelmes részt szentelt Kárpát-Ukrajna problémájának. A gondosan felépített beszéd nem annyira a küldötteknek, mint inkább Németországnak és Hitlernek szólt, jelezte a szovjet közeledési hajlandóságot (ez a folyamat fog elvezetni a Molotov-Ribbentrop paktumhoz). A Kárpátalja és Ukrajna „körül csoportozt” Sztálin az angol és francia politikai körök mesterkedésének tulajdonította, akik mindent elkövetnek, hogy felszítsák a Szovjetunió gyűlöletét Németország irányában és konfliktust provokáljanak a két állam között. „Természetesen lehetséges – folytatódik a gondolatmenet – hogy Németországban is vannak olyan örültek, akik az elefántot, azaz Szovjet-Ukrajnát, a szűnyoghoz, az úgynevezett Kárpát-Ukrajnához kívánják csatolni. Ha valóban volnának ilyen eszemetek, akkor ne kételkedjenek benne, hogy hazánkban elegendő kényszerzubony áll rendelkezésre az ilyenek számára.”³⁷ A sztálini maró ironia célja annak tudatosítása, hogy a Szovjetunióban nem veszik komolyan az Ukrajnával kapcsolatos német szándékokról szóló nyugati sajtóhíreszteléseket. „...nevetséges és ostoba dolog az egyesülésről komolyan beszélni [t. i. Kárpátalja és Szovjet-Ukrajna vonatkozásában – K. A.] Gondolják csak meg! Odamegy a szűnyog az elefánthoz, és a kezét csíporé téve azt mondja neki: «Ej testvér, mennyire sajnállok téged... Földesurak, kapitalisták, nemzeti elnyomás, fasiszta hangoskodók nélkül élsz, – hát milyen élet ez... Nincs számodra menekvés, csak ha csatlakozol hozzám. Nos hát megengedem neked, hogy apró területedet az én végtelen területemhez csatold.»”³⁸

Erre az időre (1939 márciusára) Hitler jegelte Nagy-Ukrajna létrehozásával kapcsolatos elképzeléseit, hiszen ezek gátolták a Sztálinnal való megegyezés lehetőségét. A Führer már 1939 januárjában Merekalov szovjet követtel beszélgetve célzott arra, hogy Németország-

³⁶ Izvesztyija, 1938. október 21. 2.

³⁷ Pravda, 1939. március 11. 2.

³⁸ U.o.

nak nincsenek Ukrajna vonatkozásában olyan elképzelései, melyek sértenék Moszkva érdekeit.³⁹ Ebből a perspektívából tehát Kárpátalja – legalábbis átmenetileg – elveszítette korábbi jelentőségét a német külpolitika számára. A nemzetközi erőviszonyok pillanatnyi alakulása tehát lehetővé tette Magyarországnak, hogy katonai erővel, a németek hallgatólagos beleegyezésével vegye birtokba a történeti Magyarország egy korábbi területét, amely – mint láttuk – a térség sorsát meghatározó két nagyhatalom figyelmét is magára vonta. A szovjetek Csehszlovákia feldarabolásával összefüggésben tiltakoztak a magyar akció ellen. Litvinov március 18-án Schulenburgnak jegyzék formájában nyújtotta át a szovjet kormány álláspontját, amely a nemzetközi joggal és a csehszlovák alkotmánnyal ellentétesnek ítélte a Cseh-Morva Protektorátus, a független Szlovákia létrehozását. Kárpátaljával kapcsolatban pedig a jegyzék 6. pontja a következőket tartalmazta: „A német kormány lépése jeladasként szolgált a magyar csapatok durva behatolásához Karpatszka Rusz területére, és az ott élő lakosság elemi jogainak megsértéséhez.”⁴⁰ A tiltakozás hangneme azonban nem volt különösebben erélyes. Ebben valószínűleg szerepet játszhatott az is, hogy a terület magyar birtokbavételével végül a Szovjetunió számára kevésbé rossz forgatókönyv valósult meg, hiszen Kárpátalja magyar kézen nem válhatott „ukrán Piemonttá”. Meltyuhov egyenesen úgy fogalmaz, hogy a fejlemények megnyugtatták a Szovjetuniót.⁴¹ Egy néhány hónappal korábbi, a Kárpátalján zajló kommunista tevékenységről készült bizalmas csendőrségi jelentés szerint „ha Magyarország gátat vetne a hitlerizmus keletfelé [sic – K. A.] való tovább terjedése elé, úgy a Szovjetunió teljes hatalmi súlyával, Lengyelországgal egyetértve hajlandó Ruzsakkrajnát Magyarországnak kezére játszani.”⁴² A dokumentum szerint a KMP agitációjában előtérbe kerültek a közös lengyel-magyar határ melletti hangok Mindezt a jelentés összeállítója a megváltozott szovjet magatartással magyarázza. A helyzetértékelés – ami a Magyarország érdekében kifejtett szovjet nagyhatalmi aktivitást illeti – természetesen téves várakozásokon alapult.

1939 ősztől kezdve a magyar kormány számára fontos volt annak tisztázása, hogy a szovjet expanzió megáll-e a Kárpátok gerincén (ez nem volt a kortársak számára egyértelmű), elismeri-e a Szovjetunió Magyarország 1939 márciusában létrejött „rég-új” észak-keleti határát.

³⁹ NADZSAFOV, D. G: *SZSZSZR v poszlemjunhenszkom jevrope*. In: Otyecsesztvennaja isztortija, 2000/ 2. sz. 80-81.

⁴⁰ Pravda, 1920. március 20. 11.

⁴¹ MELTYUHOV, M. I: *Upuscennij sansz Sztalina*. Moszkva, 2002. 47.

⁴² MOL K-63-1938-37/ 7365 A m. kir. csendőrség nyomozó osztályparancsnokságának 1938. december 20-án kelt feljegyzése: Komintern taktika a ruszin és a román kérdésben.

A kérdéskörrel kapcsolatban egy sajátos kettősségre szeretnénk felhívni a figyelmet. A hivatalos moszkvai nyilatkozatok megnyugtató jellegűek voltak, ugyanakkor más forrásokból olyan információk jutottak, juthattak el a magyar kormányhoz, melyeket már korántsem lehetett azoknak nevezni.

Mihail Kalinyin a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke 1939 októberében a megbízólevél átvételekor hangsúlyozta Kristóffynak, hogy a Szovjetunióknak semmiféle követelése nincs Magyarországgal szemben. Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes a magyar-szovjet határról kijelentette, hogy az a legstabilabb határszakasz egész Európában.⁴³ Csáky István magyar külügyminiszter a Képviselőházban novemberi felszólalásaiban szintén a korrekt és normális magyar-szovjet viszonyról beszélt, illetve megismételte a szovjet államfő szavait, melyek szerint a két nép között érdekellentét alig képzelhető el.⁴⁴ 1940 februárjában Csáky fogadta Nyikolaj Saronovot, a Szovjetunió magyarországi követét. A magyar külügyminiszter mindenekelőtt kifejezte elégedettségét Patyomkin fent idézett megállapításával kapcsolatban. Csáky – Cianohoz intézett szavait idézve – Saronov előtt is megerősítette, hogy Magyarország teljesen nyugodt a Kárpátokban húzódoó határai miatt, nem érzi magát fenyegetve a Szovjetunió részéről. A határon történetekre [Itt Csáky a gyakori kisebb összetűzésekre gondolt – K. A.] a magyarok nem fordítanak figyelmet, ezeket még incidensnek sem nevezné, mivel a határ még új.⁴⁵ A fenti motívumok Csáky több hivatalos megnyilatkozásában is visszatérnek. Így Saronov jelentésében beszámol a parlament külügyi bizottsága előtt 1940 júniusában, Csáky és Teleki müncheni útját követően elhangzott külügyminiszteri beszédéről, ahol a hallgatóság tapssal jutalmazta azt a kijelentést, hogy a Szovjetunióknak nincsenek Kárpátaljával [a jelentésben Zakarpatszka Ukraina szerepel – K. A.] kapcsolatos tervei.⁴⁶ Hasonlóan megnyugtatóan hathattak a korabeli magyar közvéleményre és politikai elite az 1948-49-es honvédszászlókat Magyarországra kísérő Geraszimov szovjet vezérkari ezredes szavai: „Attól sose félhet Magyarország, hogy a mai Ruzsinszkból akár egy talpalatnyi földet is igényelne a szovjet, aminek többek között két fontos oka van: a jelenlegi természetes határt megbontani teljesen felesleges lenne azért a néhány talpalatnyi földért, sőt

⁴³ AVP RF F. 06. Op 3. P. 36. gy. 466/ 31. l., AVP RF F. 011. Op. 6. P. 36. gy. 15./ 23. l.

⁴⁴ MOL K-63-472. cs.-73. t./35., 280. l.

⁴⁵ AVP RF F. 011. Op. 6. P. 36. gy. 15./ 23. l.

⁴⁶ AVP RF F. 077. Op. 20. P. 109. gy. 4./29. l.

mindenütt természetes határookra törekszenek. A 200 milliós Oroszországnak nincs szüksége a ruszinokra.”⁴⁷

Mindezekkel párhuzamosan számos jel mutat a Kárpátaljával kapcsolatos szovjet aspirációkra. A „Szputnyik agitator” c. újság 1939. december 24-i száma térképet és rövid ismertetőt közölt Magyarországról. A térképen a trianoni határokat és az első bécsi döntés következtében visszakerült területeket vastag vonallal jelölték, Kárpátalját (a térképen Kárpát-Ukrajna) a vastag vonalon kívül ábrázolták, és a magyar hadsereg által megszállt területként említették. Kárpátalját a Szovjetuniótól mindössze egy vékony vonal választotta el. A cikkről beszámoló Kristóffy nem minden aggodalom nélkül jegyezte meg, hogy a Románia részeként el nem ismert Besszarábiát is ily módon szokták feltüntetni a térképeken.⁴⁸

Annak köszönhetően, hogy a szovjet külpolitikát tulajdonképpen két szervezet intézte Moszkva Kárpátaljával kapcsolatban is kiválóan tudta alkalmazni a „kétszintes külpolitika” taktikáját. A hivatalos államközi kapcsolatokat a Külügyi Népbiztosságon és a diplomáciai képviselőkön keresztül bonyolították. Mindaz, ami ezen keretek közé nem fért be: propagandatevékenység, az adott ország bizonyos társadalmi, nemzeti stb. csoportjainak megnyerése, munkásmozgalmi akciók szervezése, a kommunista pártok tevékenységének irányítása – a Komintern hatáskörébe tartozott. A külügyi Népbiztosság és a Komintern kölcsönös bizalmatlansággal figyelték egymás tevékenységét, az 1920-as években gyakran voltak közöttük éles konfliktusok. Sztálin egyszemélyi hatalmának kiépülésével párhuzamosan mindkét szervezet a főtitkár intencióinak engedelmes végrehajtójává vált. 1939-től kezdve a szovjet külpolitikát gyakorlatilag – minden egyéb szereplőt kikapcsolva – Sztálin és Molotov irányította, akik Moszkva mindenkori hatalmi érdekeinek megfelelően használhatták fel egyik vagy másik szervezetet a szovjet külpolitika céljainak szolgálatában. Kárpátalja esetében a szovjetek helyzetét megkönnyítette, hogy itt már a csehszlovák uralom alatt – nem utolsósorban a térség elmaradottságának köszönhetően – erős volt a kommunista befolyás, a CSKP kiterjedt helyi hálózattal rendelkezett.⁴⁹ Bár a magyar hatóságok a terület birtokbavétele után szigorú eszközök-

⁴⁷ Idézi: ZSELICZKY, 1998. 61.

⁴⁸ PASTOR, 1992. 222. Besszarábiáról a Szovjetunió sohasem mondott le, álláspontja szerint azt Románia jogtalanul tartotta megszállva. Ennek megfelelően a világtalaszoktól kezdve az iskolai térképeken keresztül a sajtóban megjelent alkalmi térképvázlatokig minden kiadványban a területet gondosan elhatárolták Romániától, míg a Szovjetuniótól rendszerint csak egy vékony vonal választotta el.

⁴⁹ V. Mariina adatai szerint az 1935-ös választásokon a CSKP a voksok 26,5 %-át gyűjtötte be a térségben. MARIINA, 2003. 6.

kel próbálták gátat vetni a kommunista propagandának, azt teljesen felszámolni nem tudták. Zseliczky Béla említi, hogy egy jelentés szerint 1939. október 13. és 15. között a rendőrség több mint tízezer röplapot foglalt le Kárpátalján. A HM Elnöki A osztályának anyagában talán egy ilyen röplap magyar nyelvű fordítása található 1939. október 20-i dátummal. A dokumentum használati értékét némileg csökkenti, hogy sajnos, bár a kísérőszöveg szerint az eredeti ruszin nyelvű változatot is mellékeltek, az nem található az irat mellett. A röplap Kárpátalja elfelejtett orosz népéhez szól, felszólítja a nép fiait, hogy vessék le az ezer esztendő magyar rabságot, számoljanak le a középkori magyar barbársággal. Harcukban nem lesznek egyedül, hiszen a Kárpátokon őrt áll a nagy Szovjetunió. A szöveg Sztálin, Molotov és Vorosilov éltetésével végződik.⁵⁰ Ebben a sorban említhető az oroszországi levéltári anyagból előkerült „Felhívás a Kárpát-vidéke dolgozó népéhez” című KMP-dokumentum is. Kárpátalja és Magyarország dolgozó népét – olvasható a dokumentumban – örömmel tölti el, hogy a Szovjetunió kitoilta határát a Kárpátokig és közvetlen szomszédja lett Magyarországnak. A hosszú évek elnyomatása után lehetővé vált hogy a kárpátaljai dolgozók „valós képviselők révén fejezzék ki akaratukat: melyik államhoz kívánnak tartozni és milyen társadalmi rendet szeretnének létrehozni a maguk számára.”⁵¹

A kárpátaljai kommunista propagandát a helyszínen Schönherz Zoltán a kassai illegális pártbizottság vezetője, Moszkvából pedig Oleksza Borkanyuk, a CSKP kárpátaljai vezetésének volt tagja irányították.⁵² Schönherz Zoltán 1939 októberében Moszkvába utazott instrukciókért, majd decemberben tért vissza Magyarországra. A szovjet fővárosban többek között Dimitrovval, Manuilszkijjal és Gottwalddal folytatott megbeszéléseket. A rendszer működési mechanizmusát ismerve a Komintern vezérkarától kapott utasításokat előzőleg minden bizonnyal egyeztettek a szovjet politikai vezetéssel, Molotovval vagy Sztálinnal. Utazásának eredményéről Schönherz beszámolt Rotman Miklósnak, a kárpátaljai területi pártbizottság titkárának. Előadta, „milyen rendkívüli fontosságot tulajdonítanak a moszkvai elvtársak a kárpát-ukrajnai kérdésnek”. A területre vonatkozóan külön programot dolgoztak ki. Kiindulópontul a Szovjetunió szomszédtsága és Kárpátalja bizonyos fokú, a magyar kormány által is elismert önállósága szolgált. Az illegális kommunista tevékenységnek ezt a különállást kellett erősítenie. A folyamat végállomása az elképzelés szerint egy olyan népi

⁵⁰ HL Eln. A. II. tétel 57292/1939

⁵¹ ZSELICZKY, 1998. 63. l.

⁵² ZSELICZKY, 1998. 56. illetve 63.

nemzetgyűlés lett volna, amely az állami hovatartozásról is dönteni hivatott „a nemzetek önrendelkezési jogának lenni elve” alapján. Az illegális munka fedésére paraszttársaságok, parasztszövetségek, illetve egy legális parasztpárt létrehozását tervezték. Ennek sikere esetén Oleksza Borkanyuk Magyarországra jött volna, hogy Budapestről irányítsa a kárpátaljai mozgalmat.⁵³

A moszkvai rádió adásaiban szintén elhangzottak olyan kijelentések – amennyiben hinni lehet az ezzel kapcsolatos magyar levéltári jelentéseknek – melyeket Budapesten akár nyílt fenyegetésnek is tekinthettek. Az 1939. december 12-i rádióadás hallgatói a következőkről értesülhettek: „Az új közös határ a Kárpátok gerincén alkalmat adott arra, hogy a Vörös Hadsereg nagyon barátságosan tüntessen nemcsak orosz testvéreivel szemben, hanem a szerencsétlen és elnyomott magyar néppel szemben is.” Az adásban keményen bírálták Magyarországot, amely új erődítményeket emel a Kárpátokon, dacára annak, hogy ebből az irányból biztonságot senki sem fenyegeti. Magyarországnak nincs oka ellenséges magatartást tanúsítani a Szovjetunióval szemben. „A szovjet soha nem is álmodott a magyar belügyekbe való beavatkozásról, viszont nem fogja eltűnirni «egy második Finnország» fennállását a Kárpátokban.”⁵⁴ Az 1940. január 15-i adás készítői a korabeli szovjet propaganda kedvelt fegyverével élnek, Angliát és Franciaországot igyekeznek háborús gyűjtogatókként beállítani, akik mindent megtesznek a háborús konfliktus kiszélesítéséért, Magyarországon és Romániában szovjet- és németellenes propagandát szítnak. Eszközül pedig elsősorban a lengyel menekülteket használják fel, akik a magyar politikai körökre is befolyással bírnak. „Tudjuk, hogy az újabb kárpátaljai elnyomás ennek a befolyásnak köszönhető:” „Magyarország, aki a külföldi magyarok elnyomása ellen küzd, maga vált kisebbségi elnyomóvá.”⁵⁵ 1940 júliusában egy belügyminisztériumi iratban arra hívják fel a figyelmet, hogy az utóbbi időben a túlnyomórészt Kárpátalján élő hucul népcsoport iránt feltűnő érdeklődés mutatkozik a határ túloldalán. Lvovban (Lemberg) filmet készítenek életükről, Kijevben pedig májusban hucul művészeti kiállítást nyitottak. A dokumentum magyar szempontból nyugtalanítóan nevezi a szovjet részről kibontakozott „hucul kultuszt”, mivel Moszkva láthatóan propagandacélokra akarja felhasználni „ezt a kis néptörzset”.⁵⁶

⁵³ A kárpátaljai kommunista tevékenység részleteiről lásd Rotman Miklós visszaemlékezését. In: Tanúságtevők 4/b kötet (Szerk. PETRÁK Katalin) Bp. 1984. 446-444-456.

⁵⁴ MOL K-30-7. cs.-B/95/a/ 28. l.

⁵⁵ MOL K-30-7. cs.-B/95/a/ 180/1940 13. l.

⁵⁶ MOL K-63-21/28-1940/ 3902 25-26. l. Másolat a 11.188/1940. sz. VII. res BM iktatmányról

A propagandatevékenység aktivitásával szemben a szovjet diplomaták Alekszandrov, Puskin, Saronov és mások meglehetősen tartózkodóan viselkedtek, valahányszor a téma politikai beszélgetéseik során előkerült. 1939 szeptemberében Zdenek Fierlinger, a már feldarabolt Csehszlovákia moszkvai követe – Beneshez hasonlóan – reményét fejezte ki, hogy a Szovjetunió birtokba veszi Kárpátalját, így a jövőben létrejöhet a közös csehszlovák-szovjet határ. Prága már korábban is ezt szerette volna, de a közbeékelődő lengyel területek megakadályozták az elképzelés megvalósítását. Válaszában Alekszandrov, a 2. Nyugati osztály vezetője hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió a „semlegesség politikáját folytatja azon államokkal szemben, melyek diplomáciai kapcsolatot tartanak fenn vele, így Magyarországgal is.”⁵⁷ Kulikov prágai főkonzul jelentéseiben arról számolt be, hogy 1940 nyarán-őszén a „kárpátoroszk” (prikarpatszkoruzsi) tömegesen keresték fel a főkonzulátust és nyújtottak át különböző petíciókat, melyekben nemcsak kérték, hanem egyenesen felszólították a Szovjetuniót Kárpátalja elfoglalására. Kulikov azon véleményének adott hangot, hogy erre – a nemzetközi helyzetet és a Szovjetunió békepolitikáját figyelembe véve – nem fog sor kerülni.⁵⁸ Hasonló tartalmú beszélgetések zajlottak le a magyar fővárosban Nyikolaj Saronov és diplomata kollégái között. Különösen Szlovákia budapesti követe Jan Spisiak hozta előszeretettel szóba Kárpátalja kérdését, osztotta meg szovjet kollégájával a területtel kapcsolatos értesüléseit. 1939. december 20-i találkozójuk alkalmával arról értekezett, hogy Kárpát-Ukrajnát kizárólag oroszok és ukránok lakják [!- K. A.], itt mindig is erős volt a Szovjetunióhoz való tartozás igénye. Saronov kitért a mélyebb eszmecsere elől, mondván Kárpátalja lakói soha nem tartoztak Oroszország vagy a Szovjetunió fennhatósága alá, „és mi nem szándékozunk őket magunkhoz csatolni.”⁵⁹ Spisiakon

⁵⁷ MARIINA, 2003. 19. Alekszandrov, A. M.: szovjet diplomata, 1940-ben a Külügyi Népbiztosság Közép-Európai Osztályának vezetője.

⁵⁸ MARIINA, 2003. 19. Kulikov: szovjet diplomata, 1940-1941-ben a prágai szovjet főkonzulátus vezetője.

⁵⁹ AVP RF F. 011. Op. 6. P. 36. gy. 15./ 6. l. Szlovák politikusok 1939-1941 folyamán a Szovjetunió segítségével remélték visszaszerezni az első bécsi döntés következtében Magyarországhoz csatolt területeket. „A szlovákok többet várnak tőlünk, mint amit mi adhatunk nekik” – írta ezzel kapcsolatban Puskin pozsonyi szovjet követe. A közös szlovák-szovjet határ érdekében ők is – Beneshez és Fierlingerhez hasonlóan – Kárpátalja birtokbavételére buzdították Moszkvát. Különösen Gyurcsánszki szlovák külügyminiszter érdeklődött előszeretettel Puskin szovjet követtől, hogy a Szovjetunió mikor foglalja már el Kárpátalját. Puskin politikai naplójának tanúsága szerint elzárkózott a beszélgetéstől a témával kapcsolatban. (MARIINA, V. V. „Vorota na Balkani”. Szlovákia v geopolityicseszkih konstrucijah SZSZSZR i Germanii. In: Vojna i polityika. Moszkva, 2001. 476-479.)

kívül még elsősorban a szláv diplomaták, Rasics jugoszláv és Sztolov bolgár követ érdeklődött aktívan a Kárpátaljával kapcsolatos szovjet elképzelések iránt. Mindketten pánszláv motívumokat is vittek a beszélgetésbe. Sztolov szerint, ha Sztálin holnap zászlajára tűzi a pánszlávizmus jelszavát, akkor Jugoszlávia és Bulgária népei egy emberként fogják követni. Majd megjegyezte, hogy Kárpátalján szintén szlávok laknak. Saronov megismételte korábban Spisiaknak tett kijelentését, miszerint a terület soha nem tartozott Oroszországhoz.⁶⁰ Ennél is határozottabban fogalmaz Saronov jugoszláv kollégája előtt: a Szovjetunióknak nincsenek imperialista szándékai, a szovjet támadásra akár ítéletnapig várhatnak. A Duna-medencét fenyegető szovjet veszélyről szóló, gyakran provokációs céllal terjesztett híreszteléseken a szovjetek csak mosolyognak.⁶¹

Politikai jelentéseiben a szovjet követ nagy figyelmet szentelt Kárpátalja problémájának. A tanácsköztársaság emléke, a Szovjetunió szomszédsága mellett a Kárpátaljával kapcsolatos aggodalmakat is olyan tényezőnek tartja, amely alapvetően befolyásolja a magyar-szovjet viszony jellegét. A magyar külpolitika egyik fő törekvését abban látja, hogy garantálja az ország biztonságát a Kárpátokon túlról fenyegető veszéllyel szemben. Saronov jelentéseiben beszámolt a magyar politikai élet és a sajtó azon megnyilatkozásairól, melyek a Duna-medence felé irányuló szovjet expanzió közeli lehetőségéről értekeznek. Nem mulasztja el megjegyezni, hogy a magyar sajtóban a Kárpátokat sok esetben csak a civilizáció határaként emlegetik. Saronov információi szerint Csáky külföldi diplomaták előtt kijelentette: a Szovjetunió az egyetlen ország, amely megtámadhatja Magyarországot, a Szovjetuniót nem lehet hosszútávon jó szomszédnak tekinteni, ha Magyarországnak választani kell Berlin és Moszkva között, akkor jobb az előbbit választani, mint az „orosz barbárokat”.⁶² A balti államok bekebelezésekor Ullein-Reviczky Antal a Külügyminisztérium sajtóosztályának főnöke állítólag újságírók előtt azon meggyőződésének adott hangot, hogy a Baltikum után Magyarország következik. Saronov ezen külső hírforrásokból szerzett értesülései, valamint a kétoldalú hivatalos beszélgetések során kapott megnyugtató nyilatkozatok éles ellentétben álltak egymással, amiről a szovjet követ nem mulasztotta el informálni feletteseit.

⁶⁰ AVP RF F. 077. Op. 20. P. 109. gy. 3./33. l.

⁶¹ AVP RF F. 077. Op. 20. P. 109. gy. 3./16-17. l. Saronov a pánszláv elem jelenlétét a szovjet külpolitikában visszautasította. A pánszlávizmust reakciós politikai irányzatnak nevezte, bár azt nem tagadta, hogy közös nyelv, a kultúra és a tradíciók okán a Szovjetunió részéről kétségtelen szimpátia érezhető a rokon népek irányában. (u. o. 59. l.)

⁶² AVP RF F. 06. Op. 3. P. 128. gy. 11./31. l.

Kárpátalján a magyar közigazgatással kapcsolatban Saronov a csendőrterror, az erőszakos magyarosítást, a lakosság tömeges menekülését hangsúlyozza. Élénk figyelemmel kísérte a Kárpátalja autonómiájáról szóló törvénytervezet vitáját. A törvényjavaslat beterjesztésekor maga is megjelent a Képviselőházban.⁶³ A magyar félfeudális állam keretein belül, az ország fasizálódása [a kifejezést Saronov használja jelentéseiben – K. A.] mellett semmiféle, még csak kulturális autonómia bevezetését sem tartotta lehetségesnek.⁶⁴ Beszámol a térségben zajló csapatösszevonásokról, erődítési munkálatokról. 1940 júniusában aziránt érdeklődik Vömlé Jánostól, hogy a magyarok miért mozgósítottak négy hadtestet, és miért pont Kárpátalja területén tartottak hadgyakorlatot. A külügyminiszter-helyettes kétségkívül szellemes, bár korántsem meggyőző erejű válasza valószínűleg nem oszlatta el Saronov gyanúját. Vömlé azzal érvelt, hogy a nyugaton élethalálharcot vívó Németország határai mellett nem tartották ezt ildomosnak. A jugoszláv vagy a román határ melletti manőverek pedig politikai bonyodalmakhoz vezettek volna. A Szovjetunió az egyetlen ország, melynek határai mentén a magyar hadsereg nyugodtan gyakorlatozhat, hiszen tudják, hogy a Szovjetunió nem tart Magyarországtól.⁶⁵

1939 őszén angol-francia külpolitikai körökben számtalanszor elhangzott az a feltételezés, hogy a Szovjetunió a legrövidebb időn belül megszállja Kárpátalját, ennek lehetőségéről már folynak a tárgyalások Berlinnel.⁶⁶ Jungerth, a magyar kormány szófiai követe 1939 decemberében bolgár külügyminisztériumi forrásokra hivatkozva jelentette, hogy Ribbentrop második moszkvai útja folyamán, az érdekszférák elhatárolása során a szovjetek bejelentették igényüket a Ruténföldre is, amit a németek határozottan visszautasítottak.⁶⁷ 1940. június 25-én Molotov Schulenburggal folytatott megbeszélésén a Szovjetunió Bukovinára támasztott igénye mellett érvelt, mondván, hogy a terület lakosságának döntő többsége ukrán nemzetiségű, Ukrajna egyesítése pedig néhány kisebb kivételtől eltekintve gyakorlatilag megvalósult. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a szovjet kormány „nem vetette fel Magyarországnak Kárpátalja hovatarozásának kérdését, mivel azt nem tartja aktuális-

⁶³ MOL K-64-86. cs.- 1940/103. l.

⁶⁴ AVP RF F. 06. Op. 3. P. 36. gy. 466./8. l.

⁶⁵ AVP RF F. 077. Op. 20. P. 109. gy. 3./57. l. Az 1940. májusi mozgósításról és hadgyakorlatról egyébként a magyar fél Kristóffy útnán értesítette a Külügyi Népbiztosságot is, közölvén, hogy a mozgósításnak nincs politikai tartalma, annak célja a visszacsatolt területekről behívott korosztályok gyakorlatoztatása.

⁶⁶ MARIINA, 2003. 21. old.

⁶⁷ MOL K-63-1940-21/28/163

nak”.⁶⁸ A megfogalmazást látva egyetérthetünk V. Mariina véleményével, aki szerint Moszkva így módon adta tudtára Berlinnek, hogy a kérdés idővel aktuálissá válhat.⁶⁹ Ezt próbálta meg érzékeltetni Kristóffyval Visinszkij külügyi népbiztos-helyettes is 1941 áprilisában, amikor a Jugoszlávia elleni katonai akcióban való magyar részvétel miatt újfent mélypontra jutottak a magyar-szovjet kapcsolatok. Visinszkij kormánya nevében rosszállását fejezte ki a magyar kormány eljárása miatt. Mi lenne – érvelt Visinszkij – ha Magyarország kerülne hasonló helyzetbe, ha őt szagatnák részekre, hiszen, mint ismeretes, Magyarországnak is vannak nemzetiségei.⁷⁰ „Bár Magyarország nemzetiségeire itteni működés óta szovjet részről egyetlen ízben sem történt utalás, már múlt év őszén jelentettem azt az érzésemet, hogy a ruténkérdésnek megfelelő pillanatban való felvetése hátsó gondolatát képezi a szovjet kormánynak velünk szemben. E kérdésben való kifejezett utalás, azt hiszem, arra kell indítson bennünket, hogy e lehetőség bekövetkeztével fokozottan számoljunk és arra felkészüljünk.”⁷¹ Amint Saronov feletteseinek beszámolt róla, Visinszkij kijelentését Magyarországon Kárpátaljával kapcsolatos figyelmeztetésként értelmezték, és felerősödött a félelem, hogy a Vörös Hadsereg átlépi a Kárpátokat.⁷²

Összességében a Kárpátaljával kapcsolatos szovjet magatartásról a rendelkezésünkre álló adatok alapján a következőket mondhatjuk. A hivatalos, kétoldalú relációban a szovjet kormány nem vetette fel Kárpátalja hovatarozásának kérdését, mivel Molotov szavai szerint azt nem tartotta aktuálisnak. Nem hivatalos csatornákon keresztül viszont igyekezett olyan helyzetet teremteni, hogy a kérdés esetleges későbbi napirendre tűzése se a szovjet, se a kárpátaljai, se a nemzetközi közvélemény ne érje váratlanul.

⁶⁸ 1941 god. 1. kötet, 1998. 53.

⁶⁹ MARIINA, 2003. 15.

⁷⁰ DVP, XXIII. kötet 2/2 könyv, 1998. 553.

⁷¹ PASTOR, 1992. 303-304.

⁷² AVP RF F. 06. Op. 3. P. 36. gy. 466./ 80.

Harsányi Iván:

A polgárháborús Spanyol Köztársaságba irányuló korai szovjet fegyverszállítások és a magyar diplomácia (1936)

A Spanyol Köztársaságot támogató szovjet fegyverszállítások és egyéb segítség ügye politikatörténeti, technikai és pénzügyi szempontból egyaránt, több oldalról eléggé dokumentált történelmi kérdés.¹ Vannak azonban, mindenekelett az első hónapokra vonatkozó homályos zugai, amelyeket az utóbbi másfél évtized egyes szimpóziумai és kiadványai részben igyekeztek megvilágítani, másrészt interpretációikkal olykor nem annyira tisztáztak, mint inkább még zavarosabbá tettek. Általánosságban is zavarók a beállítások, amelyek a mindenkori, historiográfián kívüli szükségletek szerint hol apokaliptikus, Nyugat-Európa szovjet befolyás alá vonását szolgáló fegyveráradatként, hol jelentéktelen, megkésett, pusztán demonstratív aktusként ábrázolják a szállítást, olykor egyazon szerzőnél is.² Ezért is fontos minden adalék, amely a kérdés valamely vonatkozását az eddiginél pontosabban világítja meg. Ennek egy kis részlete lehet annak a tisztázása, hogy *milyen forrásokból és mit tudott a korabeli magyar diplomácia* és általa a magyar kormányzat a polgárháború első, a végkimenetel szempontjából minden bizonnyal igen fontos szakaszában eszközölt (vagy nem eszközölt), Spanyolországba irányuló szovjet fegyver- és hadianyagszállításokról.

A fegyverszállítások gondolata elsőnek nem szovjet kormánykörökben vetődött föl. Moszkvának – azon túl, hogy érdekelt volt a köztársaság, ezen belül a baloldali erők, elsősorban a kommunista párt erősödésében – korlátozott rálátása és igen kevés befolyása volt a Pireneusi félsziget eseményeire. Míg a művelődési kapcsolatok 1931 óta valóban erősödtek, a két ország gazdasági csereforgalma jelentéktelen maradt. Működő szovjet diplomáciai képviselő sem volt Spanyolországban. Igaz, 1933. július 28-án lezajlott egy nyílt diplomáciai jegyzékváltás a két ország külügyeinek vezetői, Fernando de los Ríos és Maxim Litvinov között. Mindketten elengedhetetlennek mondták a

¹ Egyebek közt lásd: Ángel VIÑAS: *Gold, the Soviet Union and the Spanish Civil War*. In: Martin BLINKHORN: *Spain in Conflict, 1931–1939*. Sage Publications, London–Beverly Hills & Newbury Park–New Delhi, 1986. 224–243.

² Lásd például Stéphane CURTOIS–Jean-Louis PANNÉ írását (*Spanyolország az NKVD árnyékában*). In: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Nagyvilág kiadó, a megjelenés helyének és évének megjelölése nélkül, 341–360. o. Erről lásd HARSÁNYI Iván: *Terror és megtorlás a spanyol polgárháborúban*. In: *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, 2001.

normális kétoldalú diplomáciai és gazdasági kapcsolatok helyreállítását. A már létező kulturális együttműködés további erősítését is szorgalmazták.³ Spanyol részről akkor moszkvai nagykövetnek a neves szocialista újságíró, Julio Álvarez del Vayo vagy az ugyancsak szocialista egészségügyi szakember, Marcelino Pascua kinevezését ajánlották, míg a moszkvai kormány jelöltje a madridi „politikai képviselő” (polpred) posztjára a nagy formátumú szovjet kultúrpolitikus, Anatolij Lunacsarszkij volt.⁴ Ám az utóbbi 1933. december 26-i halála lelassította a folyamatot. 1934 szeptemberétől azután Alejandro Lerroux új, jobbközép kormánya befagyasztotta a lassacskán mégiscsak alakuló kapcsolatfelvételt. A tárgyalások fonalát csak 1936 februárja, a baloldali pártok választási győzelme után vették föl újra.

A Litvinov vezette moszkvai külügyi népbiztosságnak, hírszerzői jelentések révén, már 1936 tavaszán voltak értesülései a készülő puccs előkészületeinek egyes mozzanatairól. Egy héttel a spanyolországi lázadás után, 1936. július 25-én Litvinov már kézhez kapta José Giral spanyol miniszterelnök levelét, amelyben fegyvert és lőszeret kért a köztársaság számára.⁵ A néhány napos késedelem is csak abból származott, hogy a levél Párizson keresztül jutott Moszkvába, ráadásul nem hivatalos formában: Giral miniszterelnök fia ott nyomta Mihail Kolcovnak, a *Pravda* Spanyolországba indult tudósítójának a kezébe, azzal, hogy sürgősen juttassa el kormányához. Már ebben a levélben repülőket és pilótákat is kértek.⁶ A Külügyi Népbiztosság maximális óvatossággal vizsgálta a kérdést. Ennek – a nagy földrajzi távolságon és a ki nem épült kapcsolatokon, illetve a kérés továbbításának különös jellegén túl – nyomós külpolitikai okai voltak. Mint a moszkvai magyar követség titkára és ideiglenes ügyvivője, Cindric augusztus 7-én jelentette Kánya Kálmán külügyminiszternek, augusztus 6-án a moszkvai francia ügyvivő

³ Pravda, 1933. július 29.

⁴ Lásd erről részletesebben Vera Vlagyimirovna KULESOVA: *Ispanyija i SZSZSZR. Ku'lturnije szvjazi 1917–1939*. Moszkva, 1975. 106–109. – Álvarez del Vayo később a harcoló Köztársaság külügyminisztere, Pascua pedig az 1936 őszén létrehozott moszkvai spanyol nagykövetség vezetője lett. – A szovjet „politikai képviselő” (polityicseszkij predstavitel') rangja megfelelt a más országokban szokásos nagyköveti rangnak. De los Ríos személye emblemikus; Daniel Anguianóval együtt tagja volt annak a kéttagú küldöttségnek, amely 1920-ban, amikor átmenetileg fölvetődött a spanyol szocialisták csatlakozása a III. Internacionáléhoz, Leninhez utazott. Lásd HARSÁNYI Iván: *Ríos Urruti, Fernando de los (1879-1949)*. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1979. Budapest, 1979. 228–230.

⁵ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszizskoj Federacii (a továbbiakban: AVP RF), f.048 'z', op. 14–16, pap. 4, d. 7, 69. Idézi Marklen Tyihonovics MESCERJAKOV: *SZSZSZR i grazhdanszkaja vojna v Ispanyiji*. In: Otyecsesztvennaja isztorija, 1993. 2. sz. 85.

⁶ Uo. 84.

közölte szovjet partnereivel: „kormányának kívánatosnak tartja Oroszország spanyol belügyekbe való be nem avatkozását.” Felszólította a szovjet kormányt, hogy ez ügyben „járjon együtt Francia-, Német-, Olasz- és Angolországgal.” A követség (lényegében hiteles) értesülése szerint a francia diplomata azt a választ kapta, hogy „készek fly irányú megegyezésben részt venni, de óhajtják: 1./ Portugália részvételét is, 2./ Törvényes kormánnyal szemben egyes államok által a lázadóknak nyújtott segély azonnali beszüntetését.”⁷ Ellentétes értelemben szinte azonos gondolatokat fejtett ki csaknem egyidejűleg, augusztus 8-án Berlinben Sztójay Döme magyar követnek Ernst Woermann német külügyi államtitkár, miután kézhez vette André François-Poncet francia külügyi államtitkár hasonló átiratát. „Woermann úr szerint – jelentette Sztójay – tulajdonképpen eléggé kényes volna, ha Németország nem csatlakoznék a francia javaslatához. Másrészt azonban azt csak akkor tenné, ha minden tekintetbe jövő állam, így elsősorban Szovjetország is, elfogadná azt.”⁸

Eleinte a szovjet kormány hivatalosan nem nyújtott segítséget, csupán arra vállalkozott, hogy a gyárak és a hivatalok munkásai és alkalmazottai által, a szakszervezetek kezdeményezésére néhány nap alatt, már augusztus elejére összegyűjtött, mintegy 36 és fél millió francia frankkal egyenértékű rubelt eljuttassa a köztársasági kormányhoz. Hogy az óvatosság indokolt volt, azt igazolja, hogy néhány nap múlva az Egyesült Államok moszkvai ügyvivője a magyar ügyvivővel folytatott beszélgetésében már ezt a segílyt is a be nem avatkozás megsértéseként értékelte. „Tekintettel arra – mondta –, hogy külföldre szülő átutalásokat még az orosz Nemzeti Bank sem eszközölhet a pénzügyi népbiztosság, tehát a kormány engedélye nélkül, könnyen látható, mit ér az URSS kormányának Franciaország be nem avatkozási javaslatára adott válasza.”⁹ Az északamerikai diplomata nem ejtett szót az akkor már dokumentálhatóan megindult jelentős német és olasz katonai szállításokról, vagy legalábbis a magyar diplomata erről nem számolt be.

Mindazonáltal nagyjából meg lehet erősíteni a moszkvai magyar ügyvivő ennél jóval tárgyilagosabb saját értékelését a moszkvai vezetés magatartásáról. Eszerint: „A spanyol forradalom [Cindric természetesen a tábornoki felkelést nevezi így – H. I.] első napjaiban az URSS meglehetősen semleges viselkedett. Csupán a sajtó közléseiből lehetett látni,

⁷ Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium Politikai Osztálya (a továbbiakban: MOL Küm. pol.) K63-számjelátírat n° 5719. 1936. augusztus 7. 29/1-II.-2438 (2644)-1936. 154. f.

⁸ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (2706)-1936. 363. f.

⁹ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (2911)-II-1936. 155. f.

hogy az URSS vezető közvéleménye a spanyol kormány pártján van.” Reális képet rajzol a szovjet álláspontban beállt változás okairól is. „Mindez megváltozott – írta –, amikor a felkelőknek nyújtott német és olasz segély-nyújtásról beérkeztek az első hírek.” Ezeknek a szállításoknak a méreteiről is jelent a magyar diplomata, lényegében mai ismereteink által is igazolható keretben. A szovjet lapok „a *l'Humanité*-ből átvett hírt közölték, mely szerint a spanyol felkelők 60 német és olasz repülőgépet kaptak volna.”¹⁰

A jószemű diplomata szeme megakadt az *Izvesztyijának*, a szovjet kormány hivatalos napilapjának a spanyol eseményeket értelmező vezércikkén is, amelynek szerzője Karl Radek, a veterán bolsevik forradalmár volt. Ő – olvashatjuk a jelentésben – „aggályoskodó-oktató hangon figyelmeztette Angliát és különösen a *Times*-t, hogy ahelyett, hogy a spanyol eseményeket a kommunista propagandának tudná be, jobban tenné, ha a német és olasz politikai célokat kísérné figyelemmel.” Radek szerint Hitler terve „a spanyol reakció segítségével Franciaországot közrefogni... Olaszország viszont azért támogatja a felkelőket, mert ki akarja használni a zavaros helyzetet arra, hogy Ceutában magát befészkelvén, ott búvárhajó és repülő bázist létesítsen, és így elvegye az angoloktól a földközi tenger nyugati bejárata feletti kizárólagos ellenőrzést; a keleti bejáratot a Vörös-tengerbeli pozíciója folytán úgymint már félig meddig uralja.” A magyar ügyvivő jelzi: „Ugyanazt a gondolatmenetet kifejtette előttem a Narkomindjel [Külföldi Népbiztosság – H. I.] egy magasabb tisztviselője, kivel egy fogadtatáson [sic!] találkoztam.”¹¹

Érdekesen interpretálja Cindric azokat a Szovjetunió-beli tömegmozdulásokat („pro spanyol és fasiszta ellenes tüntetések”), amelyek a spanyol köztársaságiak megsegítését szorgalmazták. Mint írja, „augusztus 2-ától kezdve – nyilván felső helyről kapott utasítások alapján – az egész országban népgyűlések voltak, melyeket a Központi Szakszervezeti Tanács rendezett, amely a vezérszónokokat is szállította.” Ezek részben utcai tüntetések, részben üzemi gyűlések voltak, amelyek két témát helyeztek az előtérbe: „1/ a német és olasz segítség fascista provokáció, melyre a világ, de különösen az URSS munkássá-

gának reagálnia kell; annál is inkább, mert 2/ a spanyol munkásság az orosz forradalmat a polgárháború alatt anyagilag is támogatta. Tehát most a spanyol nép-frontot is segíteni kell a fascizmus ellen.”¹² Ez a jellemzés azért érdekes, mert ellentmond a szovjet magatartás egy más, szélsőbal irányból jövő kritikus interpretációjának, amely szerint a szovjet kormány azért habozott, mert ki akart bújni forradalmi kötelezettségeinek a teljesítése alól. Aligha kétséges ugyanis, ebben Cindricnek teljesen igaza van, hogy nem lehetett volna szó olyan tüntetésekről, kivált hivatalos szónokokkal nem, amelyeket az SZK(b)P és a kormány vezető szervei nemkívánatosaknak tartanak. Éppen ezért, ha a kormánynak nem állt volna szándékában valamilyen formában segítséget nyújtani Spanyolországnak, ilyen megmozdulások aligha jöhettek volna létre. Valójában a spontaneitás bizonyos elemeit sem lehet vitatni ezekben a megmozdulásokban. A már idézett Mescserjakov jelzi az archívumokban található dokumentumok alapján, hogy „a védelmi és a külügyi népbiztosságot, a párt- és a Komszomol-szerveket, a Komintern és a KIM¹³ végrehajtó bizottságait elárasztották szovjet állampolgárok levelei, akik azt a kívánságukat fejezték ki, hogy Spanyolországba utazhassanak és ott a fasizmus ellen harcolhassanak”, illetve hogy nevelésre vagy örökbe fogadásra árván maradt spanyol gyerekeket vegyenek magukhoz.¹⁴ (Az utóbbi kezdeményezésről azoknak a hónapoknak a magyar diplomáciai iratai is többször említést tesznek.)

Hogy a felkelőknek nyújtott jelentős német és olasz katonai támogatásról szóló hírek nem légből kapottak, arra a magyar külügy az említett országokban működő katonai attaséktól is bőséges tájékoztatást kapott. Vitéz Solymossy János, a M. kir. Honvéd Vezérkar vezető beosztottja, főnökének megbízásából augusztus 26-án a következő, „szigorúan bizalmas” minősítésű, a Rómában működő magyar katonai attasétól származó jelentést küldte át Kánya külügyminiszternek: „Biztos forrás alapján jelentem, hogy a németek és az olaszok nagy anyagi támogatásban részesítik a felkelőket.” Ez ügyben „az olasz kormány egy kiküldöttje holnap utazik Burgosba.” Az olasz küldött utazását a magyar katonadiplomata nem csak regisztrálta és jelentette, hanem elő is mozdította. „Nevezettet – írta – saját kérésére összehoztam a velem összeköttetésben lévő spanyol katonai attachéval, aki őt tájékoztatja az utazás lehetőségeiről.”¹⁵ A különös közvetítés háttere az volt, hogy ad-

¹⁰ Mol Kítm. pol. K-63-29/1-2438 (2867)-1936 (augusztus 22-i moszkvai jelentés). Uo. 152. f. – A korai német szállításokról alapos, levéltári okmányokkal alátámasztott képet rajzol Otfried DANKELMANN: *Franco zwischen Hitler und den Westmächten*. Berlin, 1970. 49–61., ill. Ángel VIÑAS: id. m., függelék.

¹¹ Uo. 153–154. f. – Radekról lásd SZÉKELY Gábor: *Karl Radek (1885–1939)*. In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1985. Budapest, 1985. 246–251. A neves forradalmárt később letartóztatták és a Buharin elleni per egyik vádlottjaként elítélték. Halálának körülményei tisztázatlanok.

¹² MOL Küm. pol. K63-29/1-II-2438 (2867)-1936. 154. f.

¹³ KIM – Kommunizisztjicseszkiy Internacional Mologyozsi (Kommunista Ifjúsági Internacionálé).

¹⁴ MESCSERJAKOV: id. m. 84.

¹⁵ Eredetileg: M. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke 18.429/eln. szám. VI-2-ny.–1936. Spanyol események. MOL Küm. pol. K63-29/1-2873-1936. 255. f.

digra a római spanyol követség épületét – olasz hatósági támogatással és tumultuózus jelenetek kíséretében – erőszakkal birtokba vették a római spanyol diplomáciai képviselőnek a lázadók oldalára átvált munkatársai.¹⁶

Az érthetőség kedvéért rövid kitérőt kell tennünk a magyar és a spanyol kormány közötti diplomácia viszony alakulására 1936 derekán. Ennek zavaros helyzete ugyanis közvetlenül befolyásolta a magyar külügy tájékozódását az Ibériai félszigeten folyó „bikaviadalnak” erről az első szakaszáról. A budapesti spanyol köztársasági követség vezetője, Carlos Arcos y Cuadra ügyvivő, Bailén grófja az első pillanatoktól hátra arcot hajtott végre, és a felkelők képviselőjeként lépett föl. S bár a magyar kormány egyelőre formálisan nem szakította meg a köztársasággal addig fennállt diplomáciai kapcsolatot, egyetértett azzal, hogy Wodianer Andor ügyvivő, aki a drámai események első heteiben szabadságát töltötte, egyelőre ne térjen vissza madridi állomáshelyére.¹⁷ Emellett a bizonytalan státusú, a budapesti követséget átmenetileg saját költségén működtető Arcos y Cuadrának a magyar külügyi hatóságok mindenfajta, a diplomáciai testület tagjainak kijáró technikai segítséget megadtak (pl. gépkocsiját a külügyminisztérium műhelyében javíttathatta). Maga Horthy kormányzó is látogatásra hívta gödöllői kastélyába.¹⁸ Ehhez hozzájárult, hogy július 28-i dátummal a lázadók burgoszi Nemzetvédelmi Juntája (Junta de Defensa Nacional) Miguel Cabanellas hadosztálytábornok, a junta elnöke aláírásával levélben fordult a magyar külügyminisztériumhoz. „Megtiszteltetésnek tartom – írta –, hogy tájékoztathatom Excellenciádat a Nemzetvédelmi Junta néven megalakult új spanyol kormány létrejöttéről és hatalomátvételéről, folyó hó 23-án, Burgos átmeneti székhellyel.” A junta tagjainak felsorolása után Cabanellas „kormányát” reményét és kívánságát fejezte ki, hogy a magyar kormánnyal „ugyanazokat a szívélyes és baráti kapcsolatokat

tarthatja fenn, amelyek kettőnk országai között mindig is fennálltak.”¹⁹

A köztársasági kormány – felhasználva, hogy a korábbi kapcsolat jogilag egyelőre fennállt – megkísérelte visszaszerezni a budapesti képviselő fölötti rendelkezést. Ecélből az olaszországi spanyol diplomáciai kar egyik, a köztársasághoz hű diplomatáját, Manuel García Mirandát, addigi palermói konzult nevezte ki budapesti képviselőjének. Jövetelét azonban megelőzte a római magyar követség figyelmeztető számjeltávirata. Augusztus 13-án, a már említett, a burgosi junta oldalára állt római spanyol katonai attasé tájékoztatására hivatkozva Végh követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő közölte, hogy García Miranda „igen veszedelmes kommunista, olasz vizeken lévő spanyol hajók legénységét lázadásra uszította, ami miatt olasz területet olasz kormány felszólítására el kellett hagynia és most útban van Budapestre.”²⁰ Ugyanezen a napon Apor bárót fölkereste Arcos y Cuadra budapesti ügyvivő is, aki hasonló érveléssel „ajánlotta, hogy Mirandát ne engedjük be az országba.”²¹ Apor Gábor báró, Kánya külügyminiszter állandó helyettese 16-án intézkedett. Utasítására a külügy értesítette „a Büm.-ot (Nagy János osztálytanácsos és Kemény főtanácsos), illetve a főkapitányságot (Hetényit), hogy amennyiben vízum nélkül érkezik, *nem* szabad beengedni, ha vízuma van, beengedendő.” Ám kérte „itt tartózkodása alatt szigorú megfigyelését.”²² Végül a spanyol köztársasági kormány – a párizsi spanyol nagykövet által Ambró Ferenc ottani ügyvivőnek adott tájékoztatás szerint – cáfolta a hamis információkat, de az ellenállást tapasztalva elállt a szándékától. „Nagykövet [t. i. a párizsi spanyol nagykövet – H. I.] biztosított arról – írta a párizsi ügyvivő –, hogy nevezettnek politikai működésére vonatkozó információ téves, és hogy G. Miranda, dacára, hogy mérsékelt köztársasági, római spanyol nagykövet intrikájának esett áldozatul.”²³

Közben a szovjet külügyi népbiztosság – mint a moszkvai követség jelentette – augusztus 28-ával „elrendelte a Spanyolországba irányuló fegyver-kiviteli tilalmat.” Nem érdektelen Cindric ügyvivő szigorúan bizalmas minőségű jelentésének egy furcsa bekezdése. Az ügyvivő arra utal, hogy szovjet részről ezt a tilalmat aligha akarják betartani. Az erről szóló passzus eredeti szövege így szól: „Mint *itt hadi üzemekben dolgozó magyar munkásoktól* [az én kiemelésem – H. I.]

¹⁶ A Madridból küldött új köztársasági nagykövet-jelölt, Aguirre de Cárcer megérkezése után „alig egy-két órával...megjelent két spanyol beosztott, és revolverrel a kezükben, a szó szoros értelmében elfogták az új ügyvivőt. Másfél napig, amíg lemondólevelét alá nem írta, fogva tartották, majd miután ezen levelet a Palazzo Chigiben [az olasz kormány székhelyén – H. I.] átadták, a nagykövetség elhagyására kényszerítették. (Végh római ideiglenes ügyvivő augusztus 17-i jelentése. MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (2977)-1936. 341. f.)

¹⁷ MOL Küm. pol. K63/29-2771-1936. 37–39. f. – Wodianer Franciaországba távozott, onnan pedig új, lisszaboni állomáshelyére, ahol előbb ügyvivőként, majd követként működött, egészen 1944. március 19-éig, Magyarország német megszállásáig, amikor lemondott tisztségéről.

¹⁸ Lásd erről HARSÁNYI Iván: *A spanyol diplomácia magyar vonatkozású dokumentumaiból. I. (1936–1937)*. In: Kutatási füzetek, JPTE Történelem Doktori Program. JPTE, Pécs, 1996. 12–31.

¹⁹ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3618)-1936. 360. f.

²⁰ MOL Küm. pol. K63-29/2-2724 (2728)-1936. 5735. szjt. I. f. – A „lázaság” kifejezés mögött az állt, hogy a diplomata egyes, olasz kikötőkben állomásozó hajók kapitányait arra ösztönözte: térjenek vissza köztársasági kézen lévő kikötőikbe.

²¹ MOL Küm. pol. K63-29/7-2724 (2729)-1936. 6. f.

²² Kézírással rávezetett instrukciók a fenti, 5735. sz. szjt.-ra.

²³ MOL Küm. pol. K63-29/7-2724 (2780)-1936. 5. f.

értésülők, ezek az üzemek a spanyol kormány számára állandóan gyártanak hadi anyagot.” Mint más alkalommal is, a jelentést többfelé szétküldték. A kimenő példányok szövegében azonban az általam kurzívval jelölt szöveg helyett óvatosságból – nehogy a hírforrást dekonspirálják – ez áll: „biztos forrásból”.²⁴ A magyar követségnek tehát fontos szovjet hadiüzemekben beszervezett informátorai voltak. A sztálini megtorlás nagy hullámának előestéjén, amikor a belügyi szervek minden ládaftában kémet szimatoltak, éppen csak azokat nem találták meg, akik valóban kémiszolgálatot teljesítettek egy, a szovjet kormányzattal nyilvánvalóan szembenálló kormány képviselője számára.

A szovjet kormány jelentős diplomáciai erőfeszítéseket tett arra, hogy bizonyítsa a német–olasz beavatkozás és katonai támogatás tényét. A magyar diplomácia értékelése szerint már az is erre utalt, hogy az ország spanyolországi nagykövetének Marcel Rozenberget nevezték ki, aki a Szovjetunió népszövetségi felvétele, 1934 szeptembere óta a szervezet főtájkárhelyettese volt. A köztársasági kormány fontolgatta is, hogy a népszövetségi alapokmány 11. cikkelye alapján felhívja a szervezet figyelmét „a nemzetközi békének azáltal való veszélyeztetésére, hogy egyes államok a felkelők harci készségét támogatják.” A genfi magyar képviselőlet úgy értesült, hogy „főleg az angol kormány volt az, de nem utolsó sorban a francia is, amelyek minden befolyásukat latba vetették és vetik továbbra is, hogy a madridi kormány a mai amúgyis kiélezett nemzetközi helyzetben ne folyamodjék ehhez a lépéshez.” A Velics László követ távollétében a genfi képviselőlet ügyeit vezető Bartók László tanácsos abban is ennek a jelét látta, hogy „Rosenberg odaérkezése után két nappal Madrid hirtelen kifizette már régóta esedékes népszövetségi tagdíjhátralékának egy jelentős részét, amelyet bizonyára hadianyag beszerzésére is fordíthatott volna.” A követtről azt is írja: missziója bizonyára arra is irányul, hogy a külső beavatkozásokra vonatkozólag a helyszínen gyűjtsön „perrendszerű” adatokat, amelyek „adott esetben felhasználhatók volnának.”²⁵ Moszkvából Cindric beszámol Vlagyimir Antonov-Ovszejenko szovjet főkonzul Barcelonába érkezéséről is.²⁶ Az erről is szóló jelentés első ízben utal, némileg lebeg-

²⁴ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3151)-1936. 151. f.

²⁵ A spanyolországi események és a Népszövetség. 1936. szeptember 18-i jelentés. MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3006)-1936 II. 277–278. f.

²⁶ A nagynevű, egykor a pétervári Téli Palota ostromát irányító, 1938-ban vagy 1939-ben koncepciók perben kivégzett bolsevik politikus életrajzát lásd MAGYAR György (szerk.): *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. ELTE ÁJK, Állam- és Jogtudományi Intézet, Politikatudományi füzetek, 4. Budapest, 1988. 227–229., ill. HAJDÚ Tibor: *Antonov-Ovszejenko, Vlagyimir Alekszandrovics (1883?–1939?)*. A nemzetközi munkásmozgalmak történetéből. Évkönyv 1984. 1983. 197–200.

tetve (mai ismereteink szerint valószínűleg alaptalanul), a konkrét fegyverszállítás lehetőségére. Eszerint a Szovjetunióból „eddig 3 hajót küldtek Spanyolországba 'élelmiszerekkel', még egynéhány következik.” Ugyanott nyomatékosan felhívja Kánya külügyminiszter figyelmét arra, hogy „a hivatalosan, a lapokban közölt adatok szerint a Spanyolországba induló szovjet hajók (e célra nem bérelnek idegen hajókat) élelmiszer rakományai nem merítik ki a hajók teherbíró képességét; ebből arra lehet következtetni, hogy e hajók mást is szállítanak Spanyolországba. Kézen fekvő az a gondolat, hogy hadi anyagról van szó.”²⁷

A spanyol kérdés népszövetségi tárgyalásának, a spanyolországi be nem avatkozás genfi elrendelésének azonban egyéb, gyakorlati akadályai is voltak. Mivel Hitler kancellár már 1933 októberében bejelentette Németország kilépését a szervezetből, az olasz kormány pedig, amelyet a Népszövetség az etiópiai agresszió kapcsán elítélt és mérsékelte szankciókkal sújtott, 1936-ban nyíltan hasonló lépésre készült, nem sok értelme lett volna olyan szervezetben folytatni a tárgyalásokat, ahol a két fő ibériai „csínytevő” nincs jelen. A londoni kormányzat olyan szervezet képzelt el (és segített a következő hónapokban angliai székhellyel megszületni), amelyet közvetlenül befolyásolhat, de ahol a két agresszív hatalmat is asztalhoz ültetheti. Erőteljes nyomása alatt, súlyos lelkiismereti problémái dacára, a szocialista Léon Blum francia népfrentkormánya is elfogadta a kezdeményezést, remélve, hogy a további német–olasz fegyverszállításoknak ez úton valamelyes korlátot állíthatnak.²⁸

A korabeli magyar diplomácia akkori információi természetesen igen hézagosak voltak arról, hogyan alakultak a koncepciók a spanyol köztársaságiaknak nyújtandó katonai segítségről az *SZK(b)P felső vezetésében*. Erről még a második világháború utáni történetírás is sokáig csak annyit tudott, amennyit Valter Krivickij, az NKVD 1937-ben Franciaországban menedékjogot kért tábornoka 1939-ben New Yorkban, majd 1940-ben Amszterdamban, angol nyelven közzétett könyvecskéjében emlékezetből leírt.²⁹ Ezt vette át további vizsgálódás nélkül Stéphane Curtois és Jean-Louis Panné is „A kommunizmus fekete könyvé”-ben. Eszerint az aktív spanyolországi szovjet jelenlétről („az

²⁷ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3350)-1936. 150. f.

²⁸ A francia álláspontokról és magatartásról lásd HARSÁNYI Iván: *A spanyol köztársasági kormány 1938. áprilisi „13 pontjának” előzményei*. Párttörténeti Közlemények, 1976. 2. (júniusi) sz. 91–92.; ill. Jules MOCH emlékiratainak „A spanyol háború (1935–1939)” című fejezete. Magyarul: HARSÁNYI Iván–JEMNITZ János–MOHAROSÉVA (szerk.): *A népfrent Franciaországban (1934–1938)*. Budapest, 1995. 37–53.

²⁹ W. G. KRIWITSKY: *In Stalin's Secret Service*. New York, 1939., ill. Walter G. KRIVITSKY: *I Was a Stalin's Agent*. Amsterdam, k. n., é. n. [1940].

egész spanyolországi kommunista beavatkozásról”) egy 1936. szeptember 14-i, az éjszakai órákban lezajlott értekezleten döntöttek; a moszkvai Lubjankán, az NKVD székházában; ezt G. G. Jagoda, a szervezet vezetője hívta össze.³⁰

Ekkora horderejű kérdések, bármekkora volt a Szovjetunióban a titkosszolgálatok hatalma, természetesen nem a Lubjankán dőltek el. A Krivickij által említett értekezlet, amelynek pontos dokumentációja még várat magára, legfeljebb a *végrehajtás* belügyi, hírszerzési és elhárítási vonatkozásairól szólhatott. Valójában az ügyben, jónéhány héttel korábban, augusztus 28-án az *SZK(b)P KB Politikai Irodája* döntött³¹, és a határozat végrehajtásáért a Honvédelmi Népbiztosság (NKO) hírszerzési igazgatóságának osztályvezetőjét, M. Sz. Urickijt, illetve az NKVD külföldi osztályának vezetőjét, A. A. Szluckijt tette felelőssé. A tervbe vett intézkedések terve a „H” (Hispania) fedőnevet viselte.

A döntés nem könnyen született. Az említett Giral-féle levélkére Litvinov augusztus 23-án még udvarias elhárítással válaszolt. A párizsi szovjet képviselő akkori ideiglenes ügyvivőjét, Hirsfeldet bízta meg, hogy közölje az ottani spanyol követtel: „a szovjet vezetés nem tartja lehetségesnek, hogy kielégítse a fegyverszállításokra vonatkozó kérést”. Ezt azzal indokolta, hogy Spanyolország messze van, fönnállna a szállítmányok elfogásának a veszélye; emellett a kormány csatlakozott a benemavatók egyezményéhez, és nem áll módjában ezt megsérteni.³² Az egyidejűleg Rozenbergnek küldött táviratban a népbiztos azt közölte, hogy „a spanyol kormánynak nyújtható segítség ügyét számos alkalommal megtárgyaltuk, de arra a következtetésre jutottunk, hogy lehetetlen innen bármit is odaküldeni.”³³ Csupán az élelmiszer-, a gyógyszer szállításokat, illetve a nyersolajszállítmányok fokozását tartotta lehetségesnek.

A szeptember 29-én jóváhagyott „H-terv” viszont már előírta, hogy alapítsanak Nyugaton *speciális cégeket*, amelyek felvásárolnák, illetve a helyszínre szállítanák a *Spanyolországnak szánt fegyvereket, hadianyagot és technikát*. Különböző népbiztosságok kapták feladatul azoknak a katonai szállítmányoknak az összeállítását és behajózását, amelyeket közvetlenül a Szovjetunióból kívántak elküldeni.

Ha valaki ördögi precizitással összeállított programot lát a tervben, téved. Kidolgozását számos bizonytalanság kísérte. Sztálin és Vorosilov

³⁰ CURTOIS-PANNÉ: id. m. 345.

³¹ MESCERJAKOV idézett munkája mellett erről többek közt Georgi Dimitrov naplója is beszámol. Az ülésen eszerint már fölvetődött egy Spanyolországba eljuttatandó „nemzetközi hadtest” szervezése is. (Georgi DIMITROV: *Dnevnik*. Szofija, 1997. 112.)

³² AVP RF, f. 048 'z', op. 14-6, pap. 4., d. 7, l. 69. Idézi MESCERJAKOV: id. m. 85.

³³ AVP RF id. forrás, l. 88.; MESCERJAKOV: 85.

a vita egy szakaszában még a Vörös Hadsereg egyes reguláris egységeinek Spanyolországba küldését is fontolgatta. Az ötlettől eléggé meghökkent magas rangú katonai szakértők érvei azonban meggyőzték a politikai iroda tagjait, hogy jóval kevesebb nemzetközi ellenállásba ütközhet az, ha katonai tanácsadókat és szakembereket küldenek. Ezek segíthetnek a köztársaság katonai vezetőinek az új hadsereg fölállításában (a szárazföldi hadsereg egységeit parancsnokaik 70%-ban a lázadók oldalán sorakoztatták föl), a korszerű kiképzés megszervezésében, a küldött haditechnika bevethető állapotba hozásában³⁴, kezelésének elsajátításában, a hadműveleti tervek kidolgozásában. A szállítmányokat kezdetől kereskedelmi alapon küldték, eleinte utólagos fizetéssel.

Miután a Szovjetunió szeptember 23-án bejelentette csatlakozását a benemavatók egyezményéhez, október 15-én S. Kagan, a londoni képviselő tanácsosa személyében kijelölte megbízottját a Londonban alakult bizottságba. A megbízott „a madridi kormány által rendelkezésre bocsátott adatok révén” vizsgálatot követelt a német és az olasz fegyverszállítások ügyében. „A bizottság nem járult hozzá a vizsgálathoz, amire az *«Izvesztija»* megjegyzi, hogy «ez a döntés sem a szovjet kormányt, sem a közvéleményt nem elégíti ki». A sorok között sejtetik, hogy az URSS is akcióba léphet vagy kíván lépni (ez igen homályosan van kifejezve).” Érdekes, hogy Cindric a szovjet kormány nagyobb fegyverszállítási hajlandóságát Georgi Dimitrov, a Komintern titkára Sztálinra gyakorolt befolyásának tulajdonítja. Ő az ügyvivő szerint ennél is „sokkal erélyesebben akart eljárni Spanyolország érdekében”, de erről Maurice Thorez „francia kommunista képviselő” (valójában a Francia KP főtitkára, a KI Végrehajtó Bizottságának tagja - H. I.) lebeszélte, Cindric szerint azzal az érvel, hogy „a trockijista per hatása alatt a II. és a III. internacionale megegyezése, legalábbis ez idő szerint, teljesen lehetetlen.”³⁵

Azt, hogy a szállítások szeptember 29-e után nagy lendületet vettek, és már nem szorítkoztak az élelmiszerekre, a gyógyszerekre és az üzemanyagra, Budapest számára drámai módon közvetítette az az október 15-i (nagy késéssel, novemberben beérkezett) jegyzék, amelyet a lázadók juntája saját lisszaboni képviselőjén keresztül juttatott el Wodianer Andor ottani magyar követnek. A homályos legitimitású, „Spanyol Állam” felzettel ellátott levélpapíron Mariano Camacho, a

³⁴ Ez nem csekély probléma volt. Míg az olasz és a német repülők „saját szárnyaikon” repülhettek Spanyolországba, a szovjet vadászgépeket szétszedve, hajókon kellett szállítani, és a helyszínen, szovjet technikusok segítségével összeszerelni.

³⁵ Az orosz segítség Spanyolország számára. Cindric október 15-i jelentése. MOL Kúm. pol. K63-29/1-2438 (3531)-1936. 149. f. (Kiemelés az eredetiben.)

burgosi junta külügyi szolgálatának egyik vezető munkatársa öt oldalon át sorolta azokat a cselekedeteket, amelyekkel a szovjet, és vele együttműködésben a mexikói kormány az utóbbi hetekben megsértette a benemavatkozás maga vállalta kötelezettségét. Wodianer a jelentés felzetén megjegyzi, hogy a jegyzéket az összes Lisszabonban működő külképviselet megkapta, „kivéve az angol követséget, amely a Burgos-i kormány megbízottjának hasontárgyú két előző jegyzékét vonakodott átvenni.” A francia nyelvű jegyzék már konkrét hajókat nevezett meg, amelyek Odesszából kiindulva 51 páncélaútót és nagyszámú teherautót raktak ki Cartagena kikötőjében. Megemlíti a város polgármestere által a szállítmányt kísérő 14 technikus tiszteletére adott fogadást is. Első ízben hallunk arról, hogy a kikötőbe érkezett egy hajó, amely két repülőgépet hozott a köztársaságiaknak. A burgosi junta beszámol Durangóból és Vera Cruzból Marseille-be érkezett mexikói kereskedelmi hajókról, illetve eldugott déli francia kikötőkből spanyol földre illegálisan fegyvereket csempésző kisebb spanyol hajókról is.

A jegyzék nyilvánvalóan és szándékosan eltúlozta az érkező hadianyag és fegyverzet méreteit. Emellett a morális, az anyagi és a katonai támogatást is egybemosta, teljesen mellőzve az egyre növekvő német és olasz szállítmányok evidenciáját. Mégis: alapjában tényekről számolt be. Kissé elszólta ugyan magát, visszautasítva azt a vádat, hogy Portugália nagy szerepet játszana a kormányának (azaz a lázadók juntájának) szóló fegyver- és lőszerszállításban. „Világszerte ismert, hogy Portugáliának nincs hadiipara, és hogy a spanyol hadseregnek nincs szüksége portugál kikötőkre, mivel ugyanúgy, mint ez az ország, elegendő számú saját kikötő fölötte rendelkezik.” A Portugália felől érkező hadianyag persze valóban nem portugál gyártmányú fegyverekből állt. Ám ez a felkelők számára mégis döntő irány volt. Londonban ugyanis kidolgozás alatt állt az a (később elvben bevezetett) megoldás, hogy a köztársaság partjai mentén német és olasz, a lázadók partvonalán pedig angol és francia hadihajók ellenőrizték az érkező és a távozó hajókat. Portugáliáról azonban ebben a tervzetben nem volt szó, 1936 őszén pedig ez a határ már teljes hosszában a felkelők kezén volt. A magyar nehézipar üzemei, mindenekelőtt a Weiss Manfréd Művek is hamarosan éppen ezt a lehetőséget aknázták ki. Erről tanúskodik Wodianer egy jelentése: „Weiss Manfréd Rt. itt időző képviselőjének, Mencer Ernőnek felkérésére jelentem, hogy azon spanyol és portugál hatóságok, amelyekkel nevezett különböző hadianyag-szállítások ügyében tárgyalásokat folytatott, legteljesebb mértékben megbízhatók, és hogy nem kell tartani attól, hogy

az esetleg eladásra kerülő hadianyagok spanyol baloldali elemek számára kiszolgáltatóknak.”³⁶

Egy másik, ugyancsak október 22-éről kelt jelentésben Wodianer részletesen beszámol nemcsak a madridi szovjet képviselet beosztottainak nevééről, hanem előéletükről, korábbi diplomáciai beosztásukról is. Ezek tulajdonképpen nem voltak titkos adatok, ám az információ gyorsasága mégis bizonyos fokú titkosszolgálati eszközök alkalmazására, netán a spanyol köztársaság külügyminisztériumában működő informátorokra utal. „Rosenberg nagyszámú szolgazemélyzetet is hozott magával – írja az ügyvivő –, amelynek nagyrésze azonban repülőtisztékéből állana.”³⁷

26-án már a moszkvai állomáshelyére sietve visszatérő Jungerth-Arnóthy Mihály követ jelent, méghozzá a felső szovjet vezetés dilemmáinak olyan ismeretével és szemléletével, amely meglepően összecseng a szovjet levéltárakból ötvenegynehány évvel később előkerült dokumentumok tartalmával. „Bizalmas” minősítésű jelentésében a szovjet diplomáciának és a Komintern vezetőségének a küzdelmét mutatja be „Sztálinnál és a Politbúróban”. Mint írja, akkor kerültek kényelmetlen helyzetbe, amikor kiderült, hogy a köztársasági kormány nem képes saját erejéből letörni a jobboldali felkelőket. „Az egyik oldalról az egyik «Liebkind», a Komintern, kérte, sőt követelte a vörösök nyílt támogatását, a másik oldalról a másik «Liebkind», a szovjet-birodalom diplomáciája hangoztatta, hogy Oroszországnak érdeke, hogy e kérdésben ne szakítsanak Angliával és Franciaországgal.” Meglepően jól értesült a diplomata a Komintern berkeiben folyó vitáról. Eszerint Dimitrov azzal érvelt: „Ha a Szovjet-Unió magát a kapitalista államokkal azonosítva a spanyol proletariátus e végső küzdelmében félreáll, és elpusztulni hagyja azt, akkor nemcsak a spanyol és francia, hanem az egész világ proletariátusa előtt kompromittálva lesz a Komintern és a Szovjetunió, mint a világ-proletariátus képviselője, ill. védnöke. Azzal fogják vádolni az orosz kommunista pártot a proletár-tömegek, hogy becsapta őket és így az a veszély fenyeget, hogy a III. Internacionálé szétrobban, és a nemzeti kommunista pártok elszakadnak Moszkvától.” Dimitrov eszerint csak úgy látta menthetőnek a helyzetet, ha „a Szovjet-Unió felmondja a maga részéről a be-nem-avatkozási megállapodást és nyíltan állást foglal a madridi kormány megsegítése mellett.” Arról is

³⁶ MOL Külügyminisztérium bizalmas iratai (a továbbiakban Küm. res. pol.) K63-29/7-5031-1937. Lásd nyomtatásban is: ZSIGMOND László (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez.* Budapest, 1966. 36.

³⁷ A jelentés „számos más bolsevik ágens” jelenlétéről is beszámol, akiket név szerint felsorol. MOL Küm. pol. K63-29/1-2438-1936. 143. f.

tudni vélt Jungerth, hogy Sztálin ez ügyben megneheztelt Dimitrovra. „Helyzetük nem volt könnyű, mert meg akarták menteni a világ-proletariátussal való kapcsolatot anélkül, hogy Francia és Angolországgal szakítsanak és esetleg egy háborút provokáljanak.” Valóságos hintapolitikaként jellemzi Ivan Majszkijnak, a Szovjetunió moszkvai főmegbízottjának október 23-i nyilatkozatát, „mely nagy lármával és felháborodással Madrid mellé áll, a be-nem-avatkozási megállapodást tárgyalatlannak deklarálja, de azért észrevétlenül ott marad Londonban is.”³⁸

Majszkij valóban nem csinált titkot abból, hogy a szovjet kormány álláspontja módosult. Mint a Benemavatkozási Bizottság (BB) október 23-i ülésén mondta, kormánya azért csatlakozott az egyezményhez, mert azt remélte, hogy „általa lerövidül a háború időtartama, és kisebb lesz áldozatainak a száma.” Am bizonyos államok „a lázadókat megakadályozták abban, hogy fegyvereket szerezzen be külföldről. Azt a javaslatot, hogy ellenőrizzék Portugália partjait, nemcsak elutasították, hanem „a mai ülés napirendjére sem engedték tűzni.” Ílymódon „az egyezmény közönséges papírronggyá változott”. Ilyen körülmények között a szovjet kormány csak egy kiutat lát: „vissza kell állítani Spanyolország kormányának azt a jogát, hogy fegyvereket vásároljon külföldön, és az egyezmény aláíróra bízni, hogy adnak vagy nem adnak el fegyvert Spanyolországnak.” A felszólalás kulcsmondata talán ennél is világosabb volt: a kialakult helyzetben kormánya „nem tekintheti magát nagyobb mértékben elkötelezettnek a «benemavatkozási» egyezmény által, mint az említett egyezmény bármely más aláírója.”³⁹ Ezt a nyilatkozatot, még egyértelműbb formában megismételte a BB következő, október 28-i ülésén.

Majszkij természetesen nem a saját szakállára változtatott felszólalásainak a tónusán. Október 16-án a *Pravda* közölte Sztálin táviratát José Díaz-hoz, a Spanyol Kommunista Párt főtitkárához. Fegyverszállításokról ugyan nem szólt, de szavaiból világossá vált, hogy maga is élénk figyelemmel kíséri a spanyolországi fejleményeket. „A Szovjetunió dolgozói – írta – csak kötelességüket teljesítik, amikor erejükhez mérten segítséget nyújtanak Spanyolország forradalmi tömegeinek. Számot vetnek azzal, hogy Spanyolország felszabadítása a fasiszták, a reakciók igája alól nem a spanyolok magánügye, hanem az egész haladó emberiség közös ügye.”⁴⁰

³⁸ MOL Küm. pol. K63-29/1-II-2438 (3536)-1936. 147–148. f. -

³⁹ *Guerra y revolución en España 1936–1939*. II. kút. Moszkva, 1966. 109.

⁴⁰ *Pravda*, 1936. október 16.

Az események magyar követése széles körű volt, és több szerv párhuzamosan végezte. Október 27-én a magyar belügyminisztérium küldte át a külügybe a moszkvai Komintern-rádió 26-i magyar nyelvű adásának szövegét. Az adásban Bokányi Dezső, az ismert magyar szocialista, majd kommunista politikus magyarázta a spanyolországi eseményeket. Témánk szempontjából érdekes, hogy nyíltan beszélt mind a spanyol kikötőkre induló hajókról, mind behajózásuk helyszínéről, Odesszáról és Leningrádról, dátumokkal, és a beérkezésük utáni fogadtatásukat ecsetelő egyéb konkrétumokkal. Nyilvánvaló, hogy ez a kommentár Majszkij három nappal korábbi nyilatkozata előtt így aligha hangzhatott volna el.⁴¹

Ettől kezdve egymást követik a szovjet fegyverszállításokról és a szállítmányok jellegéről szóló jelentések. A magyar külügy nem elégedett meg azzal, hogy a moszkvai, a lisszaboni és (a BB tárgyalásai miatt) a londoni követségtől kap részletes információkat. Valamennyi követséget fölkérték, hogy a spanyol vonatkozású híreket sürgősen továbbítsák Budapestre. November 3-án Hory András varsói követ jelent: finn kolégájától értesült, hogy „az odesszai kikötő normális polgári és kereskedelmi forgalmát beszüntették”, mivel „a kikötőt kizárólag a Spanyolországnak szállítandó hadianyagok behajózásának és elszállításának céljaira veszik igénybe.”⁴²

Továbbra is igen aktív volt a magyar katonai attasék és a Honvéd Vezérkar figyelő tevékenysége. Hennyey Gusztáv ezredes, a vezérkari főnök utasítására, november 4-i bizalmas átiratában, a moszkvai katonai attasé jelentése alapján négy, szeptember 18-a és október 21-e között indult szállítmányról számolt be. Mfg az első két esetben élelmiszerküldeményről ad hírt, a „Néva” gőzös október 11-i útnak indítása kapcsán megjegyzi, hogy a hajó „1000 t bevallott élelmiszer-rakománnyal indult útjára. Tekintettel arra, hogy első útján [szeptember 18-án – H. I.] 3000 t-nál több rakományt szállított, majdnem bizonyos, hogy ez alkalommal legalább 2000 t. súlyban hadianyagot szállított.” Egy Leningrádból indult szállítmány kapcsán 200 000 konzerv, valamint tízezer főre szóló teljes öltözet és lábbeli útnak indításáról is beszámolt. S hogy a figyelés nem leszűkített szemszögből folyt, arra a jelentés utolsó mondata utal. „A Szovjetunióknak a madridi kormánnyal való mindszorosabb [sic – H. I.] együttműködésére mutat az a tény is, hogy október 10-én közvetlen rádióösszeköttetést létesítettek Moszkva és Madrid között.”⁴³

⁴¹ MOL Küm. pol. K63-29/1-II-2438 (3520)-1936. 157–158. f. (Másolat a 11.642 /1936. VII. res. B.M./ sz. iktatmányról.)

⁴² MOL Küm. pol. K63-29/1-II-2438 (3679)-1936. 127. f.

⁴³ Uo. 2438 (3661)-1936. 128. f.

Rendkívül részletesen, négy oldalon ismertette Jungerth-Arnóthy követ a Komintern végrehajtó bizottságának november 7-e alkalmából „a világ összes proletárjai, elnyomottai és kizsákmányoltjaihoz” intézett kiáltványát és Dimitrov ezzel egyidejűleg megjelent cikkét („A népfront küzdelme a fasizmus és a háború ellen”). Dimitrov cikkéből az alábbiakat idézi: „A német és az olasz fasizmus letiporta saját népeit és most más népek és országok elleni támadásra indul. Az olasz fasizmus leigázta a védtelen Abesszíniát. A német fasizmus lesben áll Ausztria, Danzíg, Memel, Csehszlovákia és Elzász-Lotharingia határán.” A követ nem mulasztja el jelezni, hogy a cikkben a spanyol kérdésben Anglia és Franciaország is „kap egy oldalvágást”: „Anglia imperialisztikus köreiből támogatásával és Franciaország gyáva «demokratáinak» türével megkísérli a német fascizmus, mely Franco hóhért fegyverrel látja el, a spanyol népfrontot összetörni, hogy aztán Franciaországra vesse magát.”⁴⁴

A magyar diplomácia szemhatárán első ízben egy november 16-i moszkvai jelentésben jelenik meg (igen zűrzavarosan) a *nemzetközi brigádok* alakításáról szóló döntés. „A Komintern – bizalmas értesüléseim szerint – a spanyol eseményekkel kapcsolatban egy *nemzetközi partizán légió* megszervezését határozta el.” Jungerth követ értesülései ugyan ezúttal jelentős részben pontatlanok (szerinte a kommunisták pártok kötelesek világszerte „állandó intézményként” működő fegyveres légiókat alakítani), ám a rövid jelentés találmányra érintőleg a valós lépésekbe is beleütközött. „Amerikában – írta a követ – (állítólag onnan jött az eszme) és a Szovjet-Unióban már erősen folyik a toborzás a spanyolokat segítő légió számára.” A jelentés legérdekesebb része magyar vonatkozása, amelyet érdemes részletesen idézni. „A moszkvai magyar kommunisták élénk részt vesznek a toborzásban. Vezető szerepet játszanak a mozgalomban magyar részről: Auspitz, a fiatal Haubrich, Papp József volt hadifogoly, az erdélyi Lukács. A Spanyolországba menő csapatot Papp József vezetné, ki az orosz lótenyésztésnél mint főhadnagy szolgál. Menyhárt István v. hadifogolynak, miután visszautasította a spanyol expedícióban való részvételt, felkínálták, hogy menjen Magyarországra a légió megszervezése céljából... Benyomásom, hogy a spanyol légióba nem sok magyar fog itt jelentkezni.”⁴⁵

E cikk terjedelmi korlátai között nehéz volna „helyrerakni” az általában jól értesült Jungerth idézett vaskos melléfogásait. Csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a nevezettek közül később csak Auspitz Bélát, illetve „Lukácsot” (Zalka Máté) találjuk a brigadisták, ill. a Spanyolor-

⁴⁴ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438(3799)-1936. 377–380. f.

⁴⁵ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (3802)-1936. 124. f.

szágban jártak soraiban. (Utóbb mindenféle kacsa is lábra kelt, még Kun Béla ibériai megjelenéséről is volt hír.)

Különös figyelmet érdemel Máriássy Zoltán ankarai követ december 13-i jelentése („Spanyolországba irányított orosz hadianyag-szállítás a Dardanellákon keresztül”). Ennek melléklete egy, az ankarai olasz nagykövetség által „bizalmas felhasználás végett” rendelkezésre bocsátott tízoldalas, számos ismétlést tartalmazó olasz nyelvű lista az október 20-ától december 2-áig a Dardanellákon áthaladt szovjet szállítmányokról. A jelentés „egészen nagyarányú orosz hadianyag-szállításról” ad hírt. A lista, mint a követ írja, „a tengerszorosokon átkelő kereskedelmi hajóknak konfidensek által történt megfigyelésén alapul”. A szörnyű ortográfiával olaszra átírt hajónevekből és az olaszok megjegyzéseiből az derül ki, hogy ebben a mintegy hathetes időszakban – ha az olasz értesülések hitelesek, és a „konfidensek” tudtak számolni – 69 szovjet, 28 spanyol, 5 mexikói, 4 angol és 4 görög hajó haladt át spanyolországi rendeltetéssel a tengerszorosokon.⁴⁶

December 16-án Jungerth arról jelent „titkos” minősítéssel, hogy értesülései szerint „a szovjet hadi és ember anyag szállítmányait francia kikötők igénybe vételével Franciaországon át küldi Spanyolországba. Az itt járt spanyol delegációnak állítólag megígérték, hogy mindenképp meg fogják menteni a madridi kormányt.” A tudósítás annyiban állja meg a helyét, hogy bizonyos szállítmányokat az olasz partok közelében menő útvonalakról célszerűbbnek látták átterelni az északi francia partok irányába, ahonnan álcázva, vasúton lehetett továbbítani őket a spanyol határ irányába. Ennek az útvonalnak a használhatóságát a többször változó francia kormányok mindenkor magatartása olykor bizonytalanná tette. De – bár az 1936 és 1938 közötti Blum- és Chautemps-kabinetek nem szocialista miniszterei nyilván tudtak a szállításokról –, többen a radikális párti miniszterek közül is (pl. Pierre Cot légügyi miniszter) úgy érezték, hogy a felkelők győzelme reális veszélyt hordozna Franciaország számára. Ezt a véleményüket még a fasiszta veszéllyel nem sokat törődő, de a „német” fenyegetést teljes nagyságában érzékelő nacionalista centrum (pl. Maurice Gustave Gamelin vezérkari főnök), sőt, hasonló okból a keményebb jobboldal egyes figurái, mint Kérillis képviselő is osztották. Így a szállítmányok, kisebb-nagyobb szünetekkel, folytatódtak.

A szovjet hadiszállítások tehát teljes gőzzel beindultak. A Szovjetunió területén azoknak a toborzása is folyt, akiket Spanyolországba kívántak küldeni. Egyaránt voltak köztük olyanok, akik katonai vagy technikai szakértelmükkel lehettek a spanyol kormány hasznára, és

⁴⁶ MOL Küm. pol. K63-29/1-2438 (4120)-1936. 9–12. f.

olyan – zömmel nyugati nyelveket tudó – diákok, akik tolmácsszerepre voltak alkalmasak. A korabeli szovjet viszonyok között természetesen az utazókat kijelölő bizottságokban minden esetben jelen volt az NKVD képviselője. A moszkvai forrásokból az is kiderül, hogy a kikérdezés nyomán néhányan Madrid helyett a Lubjankára kerültek...⁴⁷

Az 1936-os év utolsó jelentősebb moszkvai diplomáciai jelentése Jungerth elemzése arról, hogyan fogadta a szovjet kormány az újabb angol–francia javaslatot a spanyol kérdés rendezésére. Arról volt szó, hogy 1. Zárják le teljesen az ország határait; 2. Rendeljenek el fegyverszünetet a két harcoló fél között; 3. Tartsanak népszavazást, amely eldönti: ki kormányozza az országot. December 9-én a külügyi népbiztosság elvben hozzájárulását adta a közvetítő javaslat tárgyalásához, de – mint a követ hangsúlyozza – valójában alapvető elvi kifogásai vannak ellene. Az első ponttal szemben fő érve, hogy „a valenciai kormány”⁴⁸ legális kormánya Spanyolországban és így a nemzetközi jog szempontjából kifogás nem emelhető az ellen, hogy az őt elismerő kormányok neki segítséget nyújtsanak.” A harmadik pontot azon az alapon veti el, hogy „a spanyol nép februárban minden befolyásolás nélkül fejezte ki akaratát az utolsó választásoknál.” Indokolatlannak látja tehát „egy új plebiszcitumnak a provokálását, kétséges külső támogatás és garancia mellett.” Közben Vlagyimir Patyomkin, a párizsi szovjet politikai képviselő vezetője (nagykövet) – Jungerth erről is hírt ad – hasonló értelemben hozta szóba a közvetítési javaslatot a Népszövetség Tanácsának az ülésén.

Jungerth szokás szerint nemcsak információkat továbbít, hanem elemzi, értelmezi is ezeket. Az adott esetben azt vizsgálja: ha a szovjet félnek ilyen fenntartásai vannak a brit–francia javaslattal szemben, miért egyezett bele abba, hogy tárgyaljanak róla. „A szovjet diplomácia – írja – a konfliktus elintézését, úgy az intervenciót, mint a közvetítést oly irányba szeretné terelni, hogy a nagyhatalmak, illetve a be nem avatkozási bizottság ultimátumot intézzen a német, olasz és portugál kormányokhoz oly értelemben, hogy amennyiben ezek egy bizonyos határidőn belül el nem állnak attól, hogy Franco tábornoknak bármilyen és bármily formában segítséget nyújtsanak, a „békéért küzdő államok” a madridi kormányt nyíltan és neki abszolút fölényt biztosító segítségben fogják részesíteni. Ez volna Moszkva szempontjából ideálja az ügy elin-

tézésének, mert így ki volna elégtve a Komintern és a szovjet birodalmi diplomácia is. A Kominternnek a szovjet diplomácia így a legtöbbet nyújtaná, amit egyáltalán el tud képzelni, orosz birodalom szempontjából pedig ezen az úton sikerülne az angol és francia kormányt Moszkvával való együttműködésben szembe állítani a német és az olasz fasizmussal.”⁴⁹

Jungerth azonban egyes diplomata kollégáira hivatkozva azt is jelzi: vannak, „kik egyenesen bluff-nek minősítik ezt a fellépést a szovjet részről, mert tudni akarnak arról, hogy az egész közvetítési ajánlat a szovjet diplomácia tudtával történt volna, mivel ez már mindenképpen [sic] meg akarna szabadulni a spanyol üggyől.” Ha ezt a passzust kettéválasztjuk, közelebb jutunk a probléma alakulásának magyarázatához. Az a feltevés, hogy a szovjet diplomáciát beavatták volna a javaslat elkészítésébe, az okmányok ismeretében alaptalan. Ám annak, hogy a szovjet kormány és maga Sztálin számára kezdett terhessé válni a spanyol kötelezettség-vállalás, vannak valós elemei.

A szovjet kormány a fegyvereket és a berendezéseket, illetve a hajtóanyagot kereskedelmi alapon adta el, az utóbb a Szovjetunióba szállított spanyol aranymennyiség ellenében. Az egyéb, nem jelentéktelen költségek viszont őt terhelték. Ehhez képest, a Francóhoz érkező nagyarányú német és olasz támogatás és más, zömmel kereskedelmi szállítmányok (amerikai kőolaj, teherautók) miatt segítsége nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a hadiszerezését megfordítsa. A be nem avatkozáshoz és az angol–francia magatartáshoz fűzött eleve szerény várakozásai messzemenően nem igazolódtak. Az új brit–francia javaslat, ha eredeti formájában elfogadják, legitimálta volna Francót, mint a háború egyik, nemzetközi jogilag elismert résztvevőjét. A háború kezdett feneketlen zsáknak bizonyulni, miközben meghatározott kockázatokkal járt. (Egy időben az olasz flotta vadászott a szovjet hajókra, és nem egyet megsemmisített, mígnem más hajókat ért támadások miatt a nyugati hatalmak erélyesen álljt nem parancsoltak neki.)

Nem feledkezhetünk meg a *belső szovjet fejleményekről* sem, amelyek súlyosan ellentmondásossá tették a spanyolországi szovjet jelenlétet. A Szovjetunióban fellángolt a „trockisták” elleni hajszá, tömeges letartóztatások kezdődtek. Ennek hamarosan megvoltak a spanyolországi „nyúlványai” is. Cindric már Rozenberg Madridba érkezésekor beszámolt a vele együtt érkező „veszélyes felforgató elemekről”. E tekintetben nem túl szakszerű információiból ma csak az olvasható ki, hogy akkor még főleg ismert, különböző égtájak forradalmaiban, pl. a kínai harcokban szerepet játszott forradalmárok kísérték.

⁴⁷ Erre a már idézett orosz szerző egy másik tanulmánya tér ki részletesen. M. T. MESCERJAKOV: *Szogyba interbrigad v Iszpanyii po novim dokumentam*. Novaja i Novejsaja Isztorija, 1993. 5. sz., 18–41.

⁴⁸ 1936. november 6-án, amikor Franco csapatai megjelentek Madrid kapujában, Largo Caballero szocialisták vezette kormánya Valenciába települt át.

⁴⁹ MOL. Küm. pol. K63-29/1-2438-1936., ill. 6-1937., 2–3. f.

Ám a fegyverszállításokért felelős NKO mellett „beindult” az NKVD is. Hamarosan (elsősorban Katalóniába) szovjet titkos ügynökök érkeztek, akik a Komintern egy 1936. decemberi határozata⁵⁰ és belső utasítások szellemében a valódi és a képzelt trockisták üldözésébe kezdtek. Tekintve, hogy ez utóbbiak részesei voltak az 1936. februári választási győzelmet kivívó baloldali pártszövetségnek, jelen lehettek a Köztársaság különböző irányító szerveiben, a nagy fontosságú katalán regionális kormányban (Generalitat), a kormány Valenciába távozása után alakult madridi republikánus Védelmi Juntában stb. Ez ellen az SKP kezdetben nem emelt kifogást. Az újabb határozatok azonban az SKP feladatává tették a harcot a trockista színezetű Marxista Egyesítés Munkáspártja (POUM) képviselőinek eltávolításáért ezekből a szervekből, egyáltalán a kíméletlen küzdelmet ellenük, mint „fasiszta ügynökség ellen, amely Hitler és Franco tábornok érdekében a beugrató ügynök szerepét vállalja.”⁵¹ A határozat a trockizmus széttűzését a fasiszmus fölötti győzelem szükséges előfeltételének nyilvánította. Igaz, a POUM a polgárháború kellős közepén a köztársaság „polgári” kormányának megdöntését, és „tisztá proletárforradalom” végrehajtását hirdette, a fasiszmissal való kapcsolatairól szóló híresztelés azonban teljesen alaptalan volt.⁵² Ez a hajszja az 1937 májusában a köztársaságiak sorában kirobbant „kis polgárháború”, és az ezeket követő megtorlás⁵³ nyomán súlyos megosztottságot vitt a kormányon lévő baloldali pártszövetségbe.

Legalább ilyen súlyos következményekkel járt a Vörös Hadsereg igen nagy számú parancsnoka, köztük a *felső katonai vezetés tekintélyes része elleni otthoni koncepció eljárás*. A német provokáció nyomán indult tömeges letartóztatás hatása, amely jelentősen meggyengítette a hadsereg parancsnoki állományát, szükségképpen átterjedt a Spanyolországban működő katonákra. Kezdetben ezek sorában igen jól felkészült, nagy harci tapasztalatokkal bíró parancsnokok voltak, többen utóbb világszerte ismert szovjet katonai vezetőkbe nőttek (R. J. Malinovszkij, P. I. Batov, K. A. Mereckov). Ott volt J. K. Berzin, a magyarul jól beszélő osztrák G. M. Stern („Kléber”), illetve a magyar Gál János, Zalka

⁵⁰ Határozat Spanyolország Kommunista Pártjának tevékenységéről. 1936. december 28. In: *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*. Budapest, 1975. 455–457.

⁵¹ Uo. 256.

⁵² A spanyol demokratikus átmenet után részlegesen nyilvánossá lett akkori francóista ügynöklistán egyetlen POUM-aktivista sem szerepelt (miközben szép számmal akadtak köztük anarchisták).

⁵³ Ennek csúcspontja, hogy Orlov tábornoknak, az NKVD főmegbízottjának illegálisan spanyol földön tevékenykedő emberei és spanyol együttműködők 1937. június 22-én elhurcolták, majd megölték Andreu Nint, a POUM főtitkárát. Lásd HARSÁNYI Iván: *Andreu Nin (1892–1937)*. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv 1992. Magyar Lajos Alapítvány–Politikortörténeti Alapítvány, 1992. 347–353.

Máté („Lukács tábornok”) is. 1937. júniusában Moszkvában hamis vádak alapján M. N. Tuhacsevszikkal az élen nyolc vezető tábornokot kivégeztek. Ezt utóbb tömeges kivégzések követték, amelyeknek jónéhány, Spanyolországból hazarendelt katonai vezető (Stern, Gál, Berzin) is áldozatul esett. Mereckovot életfogytiglanra ítélték (csak a Szovjetunió elleni német támadás utáni hónapokban rehabilitálták, és emelték ismét magas katonai posztra). A hazahívott főtisztek egy része az otthoni „eltűnteket” volt hivatott pótolni, más része maga is a megtorlás áldozatává lett. Akiket a helyükbe küldtek, második vonalbeli parancsnokok voltak, jóval kevesebb tapasztalattal érkeztek a mind súlyosabbá váló spanyolországi harcok színterére. Mint Mescserjakov írja, „A Vörös Hadsereg felső parancsnoki állományával való leszámolás után közép- és alsó szintű parancsnokokat kezdtek kiküldeni, akik egy részének csak középfokú tiszti kiképzése volt. Végül odáig ment a dolog, hogy hadosztály- és hadtestparancsnokok mellé főhadnagyokat és századosokat neveztek ki tanácsadókká.” Így a köztársasági katonai vezetők, akik eleinte nagy érdeklődéssel fogadták az első világháborúban részt nem vett spanyol hadsereg számára nélkülözhetetlen új katonai ismereteket hozó tanácsadókat, „lassan elvesztették érdeklődésüket” irántuk.⁵⁴

Azt is fontos megállapítani, hogy a szovjet katonai szállítmányok *technikai színvonala* egyenetlennek bizonyult. A harcokocsik, a vadászgépek, a teherautók 1936–1937-ben még a kor színvonalán álltak. Később, amikor a német négyéves hadigazdasági terv már teljes gőzzel haladt, a Franco által kapott, illetve német pilóták által működtetett, a spanyol hadszíntéren sikeresen „tesztelt” új technikával több vonatkozásban egyelőre nem tudott lépést tartani. Az első hónapokban sebtében küldött tüzérségi lövegek egy része eleve első világháborús eredetű volt. A külföldön vásárolt haditechnikával viszont a fő probléma az utánpótlás biztosítása volt. Hiába: a Szovjetunió a nagy földrajzi távolság miatt, a háború térségében található megbízható szövetségeseinek híján eleve nagy hátrányban volt a lázadókat támogató hatalmakkal szemben.

Végül nem lehet megfeledkezni *Sztálin személyes befolyásáról*. Az SZK(b)P főtitkára gondosan figyelemmel kísérte a külügyi, a katonai és a belügyi vonalon érkező jelentéseket, éppúgy, mint a Komintern VB információit. Ám nem egyszer szeszélyesen, hirtelen változtatta meg véleményét valamely lépésről, ami zavarokat okozott a végrehajtásban. Ennél is fontosabb, hogy a brit és a francia politikához fűzött reményei egy idő után teljességgel meghiúsulni látszottak. „Annak a mértékében, ahogy Franciaország és Anglia mindinkább a harmadik országok rovására

⁵⁴ MESCERJAKOV: *SZSZSZR i grazdanszkaja vojna v Szpanyii*. 90.

ra Németországgal és Olaszországgal köthető kompromisszumok felé hajlott, és nem annyira a fasiszta agresszió megfékezésére, hanem a térségbeli érdekeit fenyegető veszélyek mérséklésére törekedett, változtak a Szovjetunió külpolitikai tervei is. A szovjet vezetésben, különösen Sztálin elgondolásaiban, föléledtek az egykori angolelles és franciaelles előítéletek.⁵⁵

Mindez, noha nem hagyhattuk figyelmen kívül, már messze túl-megy témánk keretein. Ráadásul részletes itteni taglalása 1936-ra vetítené vissza több, csupán később kibontakozó folyamat képzetét. Ám a szovjet segítség értékelése kapcsán, az említés erejéig, nem feledkez-hettünk meg róluk. A világ lángba borítására készülő hatalmakkal szembeni határozott nagyhatalmi összefogás gondolata csak hosszas és keserves tapasztalatok (a müncheni megalkuvás, a Molotov–Ribbentrop paktum, a Pearl Harbor-i katasztrófa) nyomán, a háború menetében ke-rekedett fölül Londonban, Moszkvában és Washingtonban.

*

Befejezésül térjünk vissza a magyar diplomáciának a Spanyol Köztársaság számára nyújtott szovjet segítséggel kapcsolatos tájékoztató és elemző tevékenységére.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a Külügyminisztérium vezetői, a moszkvai követség diplomatai, és a kérdéssel valamilyen módon kapcsolatba került más magyar külképviseletek igen nagy mértékben biztosították a magyar diplomácia számára a spanyol probléma és a szovjet katonai segítség nyomon követéséhez és értékeléséhez szükséges *információkat*. Ugyanezt mondhatjuk el a Magyar Honvéd Vezérkar érintett szolgálatairól.

Ami a diplomáciai kar *orientációját* illeti, a testület fegyelmetten tartotta magát a magyar külpolitika általános tendenciáihoz. Az erősödő német–olasz orientációnak megfelelően együttműködött az éppen ekkor formálisan is alakulóban lévő „tengely” partnerintézményeivel. Ám közben éberrel figyelt az angol, az amerikai és a francia diplomácia lépéseire, nem feledkezve meg olyan kisebb országok állásfoglalásairól sem, amelyek álláspontja tájékoztató pontot nyújtott a magyar pozíció kialakításához. Képviselete moszkvai jelenlétét pedig nagy találékony-sággal használta föl bizalmas értesülések beszerzésére.

Ami az *elemzések minőségét* illeti, ez – bizonyos, akkor (informá-

ció híján) elkövetett kisebb-nagyobb melléfogásoktól eltekintve – magas színvonalúnak mondható. A szovjet politika valós szándékainak, tendenciáinak a föltárása tekintetében pedig magasan fölötte volt annak a szintnek, amely napjainkban, lassan hét évtized információinak birtoklá-sa dacára, történettudományon kívüli tényezők hatása folytán, a történeti irodalom egyes szféráiban a tárgyalt kérdéstről uralkodik.

⁵⁵ Uo. 88.

Stalinism. New Directions. Ed.: Sheila Fitzpatrick, Routledge, London – New York, 2000., XVIII p. és 369 p.

A sztálinizmus értelmezésének társadalom- és politikatörténeti kutatásai új lendületet kaptak Stephen Kotkin szociokulturális aspektusból kiépitett koncepciójával. A mindennapi élet és a privát kör tanulmányozásakor Kotkin és követői -elsősorban Foucault, Derrida és Habermas gondolkodásmódjára támaszkodva- kulturantropológusként közelítik meg a sztálinizmust, analizálják az uralkodó szokásokat, rituálékat, a beszélt és írott nyelv használatát. Érdeemes megjegyezni, hogy Kotkin eredményeit, ahogyan nyugati történészkörökben is előfordul, Magyarországon gyakorta félreértik, vagy félremagyarázzák, amikor úgy interpretálják hipotézisét, hogy a sztálinizmus kizárólag pozitív értékekkel bíró civilizációként jelenik meg benne, és egy haladó kultúra létrehozójaként értelmezendő és vizsgálendő. Ugyanis alaptétele értékmentes: a sztálinizmus egyfajta „forradalom”, mert radikálisan új és tartós, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális struktúrát, vagyis egyedül sajátosságokkal bíró civilizációt alakított ki. A közismert amerikai revizionista történész, Sheila Fitzpatrick által szerkesztett tanulmánykötet (*Stalinism. New Directions*. Routledge, London - New York, 2000.) szerzőinek kutatásaihoz ennek az előfeltevésnek az elfogadása képez közös kiindulópontot. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a sztálinizmus kutatásának e kötetben szereplő, főként fiatal történészei, akik általában a kiadás időszakában doktoráltak, egységes és homogén képet alkotnának a sztálinizmus rendszeréről és társadalmáról. Az ezredfordulóra sem redukálódott a sztálinizmus-kutatás egyedül a társadalomtörténeti aspektusra. Ezt jelzi az is, hogy Fitzpatrick szükségesnek látta néhány olyan munka beemelését a kötetbe, amely nem tartozik a fenti tematikához, tehát nem illeszkedik a szociokulturális nézőpontba. Mivel a kötet tizenkét tanulmánya, kivéve Paul M. Hagenloh és Terry Martin írását, főként a '90-es évek második feléből származó, a szerzők által felfrissített írás, így elsősorban az említett kutatók tanulmányainak módszertanát, szemléletét és eredményeit veszem közelebről szemügyre.

A kötet öt tematikus részre oszlik, amelyek mindegyikét egy, az alapproblémát felvázoló, a kutatási irányokat bemutató bevezetés nyit meg, és egy rendkívül hasznos, átfogó ajánlott irodalomjegyzék zár le. A „társadalmi identitások” című fejezetben két tanulmány kapott helyet. Sheila Fitzpatrick, eredetileg 1993-ban megjelent írása (*Ascribing class: the construction of social identity in Soviet Russia*) az orosz kommu-

nizmus egyik általa feltárt alapjelenségének, a természetes társadalmi fejlődést megkerülő, a hatalom oldaláról kreált osztályidentitásoknak és a csak virtuálisan létező osztálystruktúrának az analízisét adja. Elemzése nyomán kibontakozó társadalomrajz sokkal inkább emlékeztet a cári Oroszország társadalmi viszonyaira, mint a marxista teóriákra és a rezsim önmagáról sugallt képére. Kutatása közelebb visz a sztálinizmus korabeli állam-társadalom viszony, valamint a társadalmi hierarchia megértéséhez. Sarah Davies, angol társadalomtörténész tanulmánya (*„Us against them”: social identity in Soviet Russia, 1934-1941*) más megközelítést adja a társadalmi identitás kérdéseinek. A leningrádi NKVD anyagokat, a Párt hangulatjelentéseit és publikálatlan leveleket tanulmányozva arra a nyelvezetre hívja fel a figyelmet, amellyel az egyszerű emberek elkülönítettek önmaguktól mindenkit, akinek privilégiumai voltak a sztálinista rendszerben. Amellett, hogy az írás közvetlen bepillantásra ad lehetőséget a társadalom tömegeinek gondolkodásába, és a rendszerhez, illetve képviselőihez való viszonyulásába, megmutatja azt is, miként manipulálta és gerjesztette a régi bolsevik elitek ellen a rezsim önmaga a „nagy terror” időszakában ezt a mentalitást.

A „személyes és közösségi szokásokat” tárgyaló fejezet első tanulmánya Jochen Hellbeck munkája (*Fashioning the Stalinist soul: the diary of Stepan Podlubnyi, 1931-39*) a társadalomtörténeti biográfia klasszikus módszertanát követve naplója alapján vizsgálja egy „kisember” élettörténetét. Ám következtetései ennél sokkal mélyebbek, a Foucault elméletein „felnőtt”, Kotkin-tanítvány Hellbeck meggyőzően tárja fel a naplóírónak, mint egy tipikus, társadalmi stigmát viselő (kulák származás) individuumnak a személyes, belső küzdelmét azért, hogy jó sztálinistává, igazi szovjet állampolgárrá váljon, azaz azonosuljon a bolsevik közösségnek, a munkásosztálynak az értékrendjével. Hellbeck úgy véli: a „személyes bolsevizmus” fontos konstitutív eleme volt a szovjet-rendszernek, és arra a paradox, azonban helytálló következtetésre jut, hogy az individualizáció folyamatai a kollektíva, a közösség által gyakorolt szokásokon, rítusokon keresztül zajlottak le. Vlagyimir A. Kozlov írása (*Denunciation and its functions in Soviet Governance*) feltárja, hogy a külügyminisztérium archívumában fellelhető névtelen feljelentések, kérvények és petíciók írói gyakran bolsevikként gondolkodnak és fejezik ki magukat, viszont ezek az írások valójában a paternalista etatizmus tömegekre gyakorolt hatásainak megnyilvánulásaiként a hatalmasságokkal, a hatóságokkal való kommunikáció egyik típusát jelentik. A szovjet tudósok közösségi rituáléit vizsgálja Alekszej Kojevnyikov munkája (*Games of Stalinist democracy: ideological discussions in Soviet sciences 1947-52*). Kutatása alapján a „munkálko-

dás önmagunkon”, a nyilvános kritika és önkritika gyakorlása, a civilizált szovjet személyiség esszenciális jellemvonása volt. A sztálinizmus-kutatás sokszínűségét mutatja, hogy a szerző Wittgenstein módszertanával a „nyelvi játékok” jelenségének kultúranropológiai megközelítését adja.

A modern sztálinizmus-interpretációk egyik központi témája a „fogyasztás” kérdése. A „fogyasztás és civilizáció” című fejezet három tanulmánya más-más oldalról, eltérő kontextusban járja körül a problematikát. Julie Hessler (*Culture trade: the Stalinist turn towards consumerism*) bizonyítja, hogy a sztálinizmust nem lehet klasszikus fogyasztói társadalomként szemlélni. A folyamat, amelyet végigkövet, egy állam által propagált, valódi bőség nélküli fogyasztási mentalitás kialakulását jelzi. A fogyasztási cikkek és javak éppen hiányuk miatt válnak életbe vágóan fontossá a lakosság számára. Vagyim Volkov a sztálinista civilizációs tendenciák közül a kulturáltság megteremtésére irányuló bolsevik missziós tudat társadalmi kihatásait elemzi Norbert Elias koncepcióját követve (*The concept of kul'turnost': notes on the Stalinist civilizing process*). A sztálinizmus-kutatás idősebb generációjának jeles tagja, Lewis H. Siegelbaum tanulmányában a sztálinista paternalizmus vidéki eredményeit és visszhangját eleveníti fel könnyörten naturalizmussal, a nyomorgó vidéki parasztok egy központi kérdőívre adott válaszleveleinek tükrében (*Dear comrade, you ask what we need*). Ebben a kontextusban tárgyalja a bolsevikok missziós identitását, amelyben úgy gondoltak önmagukra, mint az elmaradott etnikumok, a parasztok és a nők civilizátoraira.

A „terror változatai” című rész első tanulmánya, James R. Harris írása (*The purging of local cliques in the Urals region, 1936-37*) a „nagy terror” időszakának közismert elemét, az eredeti bolsevik politikai elit köreiben lezajlott helyi tisztogatások anatómiáját vizsgálja, méghozzá a szverdlovszki vezetőkörökben a második ötéves terv sikertelen végrehajtásának hatására bekövetkezett tragédián keresztül. A sztálinizmus talán legtöbbet vitatott vetületének egy olyan dimenzióját vizsgálja a Paul M. Hagenloh tanulmánya (*„Socially harmful elements” and the Great Terror*), amely segít új megvilágításba helyezni nemcsak a terrort, de a sztálini társadalompolitikát, s ezzel együtt a sztálinizmus működését is. Mind a tudományos kutatásban, mind a közgondolkodásban a „nagy terror” 1935-től 1938-ig terjedő időszaka az elitek elleni politikai és társadalmi támadásként jelenik meg. Bár a kutatók többsége azt is hangsúlyozza, hogy a kollektivizálás genocídiuma után a régi elitek lerombolása egy újabb lépés volt az egész társadalom terrorizálása felé. Gábor Rittersporn kutatásaira támaszkodva mutatja be Hagenloh annak a történelmi megközelítésnek a meghaladását, amely szerint a „nagy

terror” az NKVD politikai tisztogatásaira korlátozódott, mégpedig olyan társadalmi és politikai elitek ellen, amelyek rossz helyen és rossz időben voltak. A szerző ugyanis követi azt a folyamatot, amellyel a terror a '30-as évek alatt a „társadalmilag ártalmas elemek” elleni egyre radikalizálódó fellépésben kulminált. Hagenloh feltárja, hogy miként lett ez az „akcióorozat” politikai tisztogatás helyett egy kaotikus, tervszerűtlen, ám brutális hadjárat, amely végül a kollektivizálásból és az erőltetett iparosításból következő társadalmi káosz nyomán fokozódó szociális marginalizálódás és bűnözés társadalmi következményeinek eltüntetésére irányult. Végigköveti a köztörvényes és a politikai bűnöző definíciójának megváltozását, a terror társadalmi dimenziójának kiterjedését, megvizsgálva a belföldi útlevelszisztéma kiterjesztését, és a „társadalmilag ártalmas elemek” fogalmának előtérbe kerülését a politikai, rendőri és titkosrendőrségi gyakorlatban. Érdemes ennek a folyamatnak a mérföldköveit nyomon követni.

A „társadalmilag veszélyes elemek” elleni, „törvények feletti” fellépés gyakorlata, mint a sztálinizmus oly sok jelensége, a '20-as évekre nyúlik vissza. A „veszélyes” és az „ártalmas” szavak használata kapcsán ugyan a büntügyi igazságszolgáltatásban már ekkor elméleti vita alakult ki, mégsem váltak e kifejezések a bírósági gyakorlat részévé. Ennek ellenére a bolsevik titkosrendőrség előszeretettel használta a „társadalmilag veszélyes elemek” terminust a politikai ellenségek elleni, igazságszolgáltatást megkerülő akcióknak, így a kiutasításoknak az indoklásakor. A NEP időszakában kezdett megváltozni a „veszélyesség” definíciója, a rendőrség és a titkosrendőrség a „nem politikai” bűnözőket mind gyakrabban jegyezte be a „társadalmilag veszélyes elemek” rubrikába. A Központi Bizottság 1924-es állásfoglalása pedig a „veszélyesség” fogalmának kiterjesztésével az egész '20-as évek alatt jogalapot adott a hatóságok számára a társadalmi, s így politikai veszélyesség ürügyén a „visszaeső bűnözőkkel”, a spekulánsokkal, a huligánokkal és a banditákkal szembeni, bírósági eljárást mellőző szankciók alkalmazására. A terminusra hivatkozás súlya azonban 1932-ig jelentéktelen, hiszen például 1931-ben 479065 letartóztatás volt, 180697 esetben szabtak ki valamiféle büntetést a bírósági eljárásokon kívül, és csupán 7457 alkalommal volt a letartóztatás indoka a „társadalmi veszélyesség”.

Mindazonáltal a „társadalmilag veszélyes elemek” kategóriát 1932-ben elkezdték kiterjeszteni, és 1934-re a városi körzetekben lévő rendőri hatóságok eljárásainak legfontosabb elemévé vált. A változás megértéséhez Hagenloh szerint az új útlevelszisztéma bevezetésének körülményei adnak döntő támpontot. A hatóságok célja a marginális, lecsúszott társadalmi elemek távoltartása a városi körzetektől, kizárva

ezzel a Szovjetunióban eluralkodó szociális káoszt a városokból, visszaállítva a megbomlott közrendet. A spekulánsok, huligánok, visszaeső bűnözők és az útlevelszisztémát megsértők elleni fellépések a rendőrséget, az OGPU-t, majd az NKVD-t az állami terror „önjáró gépezeteivé” tették. 1939-re már az összes táborlakó 21,7 %-a, azaz 285831 fő a „társadalmilag veszélyes elemek” kategóriába tartozása ürügyén került a táborokba. Így maga az útlevelszisztéma létrejötte és kiterjesztése sem magyarázható kizárólag a hagyományos történelmi interpretációval. Kutatásai alapján Hagenloh úgy látja, hogy a paraszti migráció feltartóztatása mellett alapfunkciója a rezsím szemszögéből éppen az „ártalmas elemek” azonosítása és kiszorítása volt a városokból. Az útlevelszisztémához 1935-ben csak 120 városi körzet tartozott, míg 1939-re több mint ötszáz városban alkalmazták. Az elutasított kérelmezők közé soroltak a társadalmilag haszontalan osztályba tartozók és az 1931. január elseje után a városokba költöztek mellett minden olyan személyt, aki már korábban az OGPU, vagy valamely elődje által megfosztatott a szabadságától vagy „antiszociális elemnek” minősült. Mivel minden kérelmezőt egy kártyás katalógusrendszerben regisztráltak, a szisztéma alkalmas volt a terror későbbi időszakában is a „társadalmilag veszélyes elemek” kiszűrésére. Ezt az eredeti szándékot támasztja alá az a tény is, hogy 1934 augusztusára a 24 millió kiadott útlevel mellett mindössze 384900 elutasított kérelem volt, de a regisztráció később lehetőséget adott a helyi hatóságok számára a hírhedt letartóztatási kvóták és a „tömegműveletekről” szóló rendelet 1937-es kiadásakor az „ártalmas elemek”, kulákok és bűnözők villámgyors begyűjtésére, táborba zárására vagy kivégzésére.

A „társadalmilag veszélyes elemek” elleni műveleteknek maga Jagoda adott politikai tartalmat, amikor 1935-ben az osztályharc részeként határozta meg az ellenük történő fellépést. A „tömegműveletekről” szóló rendelet kiadása után a szovjetellenes, de „nem politikai” bűnözők és a társadalom marginális elemei elleni terror a rendőrség és az NKVD tevékenységének legfontosabb, és a társadalom legszélesebb rétegeit érintő területe lett. A terror folyamatai így minden bűn és bűnösség át-politizálásához, politikai bűnné minősítéséhez vezettek. Analógiát keresve a sztálini és a náci terror társadalmi vetületei között, párhuzamot mutat, hogy míg az előbbi rezsím szemében minden, az új közösség, a sztálini szocialista társadalom elleni bűn politikai bűnné transzformálódott, addig az utóbbi rendszer számára a faj, mint „rég-új” közösség elleni bűn kapott ugyanilyen politikai tartalmat az örökletes betegségekben szenvedők deportálásakor. Hagenloh érzékletesen mutatja be politikatörténelmi megközelítésében a totális terror kiterjedésének anatómiáját a társadalom apolitikus csoportjaira.

A modernitás és a sztálinizmus közötti kapcsolat az '50-es évek óta folyamatosan jelenlévő téma a történészek, politológusok és szociológusok vitáiban. A diskurzus valójában a bolsevik forradalom utáni időkbe nyúlik vissza, hiszen maga Lenin tulajdonított modernizációs funkciót rendszerének, míg ellenlábasaival azonnal az antimodernizációs tendenciák felszínre kerülésére mutattak rá. Jurij Szlezskiny a kötet záró fejezetében, amely a „nemzetiség mint egy státusz” címet kapta, korábbi kutatásokra támaszkodva részletesen szemlélteti azt a politikát, amivel a „szocialista állam” támogatta az etnikai különbségek fennmaradását és megerősödését, megcáfolva ezzel azt a nézetet, miszerint a Szovjetunió a népek nagy olvasztókemencéjeként működött volna (*The Soviet Union as a communal apartment, or how a socialist state promoted ethnic particularism*). A modernizációs-vitában a '80-as évek első felében bukkant fel a neotradicionalista elmélet, amely szerint a tradicionális, premodern szokások és gyakorlatok szívós továbbélését és fontosságát lehet felfedezni a szovjet rezsím karaktervonásai között. E felfogás egyik képviselője Terry Martin, a fiatal amerikai történész, akinek a tanulmánya (*Modernization or neo-traditionalism? Ascribed nationality and Soviet primordialism*) a modernizációs és a neotradicionalista elmélet hasznosságát vizsgálja egy olyan kényes problematika értelmezése esetén, mint a szovjet nemzeti kérdés és nemzetiségi politika a sztálinizmus korában. Megjegyzi, hogy a bolsevikok nemzeti és nemzetiségi politikája kezdetben megfelelt a hagyományos marxista felfogásnak, miszerint a nemzet nem egy eredendően létező jelenség, hanem csupán a modernizáció, a „kapitalista fejlődés” kényszerű terméke. 1938-ra azonban a sztálini politikai rendszer „tetőpontján” éppen ezzel a koncepcióval ellentétes nézet uralta már a szovjet politikát. Terry Martin ennek a „pálfordulásnak” az okait és folyamatait kívánja feltárni. Kutatási módszeréhez tartozik egy, a nacionalizmus és a nemzeti identitás megszületését, sajátosságait társadalom- és kultúrtörténelmi aspektusból vizsgáló modell felhasználása, amelyet Ernest Gellner alkotott meg. E szerint a nemzeti gondolat és a nemzet genezise nem köthető kizárólagosan a kapitalizmus kialakulásához, hanem olyan más releváns faktorok is szerepet játszottak, mint a centralizált állam kiépülése, az ideológiák megformálódása és az industrializáció folyamatai.

Az eredeti bolsevik nemzeti és nemzetiségi politikát elemezve Martin rámutat arra a szituációra, amivel a bolsevikok szembesültek a hatalomátvétel után. Meglepetésként érte őket a nacionalizmus mozgósító ereje, egyetlen reálisan veszélyes ideológiaként kezdték el kezelni. Lenin és Sztálin arra a következtetésre jutott, hogy éppen modernizációs politikájuk miatt a nemzeti gondolkodás végleges eltűnése előtt átmenetileg megerősödik. Tartottak attól, hogy a nemzeti identitás az

osztályidentitás rovására hódít teret, ezért támogatni kezdték a nemzeti gondolkodás minden olyan formáját, amely a rendszer értékeivel és szándékaival antagonisztikus viszonyban lévő tartalmat, vagy politikai vonatkozást nem hordozott. Ilyen lett a nemzeti nyelv, nemzeti kultúra és a szövetségessé váló nemzeti elitek.

Martin szerint amennyiben a Gellner-féle modell a szovjet fejlődésre is érvényes lenne, akkor a „nyugati” társadalmakban lejátszódott folyamatot lehetne megfigyelni a Szovjetunióban is. Vagyis a modernizálódó társadalomban az eleve létező, ám nemzeti identitást nélkülöző és végül lerombolt vidéki közösségi kultúra helyére egy olyan, az egész társadalom számára közös „magaskultúrának” kellene lépnie, amely egybeesik a megszülető nemzeti identitással. Ehelyett a szovjet társadalomban egy megosztott, korántsem egységes „magaskultúra” fejlődött ki, amely ráadásul nem esik egybe egy homogén, szovjet nemzeti identitással, mivel az egyenetlen iparosítás, az izolált és kulturálisan elválasztott régiók, valamint a bolsevik nemzetiségi politika miatt különböző mélységű lett az új állam „magaskultúrájához” való alkalmazkodás és a nemzeti asszimiláció. A nyugati fejlődéstől eltérő tendenciákat erősítette fel már a '20-as években Sztálin szemléletmódja, aki a „nemzeti a formában, és szocialista a tartalomban” elvet megfogalmazva kereste a születőben lévő szovjet „magaskultúra” és nemzeti identitás elkülönítésének útjait. A szovjet állam kerülte az oroszosítást, a nemzeti köztársaságok pedig erősítették a nemzeti identitások megszilárdulását. Tegyük hozzá, hogy ugyan Martin nem veszi figyelembe - talán éppen társadalomtörténeti nézőpontja miatt - mint ideológiai motivációs tényezőt a bolsevikok internacionalista, tehát nemzetek felett álló világforradalmának sokáig közelinek hitt vízióját. E szerint a bolsevik forradalom célja és missziója nem egy szovjet állam létrehozása, hanem egy nemzeteken átívelő, osztályalapú világforradalom. A szovjet államot így csak a szükségszerű és elkerülhetetlen világtörténelmi folyamat egy fázisának tekintették. Mint látuk a nemzet ebben az összefüggésrendszerben egy modern, ám átmeneti jelenség, s ezért a társadalmi fejlődés intermezzójaként kezelték.

A '30-as évek első felében azonban a szovjet állam váratlanul feladta ezt a nemzeti kérdéssel kapcsolatos premisszáját, és az „eleve meglévő” nemzeti entitás egy extrém és durva formáját kezdte el népszerűsíteni, amit nem csak nemzetiségi, de külpolitikai szemléletének és propagandájának is alapjává tett. Martin szerint e gondolkodás kialakítása megmutatja a piac vezérelte és az állam vezérelte modernizáció különbségeit. A Szovjetunióban az etatista szemléletmód következtében az államhatalom aktívan beavatkozik a nemzeti identitások kialakulásába, és ezzel radikálisan megváltoztatja a modernitás nyugaton

megfigyelhető konzekvenciáit. Állandó üzenete lesz az, hogy az osztály mellett a nemzeti identitás is esszenciális attribútuma az egyénnek. A propaganda egyik pólusán az erős, atyai állam áll, a másikon az engedelmes, megelégedett egyén, aki ápolja a népi folklór és művészet hagyományait, amiket valójában „feltűröl”, az új nemzeti kulturális intézményeken keresztül formált meg maga az állam. Az új struktúra része lett az „eleve ellenséges” nemzet fogalma. Az állam egyfajta xenofób attitűdöt hirdetett meg minden kívülről érkező nemzeti hatással szemben, sőt bizonyos nemzeteket, így a németeket „eleve meglévő ellenségként” jelölte meg. A nemzeteket „eleve meglévő”, és éppen ezért megváltoztathatatlan jellemvonásokkal felruházó politikának a végső „diadala” a második világháború alatt és az azt követő időszakban következett be.

Végső soron Martin analízise az egész tanulmánykötet szemléletét tükrözi: a neotradicionális civilizáció egy sajátos és egyedi formáját alakították ki a szovjet társadalomban. A régi, preindusztriális kultúrákat ugyan lerombolták, mint minden modern társadalom, de ezután nem alakították ki egy közös, szovjet nemzeti identitást, inkább a nemzetiségek állam által „nekik tulajdonított” tulajdonságait emelték ki, és állami ihletésű nemzeti azonosságtudattal ruházták fel az etatista politika nyomán megszülető „nemzeteket”. Martin szerint az általa feltárt nemzetiségi politika megerősíti a sztálinizmusról kialakított neotradicionális elméletet, hiszen a szovjet fejlődésben újra és újra felbukkannak az olyan szokások és politikai gyakorlatok, amelyek a tradicionális, iparosítás előtti társadalmak karakterére jellemzőek. Ennek oka, hogy az állam helyettesíti önmagát a tradíciókkal és a piaccal, mikor a társadalom tagjainak mesterséges folyamatok során nemzeti identitást, vagy az államhoz való viszonyuk szerint osztályjellegű tulajdonít. Az új társadalom ugyan nem egyezik meg a tradicionális társadalommal, azonban modernnek sem tekinthető, mert a társadalmi szokásokat és viszonyokat nem a modernitás személytelensége, hanem a személyes kapcsolatok, a patrónus-kliens viszony, a paternalista szemlélet, és tegyük hozzá, hogy az állam által kreált közösségekhez (nemzet és osztály) tartozás, valamint a terrorszervezetek jelölték ki az egyén helyét a sztálinizmus civilizációjában. Ennél fogva, ha politikatörténeti és politikaelmélet-történeti aspektusból nehezen is védhető Martin találó zárógondolatának első része, társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésből elfogadható konklúziója, miszerint míg a sztálinizmus modernizációként való értelmezése megmutathatja a szovjet szándékokat, addig neotradicionáliszként történő vizsgálata feltárhatja e szándékok következményeit.

Egy ügynöklegenda tündöklése és bukása a cári Oroszországban: Jevno Azef

Azef (Azov) Jevgenyij Filipovics (Jevno Fiseljevics) (1869-1918) egyike a forradalom előtti Oroszország leghírhedtebb figuráinak, a cári politikai rendőrség titkos ügyosztályának kétségkívül – Malinovszkij¹ mellett – legsikeresebb, időnként zseniális húzásokat bemutató ügynöke. 16 éven át dolgozott olyan feladatkörben, amelyben a legvérprofibb ágensek is legfeljebb 1-2 évet szoktak kibírni. Az Ohrana szinte valamennyi formátumos vezetője volt a felettese, ő valamennyiükkel ki tudott jönni, s képes volt a bizalmukban maradni. Mint Geraszimov, az Ohrana Pétervári részlegének vezetője írta: „Azef jelentései különösen értékesek voltak számunkra...”² Karrierjének csúcspontján 1906-1907-ben javaslataira, jelentéseire nemcsak a felettesei figyeltek oda, hanem birodalmi szinten vált a cári rendőrségi politikai kulcsfigurájává, minisztériumok vezető tisztviselői, sőt maga az uralkodó is tanulmányozta az általa készített anyagokat, és fogadta meg az abban foglalt intenciókat. Elismertségét mutatja, hogy szolgálatait abban a korban elképesztő összegű pénzzel, évi 12 000 rubellel honorálták.

Azef 1869-ben született a „Zónában” a zsidó letelepedési övezetben, a Grodnói Kormányzóságban. Kereskedelmi iskolába járt, részt vett a helyi zsidó ifjúsági mozgalomban, és megismerkedett a különböző forradalmár körök illegális agitációjával is. Kereskedelmi utazó lett, ez mozgásszabadságot biztosított neki, majd egy kisebb sikkasztás után külföldre szökött, Bécsben, Münchenben és Karlsruheban élt. Megnősült, majd Darsmtadtba költözött, és ott beiratkozott a helyi műszaki egyetemre. Miután felségével nagyon szűkösen éltek, anyagi támogatásért az Ohranához fordult, felajánlotta cserébe a külföldön működő forradalmi diákkörök, szervezetek megfigyelését. A rendőrség elfogadta

¹ Malinovszkij, Roman Vaplavovics, szül. 1877. 3. 18-án a Varsói Kormányzóságban, kivégezték 1918. 11. 5-én Moszkvában. A Malinovszkij felvett név, valódi neve a mai napig nem ismert, párttársai Konsztantynnak, Kosztyának szólították. Azefhez hasonlóan rendkívül eredményes Ohrana ügynök, akit az Orosz Szociáldemokrata Pártba építettek be, s ott olyan sikeres karriert futott be, hogy a Központi Bizottsági tagságig vitte. Konspirációs feladata a mensevik-bolsevik ellentétek elmélyítése, kiélezése volt, aminek sikerességét mutatja, hogy többek között tevékenységének köszönhetően sikerült pártszakadást elérni. Azefhez hasonlóan az Ohrana legjobban fizetett ügynökei közé tartozott. Az első világháborúban Łódź-nál fogságba esett, majd a háború végén önként hazatért, letartóztatták és egy rendkívüli bíróság egy nap alatt halálra ítélte, az ítéletet végre is hajtották.

² GERASZIMOV, A. V. *Na levju sz tyerrorisztami*. Párizs, 1985. 84.

felajánlkozását, 1893-ban írta első jelentéseit, ekkori illetménye havi 50 rubel körül mozgott.³ Szintén forradalmár feleségének lebukásukig fogalma sem volt férje „új” tevékenységéről. A jó szemű Zubatov⁴ Ohrana tábornok figyelt fel rá, hazahozatta az időközben elektrometromöki diplomát szerző fiatalembert, és az ő ötletére építették be az eszerek közé, innentől kezdve pályafutása töretlenül ível felfelé egészen 1908-ig.

Ez azonban csak az érem egyik oldala. Azef ezzel párhuzamosan hasonlóan ragyogó karriert tudott felépíteni az eszer pártban is, mint hívatásos forradalmár. Csernov,⁵ az eszerek egyik vezetője Azef érdekeit méltatva a legnagyobb anarchistákhoz, Zseljabovhoz⁶ és Gersunyinhoz⁷ hasonlította.⁸ Miközben a rendőrség beépített titkos ügynökeként a cári hatalom számára egyre fontosabb figurává vált, alapítója

³ *Politiceszkije Partijii Rosszii. Konyec 19. pervaja treti dvadcatovo veka*. Moszkva, 1996. 20.

⁴ Zubatov, Szergej, V. szül: 1864, kivégezték 1917 végén. Rendőrtábornok, anarchistából lett tehetséges Ohrana vezető, aki a Moszkvai Főkapitány-helyetteséggig vitte. Egyrészt az orosz bűnüldözési rendszer megreformálása fűződik a nevéhez, ő volt az, aki bevezette az orosz kriminológiában a még Nyugaton is friss módszereket, így pl. a gyanúsítottól aktát fektettek föl, lefényképezték, ujjlenyomatmintát vettek tőle. Másrészt ő vette észre először a munkásmozgalomban az állambatalomra leselkedő nagyon komoly veszélyt, és ő dolgozta ki a rendőrszocializmus modelljét, amelynek lényege, hogy a munkásszervezetek némi gazdaság és szociális engedménnyel ellátva rendőri felügyelet alatt legálisan működhetnek, de hűnek kellett lenniük a monarchiához. Harmadrészt számos ügynököt „fedezett fel” illetve épített be az illegális eszer pártba. Rendszerét 1900-tól 1903-ig működött, majd egy kezelhetetlen sztrájkhullám nyomán, amelyet monarchista munkásszervezetek robbantottak ki leváltották, kegyvesztett lett. Sokat publikált és utazott, 1917 júliusában az Ideiglenes Kormány időszakában még szabadegyetemi előadásokat tartott az általa kidolgozott rendőrszocialista modellről, a bolsevik hatalomátvitel után, azonban az elsők között tartóztatták le és végezték ki.

⁵ Csernov, Viktor Mihajlovics, szül: 1873. 11. 9-én Novouzenszkben, meghalt 1952. 4. 15-én New-Yorkban. Nemesi származású szociálforradalmár anarchista, a párt egyik emblemikus vezetője. A pártban belül az ún. „agrárterrorista” szárnyat képviselte. A felelősségre vonás elől 1904-ben külföldre menekült. 1905-ben titokban visszatért és Harkovban telepedett le illegálisan, továbbra is elsősorban az agrárügyekkel foglalkozott. 1917-ig aktívan részt vett a párt életében, delegátus volt pl. az 1912-es Párizsi SZR kongresszuson. Részt vett az 1917-es eseményekben, az eszer párt belső csatározásaiban, majd emigrált és a második világháborút túlélve Amerikában hunyt el.

⁶ Zseljabov, Kivégezték 1881. április 3-án Szentpéterváron. Narodnyik anarchista-terrorista, a Narodnaja volja „Népakarat” nevű terrorszervezetnek egyik alapítója és vezetője. Egyik kitervelője és előkészítője a II. Sándor cár elleni merényletnek. Bár a rendőrség a nyomára jutott és lebukott, a kihallgatás során nem tört meg, és nem vallott társaira. A sikeres merénylet után egyike volt annak az 5 fiatalnak, akit alig egy hónappal tettük után cárgyilkos táblával a kezükben felakasztottak.

⁷ Gersunyin zsidó származású szociálforradalmár anarchista, az 1890-es évek közepén Bernben az eszer párt egyik csoportjának alapítója és vezetője, Azefhez hasonlóan maga is Ohrana ügynök.

⁸ CSERNOV, V. M. *Pered burej*. New-York, 1953. 180.

és egyik vezetője lett az eszer pártnak, tagja az új párt központi bizottságának és egyik vezetője annak harci szervezetének. Számottevő szerepet játszott Pleve⁹ belügyminiszter meggyilkolásában, valamint a moszkvai katonai kormányzó, Szergej Alexandrovics¹⁰ nagyherceg likvidálásában. Burcevnek,¹¹ a kor kitűnő publicistájának – mai szóval talán nyomozó riporterek nevezhetnének – adatai és kutatásai alapján Azef legkevesebb 30 merényletben vett részt, vagy mint azok kidolgozója, vagy mint az akciók vezetője – ezek célpontjai kivétel nélkül az Orosz Birodalom magas rangú hivatalnokai voltak.¹² Ideológiai-teoretikai munkával nem foglalkozott, a konspiráció miatt megmaradt a háttérben, nyilvános párt-publikációkban egy kivételtől eltekintve nem olvashatjuk a nevét. Mérnöki képzettsége és matematikai logikája rendkívül elismerté tették az SZR Párt Központi Bizottságában, 1907-ben elragadtatott párttársai „mindenidők orosz forradalmi mozgalma legkiemelkedőbb figurájának” nevezték, külön kiemelve „mélyen meggyőződéses politikai nézeteit.”¹³

Nem volt könnyű úgy egyensúlyoznia, hogy mindkét oldalon a toponn maradjon – de éppen ebben volt zseniális. Megakadályozta például

⁹ Pleve, Vjacseszlav Konsztantinovics Szül: 1856. április 8-án Mesovszkban, meggyilkolták 1904. július 15-én Szentpéterváron. Formátumos politikus és rendőre a korszaknak. 21 évesen az egyetem befejezése után állt rendőri szolgálatba, karrierje szépen ívelt felfelé, 1881 és 1884 között már a Rendőri Ügyosztály igazgatója volt. 1902 és 1904 között belügyminiszterként felügyelte a rendőrszocializmust, és az ügynökök beépítését az eszer pártba. Borisz Szavinkov vezetésével egy háromtagú eszer csoport gyilkolta meg, megtorlasképpen lebukott társaikért.

¹⁰ Szergej Alexandrovics nagyherceg, a cár unokatestvére, a korszak mértékadó konzervatív politikus, aki a Birodalom érdekét szolgáló mérsékelt reformoktól nem zárkózott el. Szül: 1857. április 29-én Szentpétervárott, 1905. február 4-én gyilkolták meg. Katonai akadémián tanult, és az államigazgatás különböző posztjain töltött be fontos feladatokat, de a cár melletti udvari tanácsadói szerepe is jelentős. Szociálforradalmár terroristák gyilkolták meg, (Katajev) bombát dobtak Moszkvában a hintájára.

¹¹ Burcev, V L (Szül: 1862, elhunyt 1942) katonaisztii családból származott, a jogi egyetemről kizárták anarchista szervezkedésben történő részvételért. 1886-ban letartóztatták, és Szibériába száműzték, ahonnan két évvel később megszökött és Svájcba emigrált. Kiadta a Szabad Oroszország (Szvobodnaja Rosszija) című lapot, amely mindössze 3 számot ért meg, és ebben még a hatalomellenes terror támogatójának mutatkozott. A későbbiek sorában inkább a forradalmi mozgalom története és a publicisztika felé fordult, sorra jelennek meg művei, és sorra adja ki újságjait, amelyek közül például a „Biloje” (Régmúlt) című lap nagy jelentőségre tett szert. Az első orosz forradalom során vált híressé, amikor párttörténeti kutatásai során egy bukott rendőrigazgató segítségével felismerte, hogy Jevno Azef, az eszer párt „ünnepelt sztárja” kettősügynök, beépített rendőrségi provokátor. A későbbiek során hasonló oknyomozó leleplező könyveket írt, ő mutatta ki például először komplett kötetben a „Cion Bölcséinek jegyzőkönyvei” című antiszemita iratról, hogy rendőrségi megrendelésre készült hamisítmány.

¹² GARF. F. 5802. Op. 2. D. 271. L. 23. Piszmo Burceva Minyisztru Juszticii.

¹³ GERASZIMOV, 144.

dául Vlagyimir nagyherceg, Kleigels helytartó, és Trepov tábornok¹⁴ meggyilkolását, de Szergej nagyherceget¹⁵ már feláldozhatónak gondolta a forradalmi hitelesség oltárán. (Egy Katajev nevű SZR öli meg, Moszkvában). Jelentette például kenyéradóinak, hogy Gapon pópa¹⁶ Ohrana ügynököt felakasztva találtak egy finn határ melletti elhagyott villában, de azt nem, hogy az eszer harci kommandó, amely Rutenberg¹⁷ vezetésével indult Gapon kivégzésére, az ő parancsára cselekedett. Jelentette megbízóinak, hogy merénylet készül a cár ellen, de azt nem, hogy ő felelős a pártban az akcióért. Ugyanakkor szándékosan tévesen adta meg a felrobbantani kívánt cári szerelvény közlekedését, így társai felsültek az akcióval. Magatartása határos lett a skizofréniával, mint leveleiből kiderül, néha maga sem tudta, hogy kicsoda, hogy tulajdonképpen hová is tartozik.

Lebukása egy sértett, kegyvesztett rendőrségi vezetőnek köszönhető, Lopuhin rendőrigazgató¹⁸ miután belső problémák miatt elvesztette állását, felfedte Azef kilétét a már említett Burcev nevű szociálforradalmár újságírónak.¹⁹ Miután Burcev nyilvánosságra hozta az információt, sokan egyszerűen nem akarták elfogadni azt; mint Lucsanszkaja²⁰ írta, a kormányzat emberei egyszerűen nem akarták elhinni, hogy forradalmár, az eszerek nem akarták elhinni, hogy beépített rendőrségi ügynök, de a

¹⁴ Az Ohrana tábornoka, 1905 nyarán diktatori felhatalmazást kapott II. Miklóstól, amit igyekezett keménykezű rendteremtésre felhasználni.

¹⁵ Ld. 10-es számú jegyzet

¹⁶ Gapon, Georgij Annalonovics Szül. 1871, felakasztják 1906. Lelkész, Ohrana ügynök, a rendőrszocializmus 1903-1905-ig tartó 2. szakaszának vezetője. Nevéhez fűződik a hírhedt január 9-i véres vasárnap, amikor az elbocsátások és a japán frontra vezénylések miatt háborgó orosz munkásokat egy cárnak átnyújtandó petícióval igyekezett lecsendesíteni, ám a cári palotaőrség a munkások közé lövetett, és éppen ezzel az aktsussal robbant ki az első orosz forradalom. Miután lelepleződött, külföldre menekült, majd 1906-ban visszatért. Amikor az eszerek megtudták, hogy valójában kicsoda, egy kommandót küldtek utána egykori harcostársa Rutenberg vezetésével, és a saját házban 1906 március 28-án felakasztották.

¹⁷ Szociálforradalmár vezető, teoretikus, Gapon közvetlen munkatársa a rendőrszocializmus vezetésében, együtt fogalmazzák a január 9-i kiáltványt. Gapon lelepleződése után Rutenberg vezeti a likvidátor harci kommandót.

¹⁸ Lopuhin, Alekszej Alexandrovics, (1864-1928). A Rendőri Ügyosztály egyik vezetője az első orosz forradalom idején és az azt követő időszakban. Egy hivatali konfliktus miatt kegyvesztett lett, holott fényes karriert jósoltak neki. Külföldre távozott itt ismerkedett meg Burcevvel és sértettségében felfedte neki Azef titkát, ugyanis egyike volt azoknak, akik a rendőrség kötelékén belül a kettősügynökökkel a kapcsolatot tartották, illetve olvasták, feldolgozták jelentéseit. Azef leleplezéséért elítélték és Szibériába száműzték 1909-ben, de három évvel később kegyelmet kapott és visszahelyezték jogaiba.

¹⁹ VIITE, Sz. J.: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Bp. 1964. 727.

²⁰ Lucsanszkaja, A. V. szociálforradalmár író, teoretikus.

zsurnaliszta bizonyítékokkal rendelkezett.²¹ Az eszer párt elnöksége 1909-ben halálra ítélte, ám nem tudták realizálni az ítéletet, mert Azef még időben külföldre szökött. Lebukása után az Ohranának nagyon kemény revíziót kellett tartania a különböző forradalmi pártokba beépített ügynökei fölött, de az eszer párt is súlyos válságot élt át. A szociáldemokrata Martov²² pl. azt írta, hogy Azef tevékenysége lejáratta az egész szociáldemokrata-szociálforradalmár mozgalmat.²³

1908 és 1914 között Azef a legkülönfélébb európai és amerikai országokban bukkan fel, leghosszabb ideig Alexandr Naymayer kereskedő néven Németországban bujkált, ekkor születik legendája. Személye folyamatosan témát szolgáltat mind az orosz, mind pedig a külföldi sajtónak, nagy terjedelemben, kitüntetett módon foglalkoznak vele. Egyes orgánumok romantikus hősként magasztalták, mások felelőssé tették több ezer terrorista haláláért, vagy elfogásáért. Személye regények, publicisztikák, színdarabok ihletőjévé vált, de természetesen komoly formában is kutatták tevékenységét. Feleségének is sikerült külföldre menekülnie, 1912-ben kiskorú gyermekével együtt áttelepült Amerikába.

Mint említettük, Azef maga nem sokat publikált (egy titkos ügynöktől ez nem is lett volna célszerű,) de levelei a kutatás számára különleges kuriózumként, fennmaradtak. Egyrészt ezek az írások érzelmeiktől fűtött, személyes hangú megnyilvánulások, amelyekben Azef igyekszik saját szerepét és dilemmáit feleségének és másoknak írt leveleiben megvilágítani, másrésztől kitűnő kortörténeti dokumentumok, amelyekből nagyon sokat tudhatunk meg a korszak társadalomtörténetéről és forradalmi mozgalmairól. Írásai nem csak saját pártjáról, hanem a többi orosz forradalmi pártról, illetve nemzetiségi pártokról és mozgalmakról is értékes információkat tartalmaznak. A levelek másik érdekes aspektusa Azef rendőrségi eljárásához való viszonya, amely jelentős

változást mutat a fedett szolgálatban eltöltött 16 év alatt. Számos jelentésében, nem annyira információkat közöl, mint inkább instrukciókat ad. Párttársainak írt leveleit (Szavinkovnak,²⁴ Csajkovszkijnak,²⁵ stb.) a konkrét kérdések mellett etikai kérdések felvetése és elemzése is jellemzi. Leveleiből jól érződik anyagiassága, amely annak idején az Ohrana karjaiba lökte. Érződik rajtuk a konspirációban élő ember folyamatos hazudozása, gyakran egy levélen belül önellentmondásba keveredik, nyilvánvalóan nem őszinte a feleségéhez sem. Előjáróival és párttársaival váltott leveleiben gyakran igyekszik mentesíteni, magyarázni a korábbi években történt eseményeket, nyilvánvalóan a felelősség alóli kibújás szándékával. A leleplező Burcev egész egyszerűen „emberi dokumentumoknak”²⁶ nevezte ezeket az írásokat.

²⁴ Szavinkov, Borisz Viktorovics (1875 Harkov, 1925-Moszkva) Nemesi családból származik, 1879-ben kizárták a Pétervári Egyetemről különböző rendbontásokban való részvételért. A századfordulón letartóztatják és Vologdába száműzik. Visszatérése után az eszer mozgalom vezetőjének, Bresko-Breskovszkajának a hatása alatt az eszer párt harci szervezetének tagja, majd vezetője lesz, és felújítják a Narodnaja volja módszereit és tényleges terrorista merényleteket, gyilkosságokat hajtanak végre. Az első forradalom idején részt vesz a párt alapító kongresszusán. A forradalom után Azef lebukása érzékenyen érintette, részben ennek hatására 1911-1913-ban könyvet írt „*To csivo nye bilo*” (Az ami nem volt) címmel, ebben nagyon sötét képet festett a forradalmi mozgalomról. 1917-ben a februári forradalmat jól fogadta, a bolsevik fordulatot azonban élesen elutasította, és még Puriskevics szélsőjobboldali vezér feketeszázasaival is hajlandó volt együttműködni ellene. Részt vett Csajkovszkij Északi Kormányában, a polgárháborús vereség után Olaszországba emigrált, ahol kitüntetést kapott Musszolinitól a bolsevizmus elleni harcért. 1924-ben Minszkben bukkik le, ahová illegálisan érkezett egy Csicserin népbiztos elleni merénylet végrehajtására. Halálra ítélik, majd ítéletét börtönbüntetésre változtatják, ahol nem egész egy év múlva máig nem tisztázott körülmények között meghal.

²⁵ Csajkovszkij, Nyikolaj Vasziljevics (1850-1926). Nemesi-hivatalnokai családból származott, 1872-ben a Pétervári Egyetem matematika-fizika fakultását végezte el. A 60-as években részt vett a különböző egyetemi körök mozgalmában. 1874-ben emigrált, 1878-tól Amerikában, Kansasban, különböző földműves kommunákban élt. Majd visszaköltözött Európába, a 90-es években Londonban és Párizsban tartózkodott, sokat tett a szabad orosz sajtó külföldi megteremtéséért. A 90-es években az Agrárszocialista Liga tagja, 1904-től csatlakozik az eszerekhez. 1905-ben hazatér, és részt vesz az első eszer kongresszuson. A forradalom után letartóztatják és három évre bebörtönzik. Kiszabadulása után a legalitást vállalja, de továbbra is jelentős társadalmi közéleti tevékenységet folytat, elsősorban gazdasági területen. A februári forradalom után többféle tisztséget is elvállal, az októberi hatalomátvétel után azonban szembefordul a bolsevikokkal, és minden politikai erővel hajlandó együttműködni ellenük. Az Északi Körzetben önálló eszer-mensevik köztársaságot kiáltanak ki a vezetésével, amely felvette a kapcsolatokat a szövetséges csapatokkal. Később Kolcsak kormányába választották be, az admirális megbízásából Párizsba és Londonba utazott diplomáciai küldetéssel. Egy moszkvai bíróság távollétében halálra ítélte, így élete utolsó 6 évét emigrációban töltötte.

²⁶ Biloje, 1917. N. 1. 196.

²¹ VITTE, Sz. J.: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Bp. 1964. 727.

²² Martov, (Cederbaum) Julij Oszipovics szül. 1873. 12. 24-én Konstantinápolyban, elhunyt 1923-ban, tuberkolózisban. Még fiatalon, egyetemi éve alatt ismerkedett meg a marxizmussal és az orosz forradalmi hagyományokkal, 1892-ben kizárták a Pétervári Egyetemről illegális irodalom terjesztése miatt. 1894-ben újból elbájlították, mert részt vett a szerveződő forradalmi körök munkájában. 1897-ben elfogyott a hatóságok toleranciája és 3 évre Nyugat-Szibériába száműzték, mert részt vett az egyik első és legradikálisabb forradalmi kör a „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására” tevékenységében. Innen hazatérve inkább a nyugati szociáldemokrácia értékei felé fordult, és a radikális elképzelésekkel szemben a békésebb, hosszabbtávú megoldások híve lett, ezen nézeteivel ő vált a mensevikek (kisebbségiek) vezéralakjává, akik egészen 1917-ig a az OSZDMP-n belül többségben voltak. A forradalom után határozottan szembefordult a bolsevikokkal és haláláig küzdött ellenük.

²³ GARF. F. 102. DP. 00. 1909. D. 155. T. 3. L. 52.

Narodnaja Volja – Az első modern terrorszervezet

A Narodnaja Volja volt az első olyan szervezet, amely a XIX. század második felében a terror eszközeivel megpróbálta megdönteni a fennálló rendszert Oroszországban. Tanulmányomban ennek a terrorista csoportnak a kialakulását, működését illetve a hatalom válaszképpét kíséreltem meg bemutatni.

1855-ben Oroszországban II. Sándor került hatalomra. A krími-háborús vereség következtében ráébredt, hogy az országot el kell indítnia a reformok útján, különben az végérvényesen elveszíti elsőrendű világhatalmi státuszát. Ennek a felismerésnek a jegyében született meg 1861-ben az a törvény, amely elrendelte a jobbágyfelszabadítást. Uralkodása alatt számos más reform is született (egyetemi reform, a cenzúra enyhítése, a közigazgatási reform, az esküdt bíróságok bevezetése). Oroszországban azonban volt egy szűk értelmiségi réteg, amely különböző illegális lapokban és külföldön is sürgette a mielőbbi változásokat, és már olyan szinten radikalizálódott, hogy nem elégedett meg többé ezekkel a változásokkal illetve azok ütemével. Ők egyre türelmetlenebbül szemlélték az országban zajló eseményeket. Elégedetlenségüknek egyre keményebb módon adtak hangot, mígnem eljutottak odáig, hogy már a cár életét veszélyeztették. 1866. április 4-én Dimitrij Karakozov egyetemi hallgató rálőtt a Nyári Kertben sétálgató II. Sándor cárra. A lövés célt tévesztett, mert egy közelben tartózkodó mesterlegény, egy bizonyos Komisszarov ellökte a kezét. A nép fia akadályozta meg az elszegényedett nemest abban, hogy megölje a cárt. Az eset óriási szenzációt keltett, a merényletet kivégezték.¹

1867-ben, a párizsi világkiállításon Antoni Berezowski, egy lengyel alattvaló lőtt rá közvetlen közletről a cárra, de II. Sándornak ezúttal is szerencséje volt. A merényletet ekkor egy lengyel egyéni akciójának tudták be.²

1876-ra az orosz forradalmárok között két nézet volt népszerű: a propagandistáké és a buntároké (lázadók). Előbbiek északon, utóbbiak délen voltak túlsúlyban. A propagandisták a *V Perjod (Előre)*³ folyóirat

¹ HELLER, Mihail: *Az orosz birodalom története*. Budapest, 2003. 578.

² BEBESI György: *Az anarchista konzervatívizmus*. In: BEBESI György: *Az orosz politikai konzervatívizmus 100 éve (1820-1920)*. Pécs, 2005. (a továbbiakban BEBESI) 91.

³ P. L. Lavrov (1823-1900) lapja. Lavrov a narodnyik nihilizmus egyik meghatározó alakja. Véleménye szerint az értelmiség távlati céljának egy parasztforradalom kirobbantása kell legyen, de világosan látta, hogy a parasztság még nem elég öntudatos, még nem

nézeteit vallották, a buntárok pedig Bakunyin⁴ forradalmi nézeteit tették magukévá. Abban mindkét fél egyetértett, hogy a nép között kell tevékenykedni. A propagandistáknak az volt a véleményük, hogy a nép üres, tiszta lap, amelyre nekik kell ráírni a szocializmus betűit. Ehhez a népet saját erkölcsi színvonalukra akarták emelni, s egy olyan egységes kisebbséget akartak nevelni belőlük, amely egy ösztönös, vagy előre megszervezett forradalom esetén biztosítani tudja a szocializmus létrejöttét. Tisztában voltak vele, hogy ez sok munkát és a forradalmárok alapos felkészülését kívánja. Ezzel szemben a buntárok nem akarták tanítani a népet. Éppen ellenkezőleg. Ők úgy vélték, hogy nekik kell tanulni a parasztoktól. Azt állították, hogy a nép helyzeténél fogva szocialista, bármikor kész kirobbantani a társadalmi forradalmat; gyűlöli a fennálló rendet, hol aktívan, hol passzívan, de szüntelenül lázadozik ellene. Szerintük az értelmiség feladata, hogy ezeket az elszigetelt lázadásokat egy mederbe terelje, és akkor már csak egy szikra hiányzik, hogy kitörjön a felkelés. Ha a nép felkel, mindent elpusztít, de józan esze kivezeti a káoszából, és új, igazságos társadalmat fog létrehozni. Ehhez a programhoz nem volt szükség semmilyen szervezetre, mert a szikra bárhol kipattanhat, és akkor úgyis tűzbe borít mindent. Északon ezzel szemben a szervezés volt a legfontosabb kérdés. A szervezetségnek volt köszönhető, hogy északon a narodnyikok megmaradtak, míg a délieket felszámolták. Gyakorlatilag azonban mind a propagandisták, mind a buntárok kudarcot vallottak. Ez volt a sikertelen „nép közé járás”.⁵

A „nép közé járás” kudarca után felvetődött a kérdés a forradalmár értelmiségiek között, hogy hogyan és miképp vívják tovább a harcot.

alkalmas küldetése végrehajtására. Ezért mindenképp előt kell világosítani, és alkalmassá kell tenni a feladatra. BEBESI, 86-87.

⁴ Mihail Bakunyin (1814-1876) Lavrov nagy ellenfele. Munkáinak egyik gondolata valamennyi szláv egyesítése orosz szupremácia alatt, ezzel a pánszlávizmus egyik megalapítója. Tagadta az állam létjogosultságát, a társadalmi igazságtalanságok egyik legfőbb forrásának az örökösödési törvényt tekintette, mert így emberek oly módon jutnak hatalmas vagyonhoz, hogy semmit nem tettek érte. Egy azonnal kirobbanó forradalommal kell szerinte megdönteni a cárizmust, és ehhez úgy gondolta, hogy a parasztságot kell megnyerni, mert bízott lázadó természetükben. A forradalom elképzelt győzelme után csak egyenrangú közösségek maradnának. BEBESI, 85.

⁵ Fiatal értelmiségi csoportok általuk népiesnek gondolt ruhában hivatlanul felbukkantak a falvakban, s megkísérelték agitálni a parasztokat a cár és a rendszer ellen. Nagyon kevés hely volt, ahol közömbösen, és még kevesebb, ahol megértő jóindulattal fogadták őket. Pahlen gróf igazságügy miniszter pontos adatokat kapott a kormányzóságokból a nép közé járás eredményéről. Eszerint összesen 823-an indultak a különböző egyetemekről megváltani a vidék lakosságát, ebből 770-et letartóztattak, 612 fiút és 158 lányt. Közülük 256-ot fogva tartottak és vádat emeltek ellenük államellenes izgatásért, a többit kezesség mellett szabadon engedték. BEBESI, 87.

1876-ban Jurij Nyikolajevics Bogdanovics, Alekszandr Ivanovics Piszarev, N. Drago elkezdtek kidolgozni a nép között végzett munka új programját. Tőlük függetlenül mások is dolgoztak hasonló tervezeteken, például M. Nantoszon, de összességében hasonló következtetésekre jutottak. Ezt a programot tette később magáévá a Zemlja i Volja (Föld és Szabadság) és részben a Narodnaja Volja (Népakarat) is. Innentől kezdve hívták magukat a nép közé járó értelmiségiek narodnyiknak.⁶ Arra az elhatározásra jutottak, hogy a közvetlen programot olyan követelésekre kell leszűkíteni, amelyeket a forradalmárok szerint a parasztság már magáévá tett. A legfőbb jelszó a „föld és szabadság” lett, vagyis minden föld paraszti kézbe adása és a paraszti obscsina felszabadítása minden gyámködés alól.⁷ A következő feladat az, hogy lerombolják a nép cárról alkotott pozitív képét. Ezt úgy lehet elérni, hogy parasztküldöttségeket indítanak a cárhoz, elérteszteni a nép panaszait, bajait. A narodnyikok saját tapasztalatból tudták, hogy aki ilyen kérvénnyel járul a cár elé, azt vagy száműzik, vagy letartóztatják, vagy hazatoloncolják. Ezekről az intézkedésektől azt várták, hogy a parasztságot rájönnek, hogy a cár nem segít a nehézségeiken, és ha valamit el akarnak érni, csak saját magukra számíthatnak.⁸ A narodnyikok vallották, hogy a forradalmárnak a nép között kell élnie, olyan foglalkozást választva, amely összeegyeztethető a kultúrember szokásaival, de mégis közel áll a nép életéhez (járás irnok, felcser, kereskedő stb.). Igyekeznie kell munkaköre kapcsán védeni az egyént, hogy a különböző érdekek és a korrupció sűrűjében kiderülhessen az igazság. Még kell figyelnie, hogy egy esetleges felkelés során kik azok a parasztszok, akikre támaszkodni lehet. Ezeket az alapelveket megvitatás céljából szervezeteik elé terjesztették. Ezekből az alapelvekből alakult ki a Zemlja i Volja alapszabályzata, kiegészülve néhány fontos javaslatral: a nép között végzett munkát meghatározott helyre kell összpontosítani, méghozzá a legforradalmibb hagyományú vidékekre, ahol az agrárkérdés a legkiemelkedettebb, az Alsó-Don vidékére. Ha ott

⁶ FIGNER, Vera Nyikolajevna: *Vihar Oroszország felett*. Budapest, 1968. 101-103. (a továbbiakban FIGNER)

⁷ J. M. ZSUKOV (szerk.): *Világtörténet* 7. kötet. Budapest, 1965. 136-140. (a továbbiakban *Világtörténet* 7.)

⁸ A gondolatmenet helyessége 1905-ben bizonyosodott be, amikor január 9-én Gapon pápa vezetésével az éhező és túlnyomórészt munkanélküli tömegek templomi zászlók alatt vonultak a Téli Palota elé, hogy átadhassák petíciójukat II. Miklós cárnak, akitől sorsuk jobbira fordulását várták. A hatalom válasza gyilkos sortűz volt. Az orosz tömegek ekkor értették meg, hogy szegénységük enyhülését nem várhatják sem a cártól, sem az önkényuralomtól. Ekkor kezdődött el az a forradalom, amely az önkényuralom bukásához vezetett. Vö: FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997. 431-432. (a továbbiakban FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK)

sikerül felkelést kirobbantani, akkor onnan majd úgy is tovább terjed (gondolták naivan). Itt jelent meg az a gondolat, hogy a forradalmi erők egy részének a kormányzat ellen kell fordulnia, hogy a felkeléssel egy időben olyan csapást mérjen az államgépezetre, amely fejtelenséget idéz elő az államapparátusban. A harmadik pont, amit elfogadtak, hogy ezentúl fegyverrel védik meg „elvtársaikat” a kormány ügynökeinek önkényeskedésétől.

Ezekkel a vezérelvekkal alakult meg a narodnyikok titkos társasága: a Föld és Szabadság⁹ (Zemlja i Volja) 1876-ban.¹⁰ Nem ez volt az egyetlen szervezet akkoriban, de a többi szép lassan összezsugorodott, felmorzsolódott. A Zemlja i Volja fő szervezője és vezetője a száműzetésből visszatért Mark Andrejevics Natanszon volt.¹¹ Szentpéterváron kívül Kijevben és Odesszában is létesült szervezete. Az egyesület öt szekcióra oszlott: A politikai szekció az általános elveket tárgyalta, és hamis papírokat gyártott. Három szekciót hoztak létre az értelmiségiek, a parasztszok és a munkások között folytatott agitációs munkára. Az ötödik szekció a börtönből való szöktetéseket, az árulók megbüntetését és a hatalom képviselői elleni terrort szervezte.¹² Eleinte a terrort csak az önvédelem eszközeként használták, illetve így álltak bosszút elesett bajtársaikért, de ahogy fokozódott bennük a gyér propagandatevékenység miatti csalódás, úgy vált a terror egyre öncélúbbá.

Az 1870-es évek végén egyre fokozódott az elégedetlenség Oroszországban. Sorra ismétlődtek vidéken a parasztmegmozdulások, a városokban pedig a sztrájkok. 1877. október 28. és 1878. január 23. között folyttak le pert 193 forradalmár ügyében, akik a pétérvári munkások között fejtettek ki propaganda-tevékenységet és a „nép közé” jártak.¹³ A perben előállítottak közül 279 tartozott a nemesi rendhez, 117 volt hivatalnok, 197 papnak a fia, 33 kereskedő, 68 zsidó, 92 a

⁹ Ezen a néven tulajdonképpen ez már a második szervezet. Az első Zemlja i Volja-t 1861-ben jött létre Szero-Szolojovics vezetésével. Ő az ötvenes években még a legális megoldások híve volt. Beadványokkal fordult az udvarhoz, de mivel onnan nem kapott érdemi válaszokat, kiutazott Herzenhez Londonba, aki akkor az orosz szellemi élet egyik kiemelkedő tekintélye volt. Nézeteit a külföldön megjelenő lapjában a Kolokol-ban (Harang) tette közzé. Hirdette, hogy Oroszországban forradalomra van szükség, és ehhez a forradalomhoz a parasztszokot kell felrázni. Szero-Szolojovics Londonból hazatérve már Herzen hívének vallotta magát. 1861-ben a Zemlja i Volja könyvtárat alapított, és megkezdte aktív felvilágosító tevékenységét. BEBESI, 82, 85.

¹⁰ A társaság alapításának néha az 1878-as évet szokták megadni, ez a félreértés Vera Figner szerint abból ered, hogy 1878-ban a szervezet hasonló nevű lapja indult meg. vö: FIGNER, 108.

¹¹ FIGNER, 106-107.

¹² FONT–KRAUSZ–NIEDERHAUSER–SZVÁK, 410.

¹³ *Világtörténet* 7. 1965, 140-143.

mescsanyinok rendjébe és 138 a paraszti rendhez tarozott, de ez utóbbi kettő esetében lehet, hogy munkásokra kell gondolni. A bírósági tárgyalást arra használták fel, hogy saját eszméiket terjesszék, és kíméletlenül bírálják a rendszert. Ezt követően az ilyen perek nyilvánosságát megszüntették.¹⁴ Zselehovszkij ügyész vádbeszédében kijelentette, hogy a vádlottak közül maximum húszan érdemelnek büntetést. Ugyanakkor az ügyben folyó négyéves vizsgálat során a 196 főből 73-an öngyilkosok lettek vagy megőrültek a börtönben. A Szenátus különbizottsága, amelyik a 193-ak ügyét vizsgálta, két változatban hozta meg az ítéletét. Az egyikben szigorú büntetéseket hoztak, de azok végrehajtását felfüggesztették. A másik változatban az érvényes jogerős ítéletek enyhébbek voltak, és azokat kegyelmi kérvény formájában jóváhagyás és megerősítés céljából az uralkodó elé terjesztették. Egy vádlottat kényszermunkára, huszonnégyet szibériai száműzetésre, tizenötöt adminisztratív úton történő száműzetésre ítélték, százötvenháromat pedig felmentettek. II. Sándor azonban hatálytalanította az ítéleteket, és utasította a Különleges Szenátust, hogy a felfüggesztett ítéleteket, amelyet a Szenátus abban a hitben hozott, hogy végrehajtásukra ügysem kerül sor, következetesen hajtsák végre. Huszonnyolc vádlottat különböző hosszúságú kényszermunkára ítélték, a többieket Szibériába, vagy Oroszország távoli kormányzóságaiba száműzték.¹⁵

Nagy visszhangot váltott ki Vera Zaszulics merénylete, aki 1878. január 24-én rálőtt Trepov pétervári kormányzóra. Az esküdtszék felmentő ítéletet hozott, mert a védelem arra hivatkozott, hogy Zaszulics azért lőtt rá a tábornokra, mert az megvesszőztetett egy nemesi származású diákot, Boguljobovot, holott a nemesek testi fenytését Nagy Katalin 1762-es rendelete óta tilos volt.¹⁶

Ettől kezdve a Zemlja i Volja módszereiben az egyéni terrorcselekmények háttérbe szorították a forradalmi harc más formáit.¹⁷ Szintén megdöbbenést keltet az az eset is, amikor Szergej Mihajlovics Kravcsinszkij (álneve Sztjepnyak) társinak kijelentette, hogy kihívja párbaja Pétervár rettegett rendőrpáncsnokát, Nyikolaj Mezenecv csendőrtábornokot, és ha szerencséje lesz, mint egyenlő az egyenlőt, szemtől-szemben megöli. 1878. augusztus 4-én Kravcsinszkij elindult a Mihály térre, hogy végrehajtsa tervét. Követte két társa Andijan Mihajlov és Szemjon Baranyikov. Az időpont nem volt véletlen. Előző

¹⁴ FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK, 409.

¹⁵ SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ, Sz. M: *Oroszország a cárok uralma alatt*. Budapest, 1988. (A továbbiakban SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ) 112-113.

¹⁶ BEBESI, 91.

¹⁷ PERÉNYI József – DOLMÁNYOS István: *A Szovjetunió története I*. Budapest, 1991. (a továbbiakban PERÉNYI-DOLMÁNYOS, 1991)

délután távirat érkezett Pétervárra, amelyben a narodnyikok megtudták, hogy az odesszai hadbírószág Mezenecv nyomására kivégeztette Ivan Kovalszkijt a Zemlja i Volja egyik kulcsfiguráját. Öt óra után pár perccel megérkezett a térre Mezenecv tábornok Makaron ezredes, az orosz politikai rendőrség egy másik vezetőjének társaságában. Kravcsinszkij odalépett hozzájuk megszólította tábornokot, majd közölte vele „*Halált halálért.*”, és leszúrta. Ezután Adrian Mihajlov, a „kocsis” felvette két társát, és elhajtott. Kravcsinszkij tettét egy röplapon is megindokolta, melynek címe stílszerűen *Halált halálért: „Maga a kormány taszított minket arra a véres útra, amelyre ráléptünk. Maga a kormány adta kezünkbe a revolvert és a tört. A gyilkosság szörnyű dolog. Hacsak valaki nem teljesen elvetemült, nem az emberiség söpredéke, nem vállalhatja, hogy ember társát megfosztja az életétől. A legerősebb, már az örületig menő felindulás kell, hogy ehhez az eszökhöz folyamodjunk. Az orosz kormány politikája szorított rá bennünket, hogy gyilkosságok sorát kövessük el, hogy rendszerre tegyük a merényleteket. Olyanokat vittek erre az útra, akik szocialisták lévén korábbi életüket a szenvedők felszabadításának szentelték. Azokat, akik vállalták a gyötrelmeket, hogy másokat megváltssanak a szenvedéstől”*. A merénylet után nem sokkal külföldre távozott, 1895. december 11-én London környékén figyelmenllenül kelt át egy vasúti átjárón, és a vonat elütötte.¹⁸

1879. április 2-án egy Szolovjev nevű tanár megpróbálta agyonlöni II. Sándort reggeli sétája közben. A cár összegörnyedt, majd azonnal szaladt vissza a Téli Palotába. Szolovjevet elfogták, hadbírószág elé állították és halálra ítélték.¹⁹ A hatalom csak Pétervárott 2000 embert tartóztatott le, Odesszában pedig a fogva tartott forradalmárokat megtorlásképpen kivégezték. A forradalmi narodnyikok újabb gyilkossággal feleltek, megölték Kropotkin herceget (a híres-hírhedt anarchista nagybátyját), Harkov kormányzóját. Miután a Zemlja i Volja vezetői látták, hogy a magas rangú tisztségviselők elleni merényletek nem változtatnak a helyzeten, sőt éppen súlyosbítják azt, elhatározták, hogy felhagynak a kisebb merényletekkel, és egyenesen a cár személyét fogják támadni.²⁰ Még ez év novemberében Seljabov és Mihajlov – egyetemről kizárt diákok – három helyen is aláaknázták azt a vasúti pályát, amelyen a cár a Krímből hazafelé szokott utazni. Mivel a várakozásoktól eltérően ezúttal másik utat használt elkerülte az első aknát. A második nem robbant

¹⁸ KUN Miklós: *Egy író, aki terrorista volt* In: SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ, 425-427, 437.

¹⁹ UTHMANN, Jörg von: *Merényletek könyve*. Budapest, 1997. 113. (A továbbiakban: UTHMANN)

²⁰ PERÉNYI-DOLMÁNYOS, 1991. 266.

fel. A harmadik felrobbant ugyan, de a cári szalonkocsi már rég áthaladt felette.²¹

A narodnyikok egy része azonban a tapasztalatokból kiindulva szembe fordult az egyéni terror taktikájával. Megkezdődött a mozgalom bomlása.²² A szembenállás már régebbi eredetű volt a Zemlja i Volja nem tudott tökéletes kommunikációs csatornát kiépíteni, így a vidéki szervezetek inkább csak helyi ügyekben intézkedtek, helyzetük egyre nehezebbé vált, mert a pétervári központ minden erejét a terrorcselekmények végrehajtására fordította, és nem küldött friss embereket le vidékre. Súlyosbította a bajt, hogy a péterváriak megrészegülve a sikeres gyilkosságok hatásától, értetlenkedve és megvetéssel figyelték, hogy a „vidékiek” miért nem tudnak semmilyen forradalmi sikert felmutatni, és egyáltalán minek kell ellátni azt a sok faluban lakót. A péterváriak úgy látták, hogy a faluban maradt narodnyikok kivonják magukat a városi harcból, míg a másik fél a városiakat látta úgy, hogy azok csak „tűzijátékkal szórakoznak” ahelyett, hogy a valódi feladatra koncentrálnának a nép között. A falvakban is voltak terrorcselekmények, ám ezek nem kaptak nagy hírverést. Teljesen hatástalanul múltak el, mint elkövetők, akiket észrevétlenül vittek a vesztőhelyre. A városokban azonban minden egyes merénylet nagy vízhangot váltott ki, felrázta az egyhangú mindennapokat. Az elkövetők bírósági tárgyalásai alatt gyakran zajlottak tüntetések kiszabadításukért. A sikerek hatására Péterváron és Kijevben a forradalmárok egy része számára (Oszinszki, Alekszandr Mihajlov, N. Morozov, Kvjatkovszkij) a Zemlja i Volja két alaptézise megcserélődött. Míg 1876-ban a súlypont a falun végzendő előkészítő munkán volt, a „centrális csapás” pedig a tömegmunka eredményének függvénye, addig 1879-re a centrális csapás lett a legfontosabb. Úgy gondolták, hogy ezzel lehet életre hívni a népben rejlő erőket. Az ellentétek már személyeskedésig fajultak.

1879 tavaszán Alekszandr Szolovjov azzal a szándékkal érkezett Pétervárra, hogy megölje a cárt. Segítséget kért a szervezet pétervári csoportjától. A merényletet a központi csoport ülése elé terjesztették, a merénylet pártolók már meg sem merték mondani Szolovjov nevét saját társaiknak, annyira nem bíztak „békepártiakban”. Parázs vita alakult ki, aminek a végén kompromisszumos megoldás született: a Zemlja i Volja hivatalosan nem támogatta a merényletet, de a tagok támogathatták belátásuk szerint. Április 2-án Szolovjov megkísérelte elkövetni a merényletet, de nem sikerült megölnie a cárt. Miután fény derült kiletére sok ismerősét letartóztatták, és soknak kellett elmenekülnie. Egyre vilá-

²¹ UTHMANN, 110-111.

²² PERÉNYI-DOLMÁNYOS, 1991. 266.

gosabbá vált, hogy vagy az egyik vagy a másik nézet képviselőinek menni kell a pártból. Ekkor jött létre a Zemlja i Volja-n belül az a csoport, amely majd a Narodnaja Volja nevű szervezet Végrehajtó Bizottságának magját fogja képezni.²³

1879 tavaszán a Föld és Szabadságon belüli ellentétek annyira kiéleződtek, hogy a lipceki és a voronyezsi kongresszuson a szervezet két ágra szakadt, a Népakaratra (Narodnaja Volja) és a Fekete Földosztásra (Csornij Peregyel).²⁴ Utóbbiban a korábbi anarchista-bakunyinista nézetek hívei tömörültek. Nem állítottak önálló politikai feladatokat a forradalmi mozgalom elé, és úgy vélték, hogy a fő feladat továbbra is az értelmiségnek a nép körében végzett tevékenysége. A Csornij Peregyel befolyása csekélyebb, gyakorlati tevékenysége sokkal kisebb méretű volt, mint a Narodnaja Voljaé. Vezető személyiségei hamarosan feladták eredeti álláspontjukat, és a marxizmus felé közeledtek.

A forradalmárok többsége a Narodnaja Volja köré tömörült. Ez egy centralizált felépítésű harci szervezet volt. Élén konspirációs szabályokkal körülbástyázott 28 tagú Végrehajtó Bizottság állt,²⁵ tagjai a Zemlja i Volja számos korábbi és a déli illegális forradalmi mozgalom néhány hozzájuk csatlakozott képviselője közül került ki. Az utóbbiak közül kiemelkedett a jobbágyszármazású Andrej Zseljbatov, kiváló szervező és agitátor, a politikai harc lelkes híve.²⁶

A Narodnaja Volja programja abból indult ki, hogy a központosított hatalom roppant nagy szerepet töltött be Oroszország történelmében. Hajdanában ez az államhatalom szétrombolta a régi Oroszország rendjének föderatív alapjait. A népet, amely már emberemlékezet óta adózó rend volt, előbb röghöz kötötte, majd személyes szabadságától is megfosztotta. A hatalom hatalmas földbirtokok és korona-parasztok osztogatásával létre hozta azt a dúsgazdag előkelő földbirtokos réteget, amelyet az 1861-es jobbágy felszabadítás még érintetlenül talált. Miután az államhatalom felszabadította a parasztokat a jobbágyi függőségből, a szabad munkaerő legfőbb kizsákmányolójának szerepét vállalta magára.

²³ FIGNER, 141-150.

²⁴ A szakadás után az egyik narodnyik, Morozov viccesen azt mondta: "A szervezet nevén is megosztottunk: A Csornij Peregyel a Zemlja i Voljából a zemlját, vagyis a földet választotta, mi pedig a volját, vagyis a szabadságot", utalva ezzel arra, hogy ők a cárt megölésével akarják kivívni a szabadságot. FIGNER, 161.

²⁵ A tagok: Andrej Zseljbatov, Szofia Perovszkaja, Nyikolaj Morozov, Frolenko, Kolodkevics, Zundelevics, Alekszandr Kvjatkovszkij, Marija Nyikolajevna Osanyina, Alekszandr Mihajlov, Sz. Ivanovna, Sirjajev, Szemjon Barannyikov, Iszajev, Vera Figner, A. Korba, Lev Tyihomirov, Jakimova, Langansz, P. A. Tyellalov, Szuhanov, Lebegyeva, Jurij Bogdanovics, Olga Ljubatovics, Szavelij Zlatopolszkij, Gracsevskij, Trigonyi, M. N. Olovennyikova, Tyihomirova. FIGNER 275.

²⁶ Világtörténet 7. 143-146.

A parasztnak juttatott föld jóval kisebb volt, mint amit azok meg tudtak művelni. Ezt a megélhetéshez amúgy sem elegendő földet ráadásul olyan aránytalanul súlyos adók és fizetési kötelezettségek terhelték, hogy felemésztették a paraszt egész éves jövedelmét. Ezekre az adóterhekre épült a csillagászati számokkal dolgozó költségvetés, amelynek bevételeit 80-90 %-ban az alsó néposztályok szolgáltatják. A központosított állam ezt az összeget csaknem egészében a hadseregére, flottájára, államadóságának csökkentésére fordította. Produktív kiadásokra, a nép életbevágóan fontos szükségleteinek kiegészítésére, például népoktatásra, csak elvétve vállalkozott. Az állami kizsákmányoláshoz képest a magántulajdonosok kizsákmányoló szerepe eltölpül. A kormányzat ez utóbbit minden erejével támogatta, ahogy annak idején megteremtette a földbirtokos nemességet, most a burzsoáziát akarja megteremteni. A Narodnaja Volja szerint tehát a gazdaság terén a modern állam a legnagyobb tulajdonos, és így a nép munkaerejének legnagyobb kizsákmányolója. Nemcsak gazdaságilag nyomja el a népet, hanem politikailag is ragaszkodik minden alsóbb osztály jogfosztottságához. Az óhitű és más szekták számára nincs vallásszabadság, politikai és rendőri eszközökkel fosztották meg a népet a mozgásszabadságuktól, a tanítás szabadságának hiánya kényszerű tudatlanságra kárhoztatja. Nincs semmiféle módja arra, hogy gondjait, bajait a kormány tudomására hozza, mert a kérvényezés jogát is megtagadták tőle. A Narodnaja Volja hadat üzent ennek az államhatalomnak, mivel úgy látta, hogy az a nép legfőbb ellensége az élet minden területén. A tézisből azt következtették, hogy politikai harcot kell folytatni, hogy a forradalmi tevékenység súlypontját át kell helyezni a faluból a városba. A népi felkelés előkészítése helyett összeesküvést kell szőni a legfelsőbb hatalom ellen, abból a célból, hogy azt a forradalmi párt ragadja a kezébe és adja át a népnek. Ehhez a forradalmi erők legszigorúbb centralizációjára van szükség. A szervezet legfőbb célja gazdasági téren az volt, hogy a földet a faluközösségbe tömörült parasztnak kezére juttassa; politikai téren pedig az, hogy egyetlen ember önkényuralmát az egész nép egyeduralma váltsa fel. Ezen célok eléréséhez a legalkalmasabb eszköznek az államhatalom megsemmisítését látták, mert erre az erőre támaszkodott a rendszer. Az államhatalmi gépezetet pedig csak egy politikai forradalom zúzhatja szét, amelyet összeesküvéssel kell előkészíteni.

A szervezet irányító testülete a Végrehajtó Bizottság volt. A Narodnaja Volját centralisztikus alapon, országos méretekben szervezték meg. Az egyes csoportok általános jellegű forradalmi feladatoknak szentelheték magukat valamely meghatározott körzetben. A titkos társaságok központja a Végrehajtó Bizottság volt, amely biztosította a mozgalom egységét és közvetítette a kapcsolatot a különböző csoportok

között. A helyi csoportok kötelesek voltak engedelmessé válni a központnak, és kívánságához mérten rendelkezésre bocsátani erejüket és anyagi eszközeiket. Az egész pártot érintő funkciók és az országos ügyek a központ hatáskörébe tartoztak. Egy esetleges forradalom esetén a központ rendelkezett volna a párt minden erőforrásával. Amíg pedig nem tör ki ez a várt forradalom, addig a központ feladata a hatalom átvételéhez szükséges összeesküvés megszervezése. Ebben a szervezőmunkában Vera Figner szerint a terror csak egy eszköz volt. A párt azért akarták likvidálni, mert úgy gondolták, hogy elpusztításával megszüntethető az a reakció, amely akadályozza az összeesküvés megszervezését. Emellett a Végrehajtó Bizottság tagjai propaganda tevékenységet fejtettek ki, hogy minél több embert megnyerjenek az ügyüknek. A pártnak továbbra is szándékában állt felvilágosító tevékenységet folytatni a parasztnak között, azonban ehhez nem sikerült megfelelő számú embert toborozni. A Végrehajtó Bizottság szabályzatát a lipecki értekezlet résztvevői állították össze, és kötelező érvényű volt a Bizottság minden tagjára. A főbb pontjai a következők voltak:²⁷

„1. A Végrehajtó Bizottság tagjai minden lelki és szellemi erejüket a forradalom ügyének szenteljék, családi köteleket, személyes rokonszenveket, szerelmet és barátságot egyaránt áldozzanak fel érte.

2. Ha kell, adják életüket is érte, nem törődve semmivel és senkivel.

3. Ne legyen magántulajdonuk, egyáltalán semmijük, amely ne lenne egyben annak a szervezetnek a tulajdona, amelyhez tartoznak.

4. Egész lényükkel a titkos társaságot szolgálják, mondjanak le egyéni akarataikról, és rendeljék magukat alá a társaság határozataiban kifejezésre jutó többségi akarataknak.

5. A legszigorúbb titokként kezeljenek mindent, ami bármiféle összefüggésben van a társaság ügyeivel, személyi összetételével, terveivel és szándékaival.

6. Sem a társadalmi, sem a magánérinkezésben, sem hivatalos iratokban, nyilatkozatokban ne nevezzék magukat a Végrehajtó Bizottság tagjának, hanem csak képviselőinek.

7. Ha kilépnek a társaságból, soha senkinek egyetlen szót se szóljanak arról, ami a Bizottságon belüli tevékenységüket érinti, vagy ami a szemük előtt játszódott le a közreműködésükkel, vagy anélkül.”²⁸

Miután a szervezet alapjait a forradalmárok lerakták, felismerték, hogy a fegyveres harc nem folytatható a hadsereg támogatása nélkül. Elkezdtek felvenni a kapcsolatot katonatisztekkel, hogy megteremtsék egy forradalmi katonai szervezet alapjait. Erre a szervezetre várt az a

²⁷ FIGNER, 161-167.

²⁸ FIGNER, 167.

feladat, hogy fegyverrel támogasson egy esetleges népi felkelést. 1879-80 telén a Végrehajtó Bizottság felvette a kapcsolatot a kronstadti tengeresztisztekkel Szuhanov hadnagyon keresztül, Sz. Gyegajev útján pedig a pétervári tüzerekkel. A katonai szervezettel kapcsolatban a következő elvárások fogalmazódtak meg: A katonai szervezet felülről lefele épült, ugyanúgy, mint a Narodnaja Volja, ám szervezetileg teljesen elkülönült a párttól. Élén egy katonatisztekkel álló Központi Bizottság állt, amelynek tagjait a Narodnaja Volja Végrehajtó Bizottsága választotta ki. E központnak tartoztak engedelmességgel azok a helyi katonai csoportok, amelyeket vidéken szervezett be a Központi Bizottság. A Központi Bizottság pedig a Végrehajtó Bizottságnak tartozott felelősséggel.

A katonai szervezet célja a fegyveres felkelés, amelynek dátumát a Végrehajtó Bizottság határozta volna meg. Ebben az esetben a katonák feladata az lett volna, hogy támogassák a megmozdulást, s a kellő pillanatban vessék be a parancsnokságuk alatt álló erőket a nép javára, vagy ők maguk robbantsanak ki felkelést a Központi Bizottság szavára. A katonai szervezet tehát nem volt önálló, hanem a párt központjától függött. Minden belépő katonatisztnak meghatározott kötelezettséget kellett vállalnia. E kötelezettségek közül a legjelentősebb az volt, hogy a Végrehajtó Bizottságnak a katonai központ útján kiadott parancsára, a tiszteknek az utcára kellett vonulniuk, és erre kellett felszólítania az alárendelt alakulatokat is. Ezek között az alakulatok között azonban a nyílt akcióig a tiszteknek tilos volt propagandamunkát végezni, nehogy kompromittálódjanak előttük. A propagandamunkát a párt végezte el, a tiszteknek csak annyi feladata volt, hogy figyeljék kik azok, akik a legalkalmasabbak a többiek forradalmasítására. További feladatuk volt további tisztak beszervezése is. Az egyes vidéki csoportok nem léphetek kapcsolatba egymással, csak és kizárólag a pártközponttal érintkezhetnek.²⁹

1880-81-ben érte el a terror a csúcspontját. Sztjepan Halturin 1880. február 5-én kísérelt meg merényletet az uralkodó ellen. A cári jachtkészítők egyik munkahelyére jelentkezett, ahová fel is vették, majd áthelyezték a Téli Palota konyhájára. Ott olyan meggyőzően játszott a jóindulatú, egyszerű falusi embert, hogy a rendőrség békén hagyta, noha megneszelték a merénylet tervét. Halturin négy hónap alatt kisebb mennyiségekben több mint ötven kiló dinamitot csempészett a palotába, és az ágya alá rejtette. A töltetet végül a fenti napon hat óra után húsz perccel robbantotta fel a cár ebédlője alatti helyiségben. A palotában minden fény kialudt. A robbanás tizenegy embert megölt ötvenhatot megsebesített. A cár nem volt közöttük: magán audencián fogadta Sán-

²⁹ FIGNER, 161-167, 174-176.

dor hesseni herceget, és ezért elkésett a vacsoráról. Halturinnak sikerült észrevétlenül eliszkolnia. Csak két év múlva, egy másik merénylet alkalmával fogták el és végezték ki.

A következő merénylet gondosabb előkészítésével igyekeztek eljötté venni a korábbi kudarcok megismétlődésének. Seljabov azon a véleményen volt, hogy dinamitrúddal kell megölni a cárt. A többi összeesküvő azonban nem bízott az újmódi fegyverben, és a jól bevált aknára esküdt. Végül elhatározták, hogy mind a két módszert egyszerre fogják alkalmazni. A Malaja Szadován – azon az utcán, amelyet a cár a Téli Palotából a Díszterre menet szokott használni – kibéreltek egy üzletet, amelyben nappal sajtot árultak, éjszaka pedig támaszpontul szolgált, hogy a pincéből alagutat áshassanak az utca alá. Ugyanakkor megbízták Nyikolaj Kibalicsot, a végrehajtó bizottság műszaki szakértőjét, hogy készítse el a négy dinamitrudat.

A rendőrség sem tétlenkedett. Sikerült elfogniuk és a börtönben szóra bírniuk Grigorij Goldenberget, Kropotkin herceg gyilkosát. 1880 októberében a Narodnaja Volja tizenhat tagja állt a szentpétervári hadbírórság előtt.³⁰ Kettőt közülük halálra ítélték, a többiek pedig hosszú börtönbüntetést kaptak. A következő hónapokban egymás után tartóztaták le a Végrehajtó Bizottság tagjait, 1881 februárjának végén Seljabovot is. Ekkor Szófia Perovszkaja vette át a parancsnokságot. A hölgy a forradalom előkészítésének legendáriumában díszhelyet töltött be, egyrészt mert nő, másrészt mert a szentpétervári főkormányzó lánya volt.

A döntő csapást Seljabov még a letartóztatása előtt március elsejére tűzte ki. Azon a reggelen a sajtüzletbe kiérkeztek a rendőrök, mert a szomszédok gyanút fogtak. A rendőrök ugyan lementek a pincébe, de a robbanóanyag hordókat nem nyitották ki. A rendőrök távozása után az aknákat a helyükre tették. A négy merénylő pedig elfoglalta a helyét az utcán a dinamitrudakkal felszerelve. Szófia Perovszkaja derítette fel a cár menetének útvonalát. Röviddel három óra után adta meg a megbeszélt jelet: a cár és kísérete nem a Malaja Szadováján, hanem a Katakincsatorna partján közeledik a Dísz tér felé. A merénylők a csatornához rohantak, de csak ketten, Nyikolaj Riszakov és Ignatyij Grinyevickij hajították el pokolgépeiket. Az első kárt tett a cári hintóban és megsebesített néhány járókelőt. A cár kiszállt, hogy megszemlélje a kárt és

³⁰ 1880. október 25-től 30-ig folyt Pétervárott a 16 terrorista pere. A vád ezúttal is a cárgyilkosságra való előkészületek és más személyek elleni terrorcselekmények sorozata volt. Hatot halálra ítélték közülük, nyolcat pedig különböző időtartalmú kényszermunkára. A halálra ítélték közül kettőt kivégeztek, négynek az ítéletét pedig kényszermunkára változtatták. Többségük két éven belül meghalt, vagy megőrült a börtönben. SZTYEPNYAK-KRAVCSINSZKIJ, 177.

váltson néhány szót az elfogott Riszakovval, és ezzel alkalmat teremtett Grinyevickijnek, hogy a gyilkos tölteket közvetlen közletről a cár lába elé dobhassa. Tettes és áldozata egyszerre pusztult el.

Másnap a végre hajtó bizottság megjelentetett egy kiáltványt: „Sándort, a zsarnokot mi, szocialisták likvidáltuk. Meg kellett halnia, mert közömbös volt a nép iránt. Adókkal fojtogatta. A parasztoktól ellopja a földet; a munkásokat fosztogatóknak és kizsákmányolóknak engedte át. A nép könnyei hidegen hagyták, csak a gazdagok érdekelték. A cárnak jó pásztornak kell lennie, aki törődik a nyájával. II. Sándor ragadozó farkas volt...”³¹

1881. március 10-én Mihajlov a Narodnaja Volja Központi Bizottságának nevében levelet írt az utódnak, III. Sándor cárnak. Az írta, hogy ők a merénylettel csak a hatalmat akarták párbeszédre kényszeríteni, hajlandók azonnal beszűntetni a terrort, mihelyt a hatalom amnesztiát gyakorol és bevezeti a demokratikus népképviseleti rendszert.³²

II. Sándor meggyilkolása ugyan nagy vízhangot váltott ki bel- és külföldön egyaránt, nem igazolta a terroristák várakozásait. Oroszországban ekkor még nem volt olyan erő, amely nemcsak a cárt, de magát a rendszert is képes lett volna megsemmisíteni. A cárizmus a katonarendőri gépezet egész erejét a forradalmárok ellen fordította. Egy hónap múlva kivégezték a Narodnaja Volja vezetőit, Zseljabovot és Perovszkaját, valamint a cárgyilkosság közvetlen részeseit T. M. Mihajlov munkást és N. I. Riszakov diákokat.³³

A megtorlás következtében a Végrehajtó Bizottság kénytelen volt áttenni a székhelyét Moszkvába. Ez nagy érvágás volt a forradalmárok számára, hiszen Pétervárott volt a legnagyobb a szervezet támogatottsága, innen tudták a legtöbb új tagot beszervezni, Pétervár volt a legnagyobb egyetemi központ. Moszkvában voltak mérleget veszteségeikről, és derült ki, hogy az 1879-es Végrehajtó Bizottságot gyakorlatilag szétszűzték, már csak nyolcan voltak közülük szabadlábban. Három nő: Figner, Korba és Osanyina, aki nagyon beteg volt, valamint öt férfi: Gracsevszkij, aki ugyan „rég elvtársnak” számított a mozgalomban, de általában technikai munkát végzett, a szervezőmunkában nem vett tevékenyen részt; P. A. Tyellalov; Jurij Bogdanovics, ő március elseje után Szibériába utazott, hogy segítse a száműzöttek szökését; Szavelij Zlatopolszkij szelíd, jólelkű ember volt, de soha nem tudott tekintélyre és befolyásra szert tenni; Lev Tyihomirov a Narodnaja Volja elismert szellemi vezetője, teoretikusa, de a cár gyilkosság után fokoza-

³¹ UTHMANN, 111-114.

³² BEBESI, 93.

³³ Világtörténet 7. 146.

tosan eltávolodott társaitól, üldözési mánia alakult ki nála, később pedig monarchista lett és visszatért az egyház kebelére.

Megpróbálták ugyan lebukott társaikat pótolni, de ez nagyon nehezen ment. Ekkor került be a Végrehajtó Bizottságba: Sztjepan Halturin, Martinov, V. Sz. Lebegyev, Geraszim Romanyenko és Sztjepanovics. Túl sokat egyikük sem tehetett, mert egy éven belül mindegyiküket letartóztatták. Mindenki számára világossá vált, hogy a Narodnaja Volja immár képtelen végrehajtani egy merényletet az uralkodó ellen. Arra viszont még volt ereje a szervezetnek, hogy meggyilkolja Sztrelnyikov tábornokot az odesszai katonai ügyészt 1882. március 18-án. Erre a merényletre Halturin kapott megbízást, ő el is végezte a merényletet, de nem sokkal később elfogták, és néhány társával együtt kivégezték.

A merényletet követően a rendőrség felgöngyöltette szinte a teljes hálózatot. Júniusra a Központi Bizottság tagjai közül, már csak Vera Figner volt szabadlábban Oroszországban. A többiek vagy külföldre szöktek, vagy letartóztatták őket. Figner még megkísérelt néhány katonatisztet átmenni a szervezet katonai szárnyából, de végül 1883. február 10-én őt is letartóztatták. 1884. szeptember 22-én a 14-ek perében hét társával együtt kötél általi halálra ítélték, de az uralkodó a büntetést, két katonatiszt kivételével, életfogytiglani fegyházra változtatta.³⁴ Ezzel az ítélettel a Narodnaja Volja megszűnt létezni, Oroszországban pedig egy kis időre újra helyre állt a rend.

Nézzük meg, hogy milyen veszélyekkel kellett szembenéznie egy fiatalnak, hogyha a narodovolecek útját választotta, vagy kapcsolatot tartott fenn egy forradalmi narodnyikkal. Tanulmányom ezen részéhez a fentebb már említett Sz. M. Sztjepnyak (pusztai) Kravcsinszkij *Oroszország a cárok uralma alatt*. című munkája alapján kívánom bemutatni.

Az emberek ki voltak szolgáltatva a rendőrségi házkutatásoknak, általában igyekeztek a legváratlanabb pillanatban rátörni a lakókra, hogy azoknak lehetőleg ne legyen idejük eltüntetni a terhelő bizonyítékokat. Ha valakinél találtak valamit és letartóztatták, a gyanúsítottat az előzetes letartóztatottak börtönébe vitték. A foglyokat igyekeztek elzárni egymástól és a külvilágtól. A kihallgatás során, ha a gyanúsított tagadott, vagy mert nem akarja feladni tettestársait, vagy mert ártatlan, visszavitték a cellájába „gondolkodni”. Két kihallgatás között akár fél év is eltelhetett. Az előzetes letartóztatás akár négy évig is eltarthatott, mielőtt a gyanúsítottat a bíróság elé állították. Az előzetes letartóztatás során gyakran megőrültek, öngyilkosok lettek vagy elkaptak valamilyen betegséget a fogvatartottak. Ahogy a narodovolecek működése egyre agresszívabbá vált, úgy keményedtek a hatalom módszerei is. A

³⁴ FIGNER, 271-370.

fogvatartottakat megpróbálták minél jobban elzárni egymástól, megvontak bizonyos kedvezményeket (levélírás, olvasás), a szomszédos cellákba köztörvényes bűnözőket, provokátorokat telepítettek, hogy a falon átkopogva valamilyen terhelő bizonyítékot szedjenek ki az ítéletre váróktól. A foglyok egy idő után rendszeresen éhségsztrájkba kezdtek, hogy így érjenek el enyhítéseket.

A bíróságokon is megfigyelhető, hogy hogyan felelt a hatalom az egyre keményebb ütésekre egyre durvábban. 1873-ban Nyecsajev³⁵ és társai perében még a cári bíróság járt el. A tárgyalás nyilvános volt, az ügyet kivizsgálták, akik ellen nem volt elég bizonyíték azokat felmentették. Pahlen gróf igazságügy-miniszternek ezek a büntetések túl enyhék voltak, néhány hónap múlva a politikai pereket kivonták a szokásos bírósági ítélezés hatásköréből és a szenátus különleges bizottságának hatáskörébe utalták. Ez ugyan esküdtbíróság volt, tagjait azonban az uralkodó nevezte ki. Részt vettek benne a nemesség, a városi lakosság és a parasztság képviselői, de kinevezésük előtt gondos rostán mentek át, hogy még véletlenül se férjen kétség az uralkodó iránti hűségükhöz és jóindulatukhoz. A terror fokozódásával azonban már az ő ítéleteiket sem tartották elég megbízhatónak. 1879. április 5-e után Oroszországot hat katonai kormányzóságra osztották, inentől kezdve minden politikai fogoly felett csak a katonai törvényszékek bírálkodhattak. Ők pedig már gyorsan és könnyörtelenül dolgoztak. 1882-ben Sztrelnyikov tábornok meggyilkolásáért Halturint és Zselvakovot 15 perc alatt ítélte halálra a katonai törvényszék, és másnap reggel fel is akasztották őket.

II. Sándor a krími háború tapasztalataiból kiindulva felismerte, hogy Oroszországot modernizálni kell ahhoz, hogy visszaszerezze nagyhatalmi státuszát. Ennek érdekében átfogó reformokba kezdett. Az értelmiség azonban, amelynek eddig nem volt hivatalos fóruma, az elnyomás évei alatt oly mértékben radikalizálódott, hogy már nem elégtették ki ezek a reformok. Elkeseredésében pedig a terror eszközeihez nyúlt. II. Sándort viszont megdöbbentette ez a nem várt ellenállás, hiszen ő éppen Oroszország és annak népe érdekében akart cselekedni, és azt kellett tapasztalnia, hogy éppen ez a nép akarja őt elpusztítani. Az uralkodó ugyan nem tett le reformjairól, azonban azt sem tűrte el, hogy ellenálljanak neki.

³⁵ Sz. G. Nyecsajev sokáig Bakunyin jobb keze volt, több munkájának megírásában segédkezett. 1869-ben önálló hálózatot épített ki Moszkvában. A szervezet egyik tagját, Ivanov diákokat meggyilkoltatta, mert feltételezése szerint áruló lett. A gyilkosság kapcsán 36 embert ítéltek száműzésre, illetve börtönre. Nyecsajev Svájcba szökött, de kiadták Oroszországnak. 1873-ban állították újra bíróság elé. Húsz év kényszermunkára ítélték, majd néhány évvel később Nyecsajev a börtönben éhen halt. BEBESI, 89.

Hogy milyen mértékben nem, az kifejezésre jutott az 1863-as lengyel felkelés leverésében és az azt követő megtorlásban, illetve abban, hogy az esküdtbíróságok kezdeti enyhe ítéletei után a politikai ügyeket kivette a bíróságok kezéből és a katonai törvényszékek hatáskörébe utalta, valamint abban ahogy a börtönökben, fegyenctelepeken a politikai elítéltekkel bántak.

Oroszország a XIX. század második felére egy olyan kuktához kezdett hasonlítani, amelyben a felhalmozódott gőz, már-már robbanással fenyegetett. Amikor II. Sándor meglazította rajta fedőt a felhalmozódott gőz kiszabadult, és „megégette”, megölte az uralkodót. Utódai a probléma megoldására a lehető legrosszabb megoldást választották: visszazárták a fedőt, amely 1917-ben robbanáshoz vezetett, és a szétrepülő darabok elsöpörték az egész cári Oroszországot is.

Értelmiség-nép, avagy állam-obscsina eszme a XIX. század orosz gondolkodásában

A történelmi vizsgálódások mind a mai napig erősen támaszkodnak a *Leopold von Ranke* által képviselt kiinduló hipotézisre, nevezetesen a források kritikai vizsgálatán nyugvó történelemszemléletre. Azonban az egyéb tudományterületekről beszűrődő szkepszis, amely részben antropológiai, részben fenomenológiai természetű óriási kérdőjeleket rajzol mind az objektív történelem, mind pedig maga a történelem, mint valamilyen lineáris sor mögé. A vizsgálódást a múlt „elhúzódása” – mivel minden ember egy adott társadalmi kor adott időpillanatban létező adott motivációshálójával és szociológiai környezetben élő gyermeke – a történelmi és a vizsgálódó személyek szubjektivitása mind-mind nehezíti. Hajlamos ugyanis a csalóka emberi képzelet arra, hogy sémákat alkoss, mítoszokat gyártson, hogy – *Hankiss Elemér* gondolatával élve – úgy érezze otthon van a világban. Így születnek meg olyan sémák, mint az európai történelmi fejlődés vagy az, hogy a világtörténelem osztályharcok története. Ilyen mítosznak tekintjük az obscsina kérdést is.

A XIX. századi Oroszországban az 1861-es jobbágyfelszabadításig az értelmiségi párbeszédet az orosz történelem sajátosságain túlmenően – ami talán legjobban Nagy Péter személyének értékelése körüli vitákban csúcsosodott ki – az obscsina kérdés eltérő értelmezései adták. Az orosz földközösséggel kapcsolatos vizsgálódásunk homlokterében az értelmiségi reflexiók játsszák a főszerepet, vagyis az, ahogy erről a kérdésről a XIX. századi orosz gondolkodók vélekedtek, megalapozva ezzel – nem lineárisan, hanem maga a diskurzus által – a speciálisan XX. századi orosz marxista gondolatokat, s végső soron a történéseket is. Az obscsina kérdés tehát egy elméleti, a valóságtól megfosztott létkategória. Egy olyan fókuszpont, ahova az értelmiség és a társadalom értelmiségi problémái sűrűsödtek össze. Az orosz értelmiség önmeghatározási kísérletének egyik kulcsfogalmát jelenti tehát, különféle tartalmakkal.

Az orosz értelmiség NY. BERGYAJEV (1874-1948)¹ és B. KISZTYAKOVSKIJ (1868-1920)² olvasatában

Nyikolaj Bergyajev: „Az orosz kommunizmus értelme és eredete” című írásában rajzolta meg az orosz értelmiség jellegzetességeit. Szerinte az orosz „intellectuells” lényegét tekintve más, mint Nyugaton. Ott ugyanis a szellemi alkotómunkát végzőket jelöli ez a terminus, míg Oroszországban egyfajta erkölcsi fogalom. Az orosz értelmiség inkább egy vallási szektára, vagy szerzetesrendre emlékeztet, semmint egy gazdasági és szakmai csoportosulásra. Érdeklődésének gerincét a szociális tartalmú ideológiák jelentik, s mivel el volt zárva a tényleges cselekvés lehetőségétől, fokozatosan a radikális szocialista és anarchista eszmék nyerne teret gondolkodásában. Egzisztenciáját tekintve talajtalan, hiszen a hatalom és a nép között nivellál. A néptől való elszakítottágát tartozásként éli meg. Úgy érzi a nép munkája van mögötte fedezetként, s ezért felelősséggel tartozik felé. „Az orosz géniusz még alkotói pályája csúcán is végtelenül magányosnak és talajtalannak érezte magát, büntudata arra indította, hogy alászálljon a szellem magaslatairól s közelebb kerüljön a földhöz és a néphez.”³ Az értelmiség hatalomhoz való viszonyát sajátos kettősség jellemzi. Egyrészt ő őrzi a hatalommal szemben a vallásos messianisztikus birodalom felfogást – a Harmadik Róma eszméjét –, amely hatalom viszont a katonai államszervezetre támaszkodó impérium eszméjét vallja már Nagy Péter óta. A Harmadik Róma elmélet – nevezetesen Oroszország rendkívüli kiválasztottsága – transzformált formákban ugyan, de meghatározó jelentőséggel bír az orosz gondolkodók számára.⁴ Másrészt a XVII. századi egyházszakadás következtében, mikor az ortodoxia ősi ága, az ószertartásúak illegalitásba kényszerülnek, megjelenik a szakadár, aki az alapvetően rossznak

¹ NYIKOLAJ BERGYAJEV (1874-1948) perszonalista vallásfilozófus volt, akit mélyen befolyásolt mind az ortodox hit, mind pedig a szocialista eszmék. Szilágyi Ákos szerint ő a világ első antiutópistája, aki a katasztrófa elkerülésének érdekében az „Eszmény” megvalósításáról való lemondást hirdeti. Bergyajev ebben a művében válaszokat keres a nyugati olvasók (és saját maga) számára, hogy miért, s hogyan alakulhatott ki az orosz kommunizmus. Lásd: NYIKOLAJ BERGYAJEV: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, 1989. (a továbbiakban BERGYAJEV)

² BOGDAN ALEKSZANDROVICS KISZTYAKOVSKIJ (1868-1920) jogász és szociológus volt. A *Vehi (Mérőföldkövek)* címmel 1909-ben megjelent nevezetes gyűjtemény egyik szerzője. Lásd: Bogdan KISZTYAKOVSKIJ: *A jog védelmében*. In: KISS Ilona (szerk.): *Az orosz forradalom démonjai*. Budapest, 1990. (a továbbiakban KISZTYAKOVSKIJ)

³ BERGYAJEV, 64.

⁴ Az orosz kommunizmusra is mély hatást gyakorol a messianisztikus küldetésstudat. Ez azonban speciálisan orosz jelenség, s a marxizmustól távol áll.

érzett valósággal ellentétben a hit tisztaságát őrzi. Ez a vallásos szakadár jelleg meghatározó lesz az orosz értelmiség számára is, ami folytonos üldöztetéseket szenved a hatalomtól. A folyamatos üldöztetése pedig kitermeli a szélsőségesen dogmatikus forradalmár típusát, aki csak az „Eszmének” él, s azért bármire képes. Mondhatnánk azt is, hogy a totalista és a vallási fanatikus különös elegye az orosz értelmiségi. Ez a totalitárius beállítottsága Bergyajev szerint az ortodox hitből merítkezik, s a vallásos „Abszolútum” fogalmával írható le. Mindig a teljesség felé törekszik, s „képes minden további nélkül abszolútnak tekinteni a viszonylagost, univerzálisnak az egyedit, aminek aztán egyenes következménye a bálványimádás.”⁵

Az orosz értelmiség sajátosságainak és az obszcina kérdés jobb megértéséhez Bogdan Kisztyakovszkij jogszociológiai elemzését is áttekintjük. Kisztyakovszkij: „A jog védelmében” foglalkozott az orosz értelmiséget, de magát az egész orosz társadalmat is jellemző jogtudat hiányának okaival. „Az orosz nép mindennapi életéből teljesen hiányzik mindenféle jogrend, s az orosz értelmiség épp eme mélyen gyökerező baj következtében oly érzékellen a jogi eszmék iránt, s emiatt oly halovány jogtudata is.”⁶ Kisztyakovszkij a társadalmi együttélés alapjának tekinti a jogi normák meglétét, ami a személyiségjogok, ill. az intézményeket szabályozó jogi normákban (közjogban) öltönek testet. Az értelmiség idegenkedése a jogtól – személyiségjogtól – elsősorban azzal magyarázható, hogy merőben külső szabályozó erőnek tekintik csupán a jogot, élesen elválasztva a személyiséget belülről mozgató etikai és erkölcsi normáktól. Az intézményeknél viszont a paragrafusok, cikkelyek mechanikus betartására törekszik, ugyanúgy ahogy teszi ezt egy rendőrállam is, amikor minden társadalmi viszonyt apró részletességig akar szabályozni. Az értelmiség jogtudatának eme hiánya arra vezethető vissza, hogy nem képes felismeri a jogszabályban a jogi elveket.⁷ A problémát az jelenti egyrészt, hogy a belső etikai normák nem jelentkeznek mindenkinél egyformán, s ha – bármilyen okból – megszűnik az ezt vigyázó közösségi kontroll, akkor az egyént semmi sem védi meg. Másrészt viszont a társadalom is könnyen prédájává válhat az állami önkénynek, ha nincsenek a közösségeket, intézményeket, személyeket védő, alakító (s belőlük visszaható) jogi normák.

⁵ BERGYAJEV, 25.

⁶ KISZTYAKOVSZKIJ, 127.

⁷ Ebből a nézőpontból válnak érthetővé a szerző által említett I. Állami Dumában lezajlott terméketlen viták a gyülekezési szabadság törvénytervezetéről, vagy később a Szovjetunió alkotmánya körüli érdektelenség.

Az obscsinával kapcsolatban Kisztyakovszkij megállapítja, hogy az orosz értelmiség nem értette meg, a néplélekben a jog és jogtalanság, ill. erkölcsi normák differenciálatlanul léteznek. Ami az egységes közjog hiányosságában, s ennek alkalmazhatatlanságában érhető tetten. „De éppen ebben kellene az értelmiségnek a nép segítségére sietnie és közreműködnie a közjogi szabályok megbízhatóbb alkalmazásában, sőt szisztematikus továbbfejlesztésükben.”⁸ Az értelmiség csak így szilárdíthatta volna meg, és tehetné volna a társadalmi lét szocialista alapjává az obscsinát. „Az a hamis feltételezés, hogy a nép tudata kizárólag az etika felé irányul, meggátolta e feladat megvalósítását és megghiúsította az értelmiségi reményeket.”⁹ Kisztyakovszkij eme zseniális jogszociológiai elemzésében azonban nem veszi észre, hogy itt egy individualisztikus és egy közösségi társadalomfelépítés közötti ellentétről van szó, ami nem biztos, hogy az előbbi számára dönti el a vitát.

A moszkvai iskola

A klasszikus szlavofil gondolatok jobb megértése érdekében mindenképpen érdemesnek mutatkozik megismerkednünk az úgynevezett Uvarovi hivatalos népiséggel. Sz. Sz. Uvarov (1786-1855) – aki 1833-tól 1849-ig töltötte be a művelődésügyi miniszteri posztot¹⁰ – még népművelésügyi miniszterhelyettesként „Feljegyzést” készített a Moszkvai Egyetem helyzetéről, amelyben a későbbi kultúrpolitikai kormányprogramját alapozta meg. Ez lényegében egy hármasszóban öltött testet: „pravoszlávia – egyeduralom – népiség”. E hármasszó fogalom mellett, hogy kimondva-kimondatlanul a francia forradalom hármasszó értékpárja (szabadság – egyenlőség – testvériség) helyett próbálta a Miklósi rezsim brutális despotizmusát elméleti alapokra helyezni, s centrumába az egyeduralmat tette, a pravoszláviát, s a népiséget figyelmen kívül hagyta, pontosabban annak rendelte alá. Lényegét tekintve egyetlen célt szolgált, megerősíteni a központi államhatalmat ideológiailag is, átszervezni a népnevelést (pl. korlátozni próbálta a nem nemesi származású gyermekek továbbtanulási lehetőségeit). Az Uvarovi kincstári „kultúrpolitika” lényegét tekintve nem számított új megközelítésnek, csupán csak kézzel foghatóbban öltött testet. Kielezte a „Kelet”

⁸ KISZTYAKOVSZKIJ, 137.

⁹ KISZTYAKOVSZKIJ, 137.

¹⁰ SZ. SZ. UVAROV (1786-1855) tehetséges, sokoldalú ember volt, ami annál is inkább meglepő lehet számukra, hiszen ekkorra már olyan emberek is betöltötték ezt a posztot, mint az őskonzervatív Siskov tengernagy, aki például ádáz harcot folytatott az orosz nyelv újítói ellen. Uvarov tehetségénél azonban már csak érvényesülési vágya és a rendszer iránti alázata volt nagyobb.

és „Nyugat” szembenállását, hogy a hazafias érzelmekre rájátszva fordítsa szembe Oroszországot a „rothadásnak induló” Nyugattal. (Ő maga egyébként egész életében egyetlen egy orosz nyelvű könyvet sem olvasott, s állandóan németül vagy franciául írt.) *Karamazin* a hivatalos népiség szükségszerűségét így foglalta össze: „*Oroszországnak minde nélkülötti nagyok kell lennie, s minthogy olyan, amilyen, csak egy autokratára tudja erősnek és félelmetesnek megőrizni.*”¹¹

A szlavofil szentháromság is a pravoszlávia, az egyeduralom és a népiség kifejezéseket használta, de ez nem jelentette a hivatalos ideológia szolgálai utánzását. Eltérésük és másságuk éppen az Uvarovi dogmák átértelmezésében mérhető.¹²

Pravoszlávia

Az államvallásként felfogott hivatalos „pravoszláviában” ez a kifejezés azt takarta, hogy az egyház feladata az alattvaló hozzáidomítása az állami autoritáshoz. A szlavofilek is vallják a pravoszlávia és az egyeduralom szerves összefüggését, a hívő kötelességét a cárral szemben, vagyis az engedelmességet. Nehezményezik azonban az egyház és az állam szoros összefonódását (ebben Csaadajevet követik), amely szerintük I. Péterrel vette kezdetét, s az egyház hozzáidomította érdekeit a jobbágyrendszerhez, amit keresztényietlennek tartottak.¹³ Szemükben az államhatalom sohasem emelkedhet az egyház fölé. Számukra a pravoszlávia a keresztény hit legtisztább formája a római katolicizmussal szemben, mely szerintük a racionalizmus csapdájába esett, s teret nyitott az egoizmus, az egyéni önérdek érvényesítése felé. Ezt az úgynevezett *Filioque*-vitában vélték tetten érni. „*Lényegét jelenti az a diadal, melyet a formális elveken nyugvó emberi ész aratott mindafölött, ami benne, s rajta kívül található... amely önmaga fölött és önmagán kívül semmit sem ismer el, s amely két rá jellemző formában jelenik meg: formális absztrakcióként, absztrakt érzékiségként.*”¹⁴ Ivan Kirejevskij

¹¹ KÖVES Erzsébet: *Kelet és Nyugat*. Budapest, 1982. (a továbbiakban KÖVES) 51.

¹² Bergyajev a szlavofilek értékelésében elsősorban a vallási aspektusra hívja fel a figyelmet. Szerinte a szlavofilek a keleti kereszténység totalitás-szemjéjét állítják szembe a széttagolt, s megosztott nyugati racionalizmussal. Így különítve el a nyugati népek küldetését Oroszország missziós szerepétől.

¹³ A szlavofilek ebben a tekintetben is követik Csaadajevet, hiszen ő volt az első olyan orosz gondolkodó, aki a kereszténységhez méltatlan, s vele össze nem egyeztethető intézményt ítélte el. Az egyház és állam szétválasztásának gondolata is Csaadajevnél jelenik meg az orosz gondolkodók közül először, főleg a francia Lamennais abbé hatására.

¹⁴ Ivan KIREJEVSZKIJ: *Válasz Homjakovnak*. In: KISS Ilona (szerk.): *A megváltó Oroszország*. Budapest, 1992.

szerint a nyugati kereszténység a racionalizmus túlhangsúlyozása miatt harcot indított a hit ellen, s felette diadalt ült. Ennek köszönhető a nyugati társadalomban végbement kataklizmák a „bomló nyugat” legékesebb bizonyítékai. A hit és a közösségi élet tisztaságát a keleti kereszténység őrizte meg. Történelemformáló szerepe, s messianisztikus küldetése éppen abban mérhető le, hogy mennyire tudja felragyogtatni a tévelygő nyugat számára a szeretet igazi tartalmát. A pravoszlávia az egyetlen igaz vallás, az orosz nemzeti karakter elválaszthatatlan tulajdonsága.¹⁵ A hivatalos ideológia számára azonban az a szlavofil tétel, hogy az orosz nép természeténél fogva vallásos, ebből következően apolitikus, igen hasznos megfogalmazás volt. A szlavofilek pravoszláviája fontos pontokon erősítette az államhatalmat, de vallási meggyőződésük és moráljuk társadalomkritikai megállapításokat is szült, mint például a fentebb már említett jobbágyrendszer elítélése.

Egyeduralom

„*Korlátlan hatalom, egységes és népi, mindenkinek nevében cselekszik, civilizációknál élén halad, és forradalmak nélkül viszi végbe nálunk azt, ami a Nyugaton háborúk, belvillongások, vallási viszályok és társadalmi átalakulások eredménye*”¹⁶ – állítja az egyik szlavofil publicista Jurij Szamarin. A politikában tehát nem megalkuvásból, hanem elvi alapon helyeslik a korlátlan egyeduralmat. Meggyőződéses monarchisták voltak, de a bürokratikus abszolutizmus helyett patriarchális abszolutizmust szerettek volna, s ennek jegyében eszményítették III. Ivánt, kárhoztatták I. Pétert, s nehezteltek I. Miklósról. I. Miklóssal elsősorban nem az volt a bajuk, hogy korlátlan hatalmú önkényúr, hanem hogy európaias kormányzatot vezetett be, s megrontotta a cár és a nép viszonyát.¹⁷ Főként az udvarban nyüzsgő nemzetietlen, idegen származású arisztokráciát, s a bürokráciát szidták.

¹⁵ Itt kapcsolódnak bele a szlavofilek abba a vallásos messianisztikus birodalomfelfogás-eszmébe, amit fentebb már Bergyajev gondolatainak ismertetésekor érintettünk. Másrésztől viszont felháborodásuk Csaadajev levelével szemben is innen érthető, mert Csaadajev katolicizmussal – a szemükben – egyenesen az orosz létet kérdőjelezte meg.

¹⁶ KÖVES, 82.

¹⁷ Meglátásunk szerint a szlavofileknek nincs történelmi látásmódjuk, ahogy az az ortodox vallásból is hiányzik, szemben a katolicizmussal. Sokkal közelebb állnak a természetjogi alapokon nyugvó államelméletekhez, ellentétben a nyugatosokkal, akik történelmi vizsgálataikon keresztül mutatják ki a szlavofil múlt illuzórikus voltát. Nem véletlen talán, hogy Bebesi György egyik tanulmányában John Lock társadalmi szerződésében látja egyik európai előzményét K. Akszakov hatalomra vonatkozó elképzeléseinek. Lásd: BEBESI György: *Az orosz ultrakonzervatív hatalomfelfogás néhány eleméről*. In: BEBESI György (szerk.): *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében*. Pécs, 2001. (a továbbiakban BEBESI)

A „Népiség a Tudományban” című cikkében J. Szamarin fogalmazta meg a szlavofil felfogásban a népiség és az egyetemesség között fennálló viszonyt.¹⁸ Szamarin nézetét a következőképpen pontosan ragadhatjuk meg. Először is nem eltéli az egyetemes kultúrát – s helyette valamiféle szélsőséges provincializmust – s ellenkezőleg szerinte a népiség minden nemzet sajátos tökéje, amivel hozzájárul az egyetemeshez. Másrészt viszont elismeri a népiségi gondolkodás korlátozottságát is, de éppen ezért tartja fontosnak, hogy úgymond az egyetemesbe minden kultúra beleadja a maga népiségét (részlegességét), s így jöjjön létre egyfajta „egyetemes összhang”. Harmadrésztől megfogalmazza azt a feltételezést is, hogy a különböző kibékíthetetlennek tűnő tradíciók (katolikus-protestáns ellentét, közöségi-magánföldtulajdonlás elve) között talán egy kívülállónak (pravoszláv egyháznak, obscsina-elnék)¹⁹ kellene kimondania a vitát lezáró döntő szót. Az orosz nép lesz így az emberiség mentsvére, s a pravoszlávia az erkölcsi zavarok gyógyszere. A szlavofilek számára azonban a nép többnyire eszmény, ami az ősi, romlatlan orosz néplelek hordozója. Mindazon tulajdonságok összessége, amit még nem fertőzött meg a Nyugati kultúra a maga vallástalanságával és erkölcsi nihilizmussal. Az orosz nép így apolitikusságával, cárszeretetével és a „szmirenyije” fogalmával (magában foglalja a közösségben való feloldódást és a sorssal való megbékélést is) a pravoszláv erények hordozójává válik. Az Uvarovi hivatalos irányvonal számára az a gondolat, hogy a parasztság valamiféle erkölcsi erények hordozója lenne, s ráadásul még követendő példa, elfogadhatatlan volt. A kor nagy vitájának indukálója lényegét tekintve ez a szlavofil népfelfogás volt, ami véleménynyilvánításra ösztönözte a nyugatosokat.

¹⁸ A JURIJ SZAMARIN (1819-1872) által 1856-ban a Russzkaja Beszeda-ban megjelent frása óriási polémia váltott ki a népiség fogalmáról és funkciójáról. Ekkor már az összes jelentős folyóirat részvételével, úgymint: Russzkaja Beszeda, Russzkij Vesztnyik, Szovremennyik, és az Otyecsesztvennije Zapiszki folyik az ún. obscsina-vita. Lásd: Jurij SZAMARIN: *Népiség a Tudományban* In: KISS Ilona (szerk.): *A megváltó Oroszország*. Budapest, 1992.

¹⁹ Végül soron tehát a messianisztikus küldetésstudattal felruházott Oroszországnak. Ezzel Szamarin az orosz népiség egyetemes szerepét fogalmazza meg, amihez majd Herzen is visszakanyarodik az 50-es években.

A szlavofilek tematikus megfogalmazásai az obscsináról elsősorban a 1848-49-es forradalmak után keletkeztek, főleg az 50-es évek eleje és közepe tájékán. Sajátos jellemzőjük ezeknek az írásoknak a proletáriátussal szembeni alternatívakeresés, ami azonban nem annyira a helyi társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodást jelentette, hanem sokkal inkább egy patriarchális társadalmi utópiát. A kormányokat, társadalmi berendezkedéseket le- és szétromboló forradalmak új osztályokat emeltek, másokat meg tüntettek el a történelem sülyesztőjében. A Nyugat-Európában történő változások a szlavofileket rémülettel töltötték el, de egyben igazolásként is szolgáltak számukra, hiszen már az 1830-as években hangoztatták a Nyugat erkölcsi pusztulását, s most ennek kézzelfogható bizonyítékát látták a lejátszódó eseményekben. Az „alapelvek” orosz ideája és az európai „empirikusan létező” társadalmi formák kontrasztja jellemezte – *Sisák Gábor* megfogalmazásával elve – „idealista világszemléletüket”. A sajátágosan orosz „alapelvek” az állam és az obscsina fogalmában sűrűsödnek össze.

Homjakov nézeteit *A falusi obscsináról* c. írásában fejtette ki. Szerinte az orosz obscsina azért magasabb rendű, mint a Nyugat-Európában található falusi élet, mert ott (elsősorban Angliában) kevés kézben összpontosul a tulajdon, ami előnyös ugyan a mezőgazdaság számára, de ezzel együtt velejárója a szegénység növekedése és a „proletariátus fekélye”. Ezzel szemben Franciorszámban a tulajdon végtelenül felaprózódott, ami ugyan gátat vet a proletariátus megjelenésének, de gazdaságilag igen előnytelen, s ami még fontosabb, a teljes „szétválasztottság”, az erkölcsi elvek, illetve a szellemi erők elszegényesedéséhez vezet, ami a szellemi proletariátus kialakulásával jár együtt. Így hát *Homjakov* szerint az orosz obscsina előnye egyrészt a szilárd erkölcsi alap, így mint kölcsönös segítségnyújtás, testvériség, stb., másrészt az orosz obscsinát elhagyó parasztok képesek az obscsina hagyományait, normáit átvinni az iparba is, s ezzel az orosz élet mindenütt jelen lévő alapjává válnak. *Konsztantyin Akszakov*: *Az orosz történelem alapelveiről* c. munkájában írta le az orosz történelem szlavofil koncepciójába ágyazva az obscsináról való meglátásait. Szerinte az obscsina „a legmagasabb rendű igaz elv”, azon emberek szövetsége, akik lemondtak egyéni önzésükről a „közös egyetértés” kedvéért. Így az obscsina egy tudatos emberi tevékenység eredménye, nem pedig vérségi alapú társadalmi intézmény. A „közös egyetértés” és az obscsina önállósága a faluközösség tanácskozásaiban (úgy, mint: vecse, szhodka, szobor, vagy

a mir²⁰) nyilvánult meg egyértelműen, ahol a tanácskozás célja az egyhangú döntés elérése volt. Ez az önállóság azonban „kimerült az állami utasítások végrehajtásának mikéntjében, s teljességgel látszólagossá vált.”²¹ Az egyhangú határozat elvében Akszakov fontos értéket látott a többségi határozat elvével szemben, amelyben szerinte a többségi erőszak öltött testet.²² Az obscsina tartósságát és egyben szervezőelvét belülről a közös hit, a nyelv, az erkölcs és a szokások jelentették, míg kívülről az Ország (Zemlja) és az Állam (Goszudarsztvo) kapcsolata biztosította. „Az Ország a nép meghatározatlan, nyugalmi állapotára utal. Az Országnek azért volt szüksége az államra, hogy védelmet, s oltalmat nyerjen mindenekelőtt a külső, aztán a belső ellenséggel szemben.”²³ Az Ország és az Állam viszonya az önkéntes megegyezésen alapul, ami nem szorul jogi garanciákra, egyfelől biztosítja az állam számára a korlátlan politikai hatalom jogát, ami lényegét tekintve a cárt illeti meg, másfelől a nép számára az élet és a szellem szabadságát. Kölcsönösségüket az egymás szféráiba való be nem avatkozás kell jellemezze, bár ezt a történelem tanulmányozásában Akszakov sem tudta kimutatni. „Nincs szükség garanciára! Ahol szükség van rá, ott hiányzik a jó, inkább pusztuljon el az élet, amelyben nincsen jó, minthogy a rosszra támaszkodva álljon fenn. Minden erő az eszményben van. És mit érnek a feltételek és a szerződések, ha hiányzik a belső erő? Semmiféle szerződés nem tarthatja vissza az embereket, ha nincs meg a belső szándék. Minden erő az erkölcsi meggyőződésben van. Ez a kincs megvan

²⁰ A „mir” (világ), mint már korábban is említettük a falu sajátos önkormányzati szerve volt. A szlavofil értelmezésben a „mir” és az „obszcina” egyenértékű fogalmak. Az „obszcina” tehát a paraszt egész „világát” jelöli, s ebben a megközelítésben magát az egész „Világ”-ot jelenti a faluközösség. Érdekes az 1905 februárja után végrehajtott helyesírási reform, melynek következtében néhány fonetikailag feleslegessé vált betűt (pl.: a kétféle „i” – i) kiiktatták, s egyfélével váltották fel. Ezután az eddig más „i” – vel íródott „mir”(világ) és „mir”(béke) szavak azonos alakot vettek fel.

²¹ BEBESI, 182.

²² Köves Erzsébet szerint a szlavofilek ezen a ponton bizonyos fajta anarchizmust is felmutatnak, hiszen koncepciójukban az orosz néptől egyrészt elvitatják az „államiság elvét”, másrészt hangsúlyozzák az obscsinán belüli egyhangú döntést. Konsztantyin Akszakov pedig egyenesen azon elmélkedik, hogy a szláv népek „állam nélküli” népek, s „a rossz nem a formában rejlik, hanem magában az állam elvében”. Ezt az „állam-elvet” idegen, lényegét tekintve germán sajátosságnak tartják, ahogy majd Bakunyin is annak fogja tartani az „Államiság és anarchiában”. A teljes egyetértésen alapuló „közösségi döntések”-re vonatkozólag érdekes párhuzamokat találunk még Bebesi György fentebb már említett tanulmányában. Lásd: KÖVES, ill.: BEBESI.

²³ Konsztantyin AKSZAKOV: *Az orosz történelem alapelvei* In: KISS Iona (szerk.): *A megváltó Oroszország*, Budapest, 1992. 180.

Oroszországban, mivel mindig hitt benne, és sohasem folyamodott szerződésekhez.”²⁴

A szlavofil obszcina modell bizonyos, könnyen emészthető elemeit (Ország - Állam, egyhangú döntések elve, stb.) a századfordulón első-sorban a monarchisták fogják felhasználni saját ultrakonzervatív hatalomfelfogásuk igazolására. Mindezt teszik akkor, amikor a korszaklem már rég túllépett, mind az állam monarchikus, mind a társadalom obscsinai berendezkedésének eszméjén.

Nyugatosok

A nyugatosság, ahogy arra már Köves Erzsébet is utal, nem egy homogen szellemi irányzat, inkább egy összefoglaló fogalom, ahová mindazok beletartoznak, akik a hivatalos népiséggel és a szlavofilizmussal szemben álltak. A most következő néhány általános megállapítás sokkal cseppfolyósabb, mint a szlavofilek esetében és inkább csak tendenciaszerűen értendő. Köves Erzsébet szerint a nyugatosoknak két fontos közös nevezőjük volt: „1. Elutasítják a „keleti” konzervativizmust, következésképp a fennálló viszonyokat. 2. A feudális cári önkényuralommal szemben fejlettebbnek és – ha nem is mindenestül, de – követendőnek tartják koruk nyugat-európai társadalmi berendezkedését.”²⁵ A nyugatosoknak nem volt elvi programnyilatkozatuk, de a jogász és történész Kavelin 1847-ben a Szovremenyikben közzé tett tanulmánya *Pillantás a régi Oroszország jogi életére* kifejti a nyugatos történelemkonceptiót. Ebben Kavelin is elismeri a szlavofilekhez hasonlóan az orosz történelmi múlt egyediségét, ám máshogy értékeli azt. Szerinte a középkori Oroszországnak nem voltak olyan világos „kasztokra” bomló rendjei, mint például Franciaországnak, Angliának, sokkal inkább rokonsági kapcsolatokra épülő patriarchális társadalom volt. Az egyén lényegét tekintve elmerült a közösségben. Ha más formában is, mint Nyugaton, de Oroszországban is megjelent az egyén pozitív szerepe, ami a közösség béklyóiból kiszabadulva lehetőséget teremt maga számára egy szabadabb világ megvalósítására. Kavelin úgy látja, hogy az önmagát formáló, a történelmet átforgató individuum prototípusa Oroszországban Nagy Péter. Szerinte a Péteri reformok a szlavofilek állításával szemben nem bontották meg a történelem folytonosságát, hanem éppen ellenkezőleg egy már jóval korábban elkezdődött folyamat eredményei. Péter nagysága éppen abban mutatkozik meg, ahogy modernizálni próbálja Oroszországot és a keleties

²⁴ BEBESI, 167-168.

²⁵ KÖVES, 108.

mongol államból abszolutisztikus modern nagyhatalmat formált. Egyik írásában *Belinszkij* pedig Nagy Péterben egyenesen az elmaradottság ellen indított harc Józsuáját látja, aki nélkül Oroszország maximum csak India módjára közeledhetett volna Európához.

Herzen és az obscsina

*Alekszandr I. Herzen*²⁶ 1853 májusában indítja útjára Londonban *Szabad Orosz Nyomdát*, ami nagyjából a 1860-as évek közepéig a legmeghatározóbb orosz nyelvű orgánomot az 1857-től megjelenő „Kolokolt” adta ki. Herzen eleinte önálló proklamációk, majd 1855-től „*Poljarnaja zvjeda*” (Sarkcsillag) címet viselő évkönyvben, később pedig a „*Kolokol*” (Harang) lapjain fejtette ki saját obscsina koncepcióját. A „*Megkeresztelt tulajdon*” (1853) című cikkében például az obscsinát „az orosz nemzet éltető idegének” nevezi, s a jövő orosz társadalmának alapját látja benne. *Herzen* obscsina felfogására erősen hatott egy német agrárközgazdász *August Haxthaussen* munkája.²⁷

Haxthaussen tapasztalatai szerint a faluközösség a földek közös tulajdonlását jelenti, tehát a megművelt föld nem a parasztok egyéni tulajdona. Az obscsina természetes feje pedig a földesúr.²⁸ Jellemző még a faluközösségekre a földek időnként újraosztása, azért hogy mindenkinek jusson a jobb minőségű földekből is. Ebben *Haxthaussen* az egyenlőség eszményi megteremtését látja. Az obscsina sajátosságaként említi az adózásban a kölcsönös kezesség elvét. Ha valaki nem fizetett, akkor az egész faluközösséget terhelte a felelősség. Mivel azonban az obscsinából kiválni nem lehetett, a kiválót később is terhelte a rá eső adórész.

Herzen hamisnak tartja *Haxthaussen* azon tételét miszerint az obscsina természetes feje a földesúr, mert az „*obscsina patriarkális feje a sztaroszta, akit az obscsina-tagok sorából maga a közösség választ, s*

²⁶ ALEKSZANDR HERZEN (1812-1870) korának egyik legprominensebb orosz értelmiségije. Az „*Emlékek és elmélkedések*” címet viselő írása felbecsülhetetlen forrása a XIX. század szellemi mozgalmainak tanulmányozásához. Lásd: Alekszandr HERZEN: *Emlékek és elmélkedések*. Budapest, 1988. (a továbbiakban HERZEN)

²⁷ AUGUST HAXTHAUSSEN (1792-1866) 1843-ban beutazta Oroszországot, – nem kevés cári pénzügyi támogatást is kapva – s 1847-ben németül megjelent könyvében „*Az oroszországi népélet viszonyainak, különösen falusi intézményeinek vizsgálata*” címmel foglalta össze tapasztalatait.

²⁸ Ezt a nézetet lényegében a *szlavofilek* is átvették, s egyfajta atyai gyámkodásban látták a földesúr feladatát. Ezért a jobbágyfelszabadítás előkészítésében résztvevő *szlavofilek* az obscsinák fölött – a jobbágyfelszabadítás után is – a földesúr ezen atyai szerepét elengedhetetlennek tartották.

aki mindenkivel egyenlő jogi helyzetben van.”²⁹ *Herzen* a földesúrban idegen elemet lát, aki csak élőködik a parasztokon. Szerinte az obscsina csak úgy válhat a jövő alapjává, ha egyrészt megszabadul az atyai gyámkodás eme terhétől, másrészt ki tudja bontani a benne lévő „kommunistikus erőket”.³⁰ Agrárszocialista megközelítésében Oroszország számára elfogadhatatlannak tartja a nyugati típusú ipari fejlődést, s a munkásosztály európai változatát. „*Herzen nem lát olyan erőt, amely Nyugat-Európában szembezüllhetne a polgárság uralmával. Szerinte a nyugat-európai munkás maga is kispolgár, így végképp nem alkalmas arra, hogy épp ő szabadítsa meg a kispolgárságtól.*”³¹ Oroszországban viszont az ipari termelésben résztvevő parasztok képesek megőrizni – éppen az obscsina jótékony hatásának köszönhetően – a „közösségi elvet”, s magukkal vinni szennyezetlen pszichikumukat, amit nem fertőzött meg az egyéni önzés és a magántulajdon. Az orosz paraszti világ ugyanis harmonikusan tudta megőrizni a szemilyégi-, közösségi-, és szociális elvet. *Köves Erzsébet* megfogalmazásával élve: „*egy prekapitalista társadalmat akar a személyiség felszabadításával összekapcsolni.*”³² Lényegében tehát ebben látta *Herzen*, s majd a narodnyikok is az önálló orosz út lehetőségét. Képesnek látták Oroszországot arra, hogy elkerülje a kapitalizmus zsákutcáját, s megvalósítsa a társadalmi igazságot.

*Eszmék a jobbágyfelszabadítás után A nihilisták*³³

„...1866-ban Oroszországban véget ért a jobbágyfelszabadításban csúcsosodó, szerteágazó hatású „reformévtized”. Útvesztettség, apátia lett úrrá a korábban hallatlan reményeket tápláló orosz értelmiségen...”³⁴ Ekkor tűnnek fel az új szellemi generáció képviselői, akik az „új emberek”, vagy nihilisták néven váltak ismerté. Társadalmi megjelölésükre eleinte a „raznocsinyec” (vegyes rendű)³⁵ kifejezés szolgált, majd – az

²⁹ DOLMÁNYOS István: *Herzen*. Budapest, 1970. (a továbbiakban DOLMÁNYOS) 184.

³⁰ DOLMÁNYOS, 185.

³¹ BERGYAJEV, 39.

³² KÖVES, 169.

³³ Az orosz nyelvnek a nihilista szót Ivan Turgenyev adta, aki az „*Apák és fiúk*” című regényének hőstét Bazarovot jellemezte így.

³⁴ KUN Miklós: *Az államiság és anarchia – legendák nélkül*. In: Mihail BAKUNYIN: *Államiság és anarchia*. Budapest, 1984. (a továbbiakban KUN, 1984) 371.

³⁵ E kifejezés egy új társadalmi réteget jelentett az 1850-es évektől kezdve. Elsősorban papok, kereskedők, városi polgárok egyetemet végzett gyermekeire értették. Bergyajev különösen fontosnak tartja a papnövendékek szerepét a nihilizmusban, amit a felfokozott

író Pjotr Boborikin 1866-ban megalkotta az „intelligencia” (értelmiség) és származéka, az „intelligent” (értelmiségi) szavakat – megjelenik egy olyan sajátos értelmezése az „intelligencia” szónak, ami a későbbiekben is döntően meghatározta az orosz értelmiség és a társadalom viszonyát. Az „intelligent” feladata – értelmezésükben – felébreszteni és vezetni a szunnyadó népet. Az eszményített népért önmagukat feláldozó vegyes rendűek a társadalom átalakítását már forradalom útján akarták elérni. Az 1862 májusában „Ifjú Oroszország” címet viselő kiáltvány egyenesen így fogalmaz: „*aki nem lesz velünk, az ellenünk lesz; aki ellenünk van, az az ellenségünk; az ellenséget pedig el kell pusztítani bármi módon.*”³⁶ Amolyan ateista aszkéták és „vallási fanatikusok” voltak, akik elvetették az Istent, normákat, a konvencionális értékeket és a kultúrát. Szemükben a tudásnak is csak akkor van létjogosultsága, ha az emberi élet nyomorúságán enyhíteni tud. Így megjelennek az első „futuristák”,³⁷ akik a rombolás szellemét hirdetik, s mindent tüzre vetnének, ami nem hasznos. „...*dobjuk le magunkról a kultúra minden leplét, semmisítsük meg az összes történelmi tradíciót, szabadítsuk föl a természetes embert, akire többé semmiféle bilincset nem kényszeríthetnek.*”³⁸ Herzen a nyugatra szakadt ifjú generáció eme képviselőiről sommás képet rajzol meg visszaemlékezéseiben. „*Nagyobb részük nem rendelkezett azzal a kiegyensúlyozottsággal, amit a nevelés, sem azzal a kitartással, amit a tudományos foglalatosság nyújt. A szabadságvágy heves fellobbanásában arra törekedtek, hogy ledöntsenek maguk előtt minden korlátot...*”³⁹ A viselkedésükben „rendszeresen megnyilvánuló faragatlanságuknak, durva és pimasz beszédjüknek semmi köze sincs a paraszt manír nélküli, egyszerű durvaságához, annál több viszont önző köreikhez, a kereskedőpultoknál és a talpnyaló birtokos családoknál megszokott fogásokhoz. A

áldozatvállalásukban, s a rossznak ítélt társadalomtól való elhatárolódásukban vélt felfedezni.

³⁶ Mihail HELLER: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996. (a továbbiakban HELLER) 507.

³⁷ Lásd: Filippo Tommaso Marinetti Futurista Kiáltványát „*Le akarjuk rombolni a múzeumokat, a könyvtárakat, az akadémiák minden fajtáját és harcolni akarunk az erkölcsösökösödés, a nőmozgalom és minden megalkuvó vagy hasznos hitványság ellen.*” Az orosz nihilisták főleg rombolási szellemükben, s a múlt értékei iránti közönyükben, vagy dühükben „rokonok” a futuristákkal. A múlt helyett a jövőt várják, ami terhektől és kötelességektől mentes. Figyelemre méltó még, hogy a nihilisták új emberképe hasonlóságot mutat a Biblia „új ember” gondolatával, és Csernisevszkij „Új-Oroszországa” pedig az „Isten Országának” „már itt”- „még nem” megfogalmazásaival rokon.

³⁸ BERGYAJEV, 50.

³⁹ HERZEN, 569.

nép éppoly kevéssé ismerte el őket sajátjának, akár a murmolks szlavofileket.”⁴⁰

A nihilista áramlatnak lényegében két jelentős alakja volt Nyikolaj G. Csernisevszkij (1828-1889)⁴¹ és Dmitrij I. Piszarev (1840-1868) személyében. Csernisevszkij főleg a „*Mit tegyünk?*” (1863) című utópisztikus regényével hatott az értelmiség radikalizálódó ágára. Regényének gerincét az új emberek alkotják, akik újfajta erkölcsi habitusukkal (önzés elméletükkel, aszkézisükkel, „hasznos” tudásvágyukkal, és a nő egyenjogúságának elismerésével) túllépnek a tehetetlenség, a társadalmi érdektelenség korabeli horizontján. A regény különösen izgalmas leírását tartalmazza a Fourier-féle falanszterről (Vera Pavlovna negyedik álmában). Itt – bár a szerző nem utal rá, de – kapcsolódást látunk a közösségi földtulajdonlás obszcina elve és Fourier szenvedélyes vonzás elmélete között. Az obszcina ugyanis az egyetlen társadalmi forma, ami érthetővé teszi a nép számára a közösségi elvet az önzéssel. A „régit” az „újjal”. Egyfajta orosz változatának tekinti tehát az obszcinát Csernisevszkij a „Mezőgazdasági Társulásoknak”.⁴² Átmenetinek tekinthető a varroda-szövetkezetek Louis Blanc és Lassalle féle szervezeti jellege (pl.: közös döntés elve, egyenlő részesedés a nyereségből, stb.), hiszen ennek kiteljesedését hozza majd el a falanszter. Csernisevszkij utópista szocialista elképzelésével azonban nem hirdeti meg forradalmat, hanem elsősorban a tevékeny példaadáson keresztül látja-láttatja megvalósíthatónak az új világot. „*Hirdesd mindenkinek: ilyen lesz a jövő, ragyogó és pompás. Szeressétek hát a jövőt, törekedjétek feléje, dolgozzatok érte, sietessétek, hozzatok át belőle a jelenbe, amennyit csak áthozhattok...*”⁴³

Piszarev az új ember karakterét a „gondolkodó realista” fogalmában véli megtalálni. Nála ez szembefordulást jelent a korábbi – főleg a német romantika és idealizmus hatására – „idealistának” nevezhető emberképpel szemben. A „gondolkodó realista” ugyanis elsősorban nem a misztika és a filozófia jegyében él, mint pl. Csaadajev; hanem a természettudományok állnak érdeklődése homlokterében, s a humántudo-

⁴⁰ HERZEN, 570.

⁴¹ Nyikolaj G. CSERNISEVSZKIJ (1828-1889) publicista, író. 1856-1862-es betiltásig a Szovremennyik (Kortárs) című folyóirat társszerkesztője. Még ebben az évben (1862) egy „*Urasági parasztioknak jóakaróitól*” c. felhívás miatt letartoztatják és 1864-ben nyolcévi szibériai kényszermunkára és örökös kitelepítésre ítélik. Ekkor írja meg legismertebb regényét a „*Mit tegyünk?*”-et. Lásd: CSERNISEVSZKIJ: *Mit tegyünk?* Budapest, 1954. (a továbbiakban CSERNISEVSZKIJ)

⁴² A természetlen déli sivatagos területek termővé („tejjel-mézszel” folyóvá) tétele az „Új-Oroszország” elnevezés alatt nemcsak egy mindenre kiterjedő hatalmas obszcinára, de az amerikai pionírok munkájára is emlékeztet.

⁴³ CSERNISEVSZKIJ, 305.

mányokat megveti. Tagadja a szellemi szabadságot (végső soron magát a szellemet is), megveti a romantikus légvárépítéseket, helyette a tettet hirdeti, s a hasznosságot. Sőt egyesek közülük elmerészkedtek odáig is, hogy patológiai vizsgálatokra támaszkodva akarták kimutatni: az ember nem rendelkezik lélekkel.

A személyes példaadás, és a nép tanítása lesznek azok az elvek, amiket a narodnyik mozgalom is átvett. A narodnyik eszmékben azonban a szellemi szabadság kérdése nem játszik kulcsszerepet, ez majd csak Leninénél lesz fontos, aki végletesen alárendeli az emberi személyiség egészét a gazdasági embernek, nem ismerve el az ember szellemi létét.

A narodnyikok

„A narodnyikság mindenekelőtt az orosz népbe vetett hitet jelenti, a nép fogalma alatt azonban csak az egyszerű – főként dolgozó parasztságot – értették, nem pedig a nemzet egészét... szentül hitték, hogy a nép őrzi az igazi élet titkát, amely a művelt uralkodó osztályoktól viszont továbbra is távol marad.”⁴⁴ Ezt a népből rejlő igazságot hol vallási, hol pedig szociális természetűnek gondolták. Az orosz nép „küldetéseszmejének” alapját a római jog tulajdonfogalmának hiánya táplálta, ami lényegét tekintve az obscsina fogalmában csúcsosodott ki. A paraszti életforma olyan ideál típusát képezte számukra az obscsina, ami tartósságával és közösségi elvével, mintegy hordozta a szociális eszméket a történelmi viharokon át. A faluközösség jellemző sajátosságának tekintették továbbá a mirt, ahol a közösségi döntések realizálódnak. Mindeközben a narodnyikok úgy érezték, hogy kiszakadtak, elszakadtak a néptől, s adósságsaját műveltségükért. Ezért akartak visszatérni szellemi magányosságukból az ősi romlatlan kollektívumhoz: a néphez. „*Sehol Nyugaton nem tapasztalható, hogy olyan végletes formában éljenek meg az „értelmiség és a nép” problémáját, mint ahogyan ez a 19. század második felének orosz gondolkodásmódjában megfigyelhető.*”⁴⁵ Szemjon Frank: *A nihilizmus etikájában*⁴⁶ már egyenesen arról ír, hogy az 1870-es évek óta az értelmiség a narodnyikság bűvkörében él. Elemzésében Frank összekapcsolja a nihilizmus szubjektív moralizmusát és a narodnyik mozgalom népboldogító tendenciáit, s ebben véli felfedezni az orosz

⁴⁴ BERGYAJEV, 63.

⁴⁵ BERGYAJEV, 66.

⁴⁶ SZEMJON FRANK (1877-1950) filozófus és pszichológus. Ezen írása a már említett gyűjteményben *Vehi (Mérőföldkövek)*-ben jelent meg. Lásd: Szemjon FRANK: *A nihilizmus etikája*. In: KISS Iлона (szerk.): *Az orosz forradalom démonai*. Budapest 1990.

értelmiség karakterisztikumát, ami a marxizmust is elnyelte. Ez az értelmiség egyetlen Istenének a népet tette meg, s a földi, emberi boldogság iránti kíméletlen harcot hirdeti, megölve egy távoli absztrakt eszméért az ember iránti konkrét szeretetet. Végső soron a gyűlölet, az irigység vallása az övék, s később egy ebből merítkező ateista forradalom.

A „nép közé járás” mint mozgalom nagyjából az 1870-es évek első felében éli igazi virágkorát. Szellemi atyja – Bakunyin akkori ellenfele – *Pjotr Lavrov* (1823-1900) volt, akinek kulcsszava már a propaganda. Lavrov az elkerülhetetlennek ítélt társadalmi átalakulásokat – az oroszországi viszonyok között – a parasztforradalom útján vélte megvalósíthatónak. Ennek elengedhetetlen előfeltételét a néptömegek kellően magas tudatossági fokában határozta meg (a világról való, bizonyos fokig elvont gondolkodást értette ez alatt). A nép felvilágosításának, s kiművelésének szerepe nála is az értelmiségre, a kritikusan gondolkodó, a jövőt akaró értelmiségre hárul. A nép közé járáson tehát a lavrovisták elsősorban felvilágosító munkát értek. „*Úgy tartották, ha minden becsületes ember csak néhány társát veszi rá évente, hogy kövesse ezen az úton, akkor viszonylag rövid idő múlva... az egész orosz földet elárasztják és a kormányt meghátrálásra kényszerítik az áldozatkész forradalmárok.*”⁴⁷ Akiknek azonban alig volt valami fogalmuk az általuk eszményített népről.⁴⁸ Így történhetett meg az, hogy 1874 nyarán több mint 700 – falura agitálni igyekvő – fiataalt adtak a parasztok a hatóságok kezére. A mozgalomra és a 1870-es években egyre inkább radikalizálódó ifjúságára azonban a legnagyobb hatást a titokban becsempészett és terjesztett „*Államiság és anarchia*” gyakorolta. A mű szerzője *Mihail Bakunyin*⁴⁹ volt.

⁴⁷ KUN, 1984. 378.

⁴⁸ A helyzetükön vajmi keveset segített, hogy az egyetemeken létrehozott önképzőkörökben hasznos szakmákat igyekeztek elsajátítani, hiszen öltözékükkel, beszédmódjukkal élesen elütöttek a gyanakvó falusiaktól.

⁴⁹ MIHAIL BAKUNYIN (1814-1876) az anarchizmus egyik legmeghatározóbb alakja Proudhon mellett. Sokoldalú, tevékeny forradalmár volt, aki a század szinte minden jelentős forradalmi eszmerendszerébe belekóstolt, s igen kalandos életutat járt be. Részt vett a 1848-as párizsi forradalomban, a prágai szláv konferencián, s 1849-es drezdai felkelésben, ahol elfogták és kiszolgáltatták a cári hatóságoknak (1851). Az ezt követő 6 évben cári börtönökben raboskodott, ahol megírta a máig vitatott bűnbánó művét a „*Gyónás*”-t. 1857-ben Szibériából megszökve Angliában egyik cikkírója lesz a Herzen által szerkesztett *Kolokol*-nak. 1864-től Olaszországban titkos forradalmi társaságokat szervez, s kidolgozza a kollektívizmuson alapuló anarchizmusát. 1868 után csatlakozik az I. Internacionáléhoz, ahonnan 1872-es hágai kongresszuson Marx hatására kizárják. 1873-ra készül el – mindmáig legismertebb műve – az „*Államiság és anarchia*”, s Genfben kerül kiadásra 1876-ban Bernben egy a szegények számára fenntartott kórházban hal meg. Gondolatainak hatását talán jól példázza, hogy Orwell katalóniai naplójában a 1936-os spanyolországi

Bakunyin nézeteire nagy hatást – mint ahogy ez más, a 1840-es években Nyugatra szakadt orosz gondolkodóknál is megfigyelhető – az utópista szocialisták, Proudhon – főleg a mutualizmus (kölcsonosság), ill. a federalizmus elméletével – és Herzen – orosz út egyenlő obscsina „fikciójával” – gyakorolta. Az ide vonatkozó szakirodalom sokfélesége megtévesztő. A problémát ugyanis az jelenti, hogy legtöbbször a Marx kontra Bakunyin ellentét mentén próbálják – főleg az utóbbi kárára – értelmezni a század egyik legellentmondásosabb személyiségét. A mindenképpen érett és végiggondolt Bozóki–Sükösd-féle 1991-es anarchista szöveggyűjtemény⁵⁰, és az azt kísérő utószó jó áttekintést nyújt erről az izgalmas ideológiáról, de a Bakunyinra vonatkozó részek mégis csalókáknak tűnnek. Ennek okát elsősorban abban látjuk, hogy statikus és plasztikus formában ragadják meg, s próbálják elhelyezni értelmezési hálójukba ezt a mindig fegyelmetlen, impulzív és sokszor igen csak következtetlen jellemet. A jelen téma keretei között eltekintünk Bakunyin részletesebb vizsgálatától, és csak a sajátos „obscsinai” gondolatokkal – mivel ez gyakorolta a legnagyobb hatást az orosz ifjúságra – foglalkozunk. Nem gondoljuk azonban, hogy ezzel Bakunyin jobb megértéséhez jutnánk el, hanem inkább az orosz gondolkodás sajátosságát szeretnénk láttatni – nála is.

Előzmények

Bakunyin „obscsinai” gondolatai még a 1862-64-es Londoni tartózkodására mennek vissza. Itt ugyanis – Szibériai szökése után Londonba érkező Bakunyint – mint régi ismerőst Herzen bevette a „Kokolokol” szerkesztői közé. Kun Miklós az „Útban az anarchizmus felé” című könyvében⁵¹ ekkorra teszi Bakunyin gondolkodásának egy lényeges hangsúlyváltozását, nevezetesen azt, hogy Bakunyin Oroszországgal kapcsolatos terveiben egyre inkább egy szociális-, vagy parasztforradalom megvalósíthatóságának a kérdése vált meghatározóvá. Ennek módját elsősorban a parasztság – szerinte ösztönös – forradalmiságának

polgárháború idején az anarchisták szinte Bibliájukként tisztelték az „Államiság és anarchia” egy-egy példányát.

⁵⁰ Lásd: BOZÓKI András – SÜKÖSD Miklós (szerk.): *Anarchizmus*. Budapest, 1991.

⁵¹ Kun Miklós Bakunyin életének fordulópontjának tekinthető Itáliai tartózkodását vizsgálja részletesen, s azt az eszmei fordulatot gondolkodásában, ami a „demokratikus” pánszlávizmustól való elkanyarodásában és a „Société” programjának megfogalmazásában ölt testet. Lásd: KUN Miklós: *Útban az anarchizmus felé*. Budapest, 1982. (a továbbiakban KUN, 1982)

tudatos szításával kell megvalósítani, mert 1863-ra számára is egyértelmű lett, hogy a jobbágyfelszabadítás nem valósítja meg a hozzá fűzött reményeket. A parasztságra építő „obscsinai” út, amely az orosz szocializmus győzelmének egyedüli természetes útja, eltér a marxisták, de Herzen nézetétől is. Bakunyin ugyanis, nem akarja a mezőgazdaság kapitalizálását, hanem elsősorban a népben levő spontán és szilaj erő elszabadulását várja az obscsinától, ami lerombolja a néptől, s az ember természetétől lényegében idegen államot. 1862-ig azonban nagyjából a Herzen- és Ogarjov-féle obscsinai úttal értett egyet, amit Ogarjov a következőképpen foglalt össze: „A helyes út a népi gazdasági kiindulópont, a népi, társadalmi hitel, a népi önkormányzat szüntelen fejlesztése.”⁵² Bakunyin egy 1862 februári cikkében ezt írja: „Azt hiszem, hogy ha a nép megkapja a földtulajdon jogát és obscsinai birtoklását, éppen az lesz az a mélységesen szláv kiindulópontot, amelynek teljes megvalósítása a belőle eredő következményekkel és gazdag alkalmazásukkal a szlávok történeti hivatása.”⁵³ Mindehhez még hozzáfűzte a mozgás szabadságát, és az egyén alkotó kibontakozásának feltételeit. 1863 után egyre inkább ez vált számára a meghatározóvá, s az „obscsinai” elv háttérbe szorult. Ekkor már a reményeit a vegyesrendű értelmiségbe – főleg az őszertartású kereskedő polgárokbá⁵⁴ – mint forradalmi kisebbségbe helyezte, akik behatolnak a potenciálisan forradalomra kész, de naiv nép közé, s fellázítva azt elindítják a parasztforradalmat. „Sok van Önökből, s szétszóródtak az orosz föld minden részében. Hát mindegyikőjük menjen a néphez a maga módján, a közös ügyet szolgálva, de menjenek valamennyien egyenesen és őszintén, ravaszság, csalás nélkül, s vigye mindegyikőjük adományképpen egész agyát, egész szívét, a szolgálatára elszánt tiszta, erős akaratát. Kössék össze a sorsukat valamennyien a nép sorsával.”⁵⁵ Ezzel a 1862-es írással, ami „A népi ügy. Romanov, Pugacsov vagy Pesztyel?” címet viseli, lényegében már megalapozta az „Államiság és anarchia” „A” mellékletének neves téziseit. Azokat a gondolatokat, amik a „nép közé járás” – most már forradalmi - alapjait jelentették.

⁵² KUN, 1982. 156.

⁵³ KUN, 1982. 157.

⁵⁴ Bakunyin is, mint sok más forradalmár nagy reményeket táplált az őszertartásúakkal kapcsolatban. Elsősorban ezt a nagy hagyományokra visszatérintő ellenállásukra alapozták a cári rendszerrel – és főleg a hivatalos pravoszláviával – szemben. Így a forradalmárok szemében, mintegy a forradalmiság ösztönös képviselőivé és megtestesítőivé váltak az őszertartásúak.

⁵⁵ KUN, 1982. 159.

Bakunyin miután a Bevezetőnek szánt részben megismertette az olvasókat az „Állam”, mint eszme prototípusával (vagyis Poroszországgal) a híres „A” mellékletben az általános elvek mentén vázolja fel az anarchiát, mint a leendő társadalmat (vagyis Oroszországot), s hirdeti meg az értelmiség új feladatokra vonatkozó koncepcióit. A „nép eszményét” vagyis a társadalmi élet eljövendő formáját, a népben ösztönösen bennlévő igényekre építve, s nem elvont tudományos vagy ideológiai alapon kell megszervezni. Ennek két negáció az alapfeltétele. Egyrészt az örökletes, személyi tulajdon tagadása, s ezen keresztül a kollektív tulajdon tagadó állítása. (Ezt hívja Proudhon „harmadik társadalmi formának”, vagyis amikor a tulajdon és a közösség szintézisbe kerül egymással, s létrejön az igazi szabadság.)⁵⁶ Másrészt az állammak, mint hierarchikus, a társadalom testén élőködő rendszernek az elvetése. Így jutunk el az anarchiához, „vagyis ahhoz a gondolathoz, hogy a közösségeket alkotó egységek vagy részek önállóan és szabadon szerveződjenek meg, és lépjenek szabad föderációra egymással, mégpedig alulról felfelé, nem valamiféle – akár választott – felsőbbbség parancsára, nem is valamiféle tudós elmélet útmutatásai szerint, hanem az élet támasztotta mindenemű szükségletek teljesen természetes fejlődésének következményeként.”⁵⁷

Oroszországra vonatkoztatva a következőképpen vázolja fel helyzetelemzését. Egyfelől megismertet két irányával a „népboldogítóknak” (doktrinerek, s az odaadó fiatal emberek), utána elemzi a népet, majd azoknak szolgál útmutatóval, akik a nép közé akarnak menni. Mert hát mi is kell a népnek? „mindenekelőtt radikálisan át kell alakítanunk létének gazdasági feltételeit, ki kell szakítanunk a mindenhol tapasztalható és csaknem mindenkire érvényes éhség kórjaiból.”⁵⁸ Olyat ugyanis nem lehet adni neki, ami nincs meg benne – ha máshogy nem – legalább csiraformában, ahogy Proudhon mondja: „Adjatok elsőször kenyeret a népnek, és csak azután beszéljetele vele a szépségről!”⁵⁹ A nép gazdasági életének radikális átalakítása – Bakunyin szerint – kétféle úton valósítható meg: tisztán forradalmilag, vagyis össznépi lázadás formájában; ill. a gazdasági élet módszeres átalakításával (ez azonban megtakarítások híján lehetetlen). E második módszer keretében a

⁵⁶ Lásd: Pierre Joseph PROUDHON: *Mi a tulajdon?* In: BOZÓKI András – SÜKÖSD Miklós (szerk.): *Anarchizmus*. Budapest, 1991.

⁵⁷ Mihail BAKUNYIN: *Államiság és anarchia*. Budapest, 1984. (a továbbiakban BAKUNYIN) 257.

⁵⁸ BAKUNYIN, 258.

⁵⁹ BAKUNYIN, 293.

szövetkezeti társulások létrehozása nem lehet kielégítő, hiszen ennek előfeltétele lenne a föld és a tőke összes formájának kollektív jellege. Milyen pozitív eszmények élnek az orosz népben? 1., közös földtulajdonlás elve; 2., a föld közös használati joga az obscsinák és a „miré”, s időlegesen felosztják a tagok között; 3., a faluközösség öngazgatási autonómiája, s ellenséges magatartása az állammal szemben. Ezt az eszményt azonban három dolog homályosítja el: 1., „patriarkalizmus”; 2., az egyén elmerülése a faluközösségekben; 3., a cárhoz vetett hit. Érdekes az, hogy a pravoszlávia kérdésén Bakunyin mellékes elemként említi. Szerinte a vallást a „népben csak a szociális forradalom ölheti meg”⁶⁰, amit fenntart még a szegénység és a tudatlanság. Bakunyin hangsúlyozza, hogy a forradalmároknak propagandájukban nem szabad előtérbe helyezniük saját ateizmusukat, mert nép egyszerre csak egy dologgal képes foglalkozni. Ezért a fő kérdést kell csak szorgalmazni, ami nem más, mint a gazdasági-politikai kérdés. „Gazdasági a szociális forradalom értelemben, politikai az állam lerombolása értelemben”⁶¹ Bakunyin a nép eszményét elhomályosító dolgok közül a legveszélyesebbnek a „patriarkalizmust” tartja, az apa zsarnokságát a gyermekek felett, a férj zsarnokságát feleségén. A faluközösséget is – mint a családot – ugyanez a patriarchális alapelv mozgatja, hiszen: „Ki merészelné a faluközösséggel újat húzni?”⁶² Ebből az elvből eredeztethető az egyén elmerülése is a közösségekben, hiszen a „mir” által hozott döntések köteleznek mindenkit, bár ennek tagjai csak az öreg férfiak, s a legfontosabb családfők lehetnek. Tovább erősíti ezt a rabszolgaságot az obscsinák zárt világa, ahol a faluközösségek között semmiféle organikus kapcsolat nincsen. Egyesülni csak a cár névleges fősége alatt tudnak. A valóságban a nép és a cár között az állam, s a bürokratikus apparátus áll. Egészen pontosan a cár, ennek a bürokratikus apparátusnak a névleges feje. A nép azonban egyfelől megteremtette képzeletében az eszményi cár alakját, míg másfelől gyűlöli a valóságost, az államot. A jobbágyfelszabadítás követően az obscsinák végleg rothadásnak indultak, hiszen az állami intézkedések hatására a sztaroszták állami tisztségviselőkké, s a hatalom eszközeivé lettek. Tönkretéve véglegesen a „patriarkális alapelvtől” egyébként is fertőzött obscsinát. Mindezek miatt a nép számára nem marad más lehetőség, mint a felkelés, a forradalom.⁶³

⁶⁰ BAKUNYIN, 267.

⁶¹ BAKUNYIN, 270.

⁶² BAKUNYIN, 272.

⁶³ Az értelmiségre – Bakunyin szerint – csupán olyan szerep hárul, hogy létrehozzon olyan propagandisztikus médiákat, ahol a nép tudomást szerezhet arról, ha valahol az országban vagy a világban elnyomott társaik fellázadtak. Érezze azt, hogy harcában nincs egyedül.

Bakunyin eme fejtegetéseiből világosan kitűnik, hogy az obscsina már nem képezheti a jövő társadalmának az alapját, s nem lehet a jövő kovásza. Az állammal együtt pusztulásra ítéltetett.

Bár Bakunyin kísérletet tesz rá, hogy meghaladja a szlavofileket,⁶⁴ s Herzent is, kísérlete felemás csupán. Lépten-nyomon kihallatszik belőle a szlavofil, aki dualisztikusan szemléli a világot. Egyfelől van a – szerinte – gonosz uralta világ, vagyis az „állameszme”, és a jó, reményteljes földi Paradicsom, melynek gyökereit valahol a népben, s annak romlatlan erejében keresi. A két erő harca nem más, mint a szociális forradalom, melyet a társadalom, a nép vív az állam önkénye ellen, s melynek vége egyben a történelemnek is a végét jelenti, vagyis a szabadság megvalósulását itt a Földön. Gondolatainak felemássága abban látható, hogy nem képes meghaladni a pozitív népkategóriákat, s olyan erkölcsi romlásból vár felemelkedést, ahol az állam eltávolítása a társadalom testéről már önmagában záloga a szabadság világának. Egy romlott társadalom azonban pusztán gazdasági és erkölcsi kritériumok alapján nem fog létrehozni egy jobb világot.

A forradalmi terror

A narodnyik mozgalom kudarcának legfontosabb következménye az, hogy az értelmiség nem talált utat a néphez. Az obscsinába, s a népbe vetet hit leszálló ágba került, elernyed. Ortega megfogalmazása szerint: „akkor hiszünk valamiben holt hittel, ernyed hittel, ha – bár még a hitben élünk – a hit már nem munkál hatékonyan az életünkben. Ballasztként hurcoljuk magunkkal; még hozzánk tartozik, de már hasztalanul hever lelkünk padlásán.”⁶⁵

Az eljövendő „értelmiségi magatartást” Pjotr Tkacsov publicista (1844-1885) fogalmazta meg. Tkacsov – aki sok szempontból Lenin elődjének tekinthető – eszményíti a jakobinusokat, s már nem bízik a parasztforradalom bakunyini elveiben.⁶⁶ Számára egy illegális, szigorú szabályok alapján szerveződött párt, hosszú és megtervezett konspiratív tevékenységének eredménye jelenti a forradalmat. Ez a párt ragadja

Ezzel Bakunyin tulajdonképpen eljutott az értelmiségi minimumhoz, vagyis ahhoz, amikor a forradalomban már nem az értelmiség a főszerep.

⁶⁴ Bakunyin következetesebben járja végig a szlavofilek által megkezdett utat, akiket a hitük már nem engedett tovább haladni ezen az úton.

⁶⁵ JOSÉ ORTEGA Y GASSET: *A történelem mint rendszer*. Budapest, 1983. 154.

⁶⁶ Elsősorban azért nem, mert túl elmaradt az orosz nép, erős a cárkultusz, s túl nagyok a birodalmon belüli távolságok. Ha jobban megnézzük, Tkacsov nem tesz mást, mint feleleveníti a dekabrista és jakobinus hagyományokat megkeverve egy kis Bakunyinnal, marxizmussal, s blanquista elvekkel.

majd a forradalomban magához a hatalmat, s átmeneti jakobinus diktatúrát vezet be, hogy megtartsa a kivívott szabadságot, s az orosz elnyomott tömegeket végleg felszabadítsa. Tkacsov gondolatainak következménye, vagyis az értelmiség feloldódásának ideje a kollektívumban (a pártban) azonban még nem jött el. Ehhez a teljes tehetetlenség érzésének kialakulása szükségeltetett a történelmi szituációkon túlmenően. Az új korszak kezdetét a „Népakarát” nevű forradalmi szervezet megalakulása jelezte. A szélsőséges „Narodnaja Volja” tagjai olyan elkeseredett narodnyikok voltak, akik a mozgalom kudarca után már erőszakosabb eszközökkel kívánták megdönteni az államot. Céljuk szisztematikusan likvidálni az állam felső vezetését. 1878. január 24-én Vera Zaszulics rálőtt a pétervári kormányzóra Trepov tábornokra. Ezzel kezdetét veszi a politikai merényletek sorozata, amik végül II. Sándor cár 1881. március 1-én történt meggyilkolásában érik el a tetőpontjukat. Az ellenhatás nem maradt el. III. Sándor uralkodása már az ellenreformok, s a reakció jegyében zajlik. Heller a következőképpen foglalja ezt össze. „A nyolcvanas évek sajátossága a magasztos cél elvesztése volt. A narodnyikizmus kimerítette önmagát. A nép, amelyre a forradalmi értelmiség hatni akart, nem volt hajlandó követni őt. Közömbös maradt iránta a „nép közé járás” idején, és rémülettel elítélte a cárgyilkosságot, amelytől pedig a terroristák azt várták, hogy jelt ad a forradalomra. A konzervatívok, akiket megrémített március elseje, a kormány táborához csatlakoztak, annál kerestek védelmet az „öszönös népi erők” ellen, amelyek akkor is félelmetesek maradtak, ha lojálisak voltak, amit ékesen bizonyítottak a cár elleni „vadászat” idején.”⁶⁷

Következtetések

Írásunkban egy olyan szellemi ívet próbáltunk végigjárni, ami az orosz értelmiség, s egy jellegzetesen orosz értelmiségi eszme az „obszcina” fogalmába sűrítendő össze. Az orosz értelmiség jellemző sajátosságának tekintettük azt, hogy kialakulását erőteljesen szociális tartalmú eszmék befolyásolták, s ez messianisztikus küldetéstudattal párosult. A „csodálatos évtized” nyugatos-szlavofil vitáiban megteremtődik az eszményi „nép” fogalma. A „nép” szubsztanciája, s az obszcina ethosz között egyenlőséget vonnak. A jobbagyfelszabadítás – kétes – megvalósulásának, és a narodnyik mozgalom kudarcának következtében mindez azonban elernyed. Ennek eredményeként, tehát az értelmiség nem talált utat az eszményeihez, s ezzel önmaga individualisztikus és messianisztikus küldetéstudatának értelme is kérdésesé lett. Elfordulása a néptől,

⁶⁷ HELLER 556.

Az 1905-ös oroszországi forradalom nemzetközi és belső feltételrendszere

vagyis a parasztságtól kardinális fontosságú az 1917-es forradalom megértéséhez. Az egyre kevésbé „értelmiségi” keresgélésnek – amit a társadalmi bázis elvesztésének (nem létének) belátása indukált – Oroszország kapitalizálódása teremti meg az alapját. Az új eszmény a munkásosztály lett. Az értelmiség szellemi önállósodásért vívott harc kudarcra ítéltetett. A kívánt forradalmat már nem értelmiségi alapon fogják kirobbantani és megvívni, hanem a párt lesz az, ami átveszi a forradalmi értelmiség szerepét és játssza le a XX. század „Nagy” forradalmát a történelem színpadán.

A XIX. század orosz gondolkodásának további jellegzetessége annak dualisztikus volta, ahol az erőterek a Kelet-Nyugat, Moszkva-Szentpétervár vagy az Állam-Obcsina, magán-közösségítulajdon, értelmiség-nép stb. értékpárok mentén eszkalálódtak. Szándékosan használtunk az értékpárok kifejezést, s nem az ellentéteket, mert ezek nem csak ellentétei, de kiegészítései is egyben egymásnak, s nem értelmezhetők egymás nélkül. Az, hogy ki hol helyezkedet el az orosz gondolkodás szellemi erőterében az elsősorban attól függött, hogy melyik elemre helyezte a hangsúlyt. Az obcsina mítosz elgyengülésének okait tehát nem elsősorban a munkásosztály megerősödésében, mintsem az állam monarchikus formájának eljelentéktelenedésében, ill. ezen eszme gyakorlati megvalósíthatóságának kudarcában kell keresnünk. Másképpen megfogalmazva tehát azt, hogy miért Oroszországban zajlott le egy szocialistának nevezett forradalom, azt kell mondanunk, hogy nem lát-szik kielégítő magyarázatnak a történelmi tények ismételtetése, sem pedig a – létszámát tekintve – „csekély” munkásságra való hivatkozás. Sokkal valószínűbb, hogy az értelmiség-nép eszmei kategóriának a tartalmi kiüresedése következtében az eszmei úrt a párt-munkásosztály tölti ki.

Az 1905 januárjában kezdődött, és bizonyos vonatkozásokban csak 1907 júliusában lezárult forradalom olyan belső és világtörténelmi feltételek között robbant ki, amelyeket bizvást nevezhetünk „eladdig sosemvolt-nak”. A világ vezető ipari államaihoz képest elmaradott Orosz Birodalom politikai folyamatait a századelőn számos nagy erejű tényező gerjesztette és befolyásolta. Ezek közül csak egy volt gazdasági fejlettségének szintje, társadalmának a nyugat-európaiktól, de jórészt a kelet-közép-európaiktól is eltérő típusú rétegződése, civil társadalmának kezdetleges, de korábbi, kapitalizmus előtti állapotából már imitt-amott kimozdult állapota.

A nemzetközi tényezők közül, mint közvetlenül ható faktort, minden elemző kiemeli az *orosz-japán háborút*. Ezzel kapcsolatban a gazdaság túlerőltetése (egyben a hadigazdaság átmeneti konjunktúrája) mellett a katonai vereség lélektani hatása volt megrendítő, amely más tényezőkkel együtt meglepően rövid idő alatt aláásta a népek a cári hatalom mindenhatóságába vetett hitét. Ám a polgárságot is mindinkább ráébresztette arra, hogy a gyarmatok és befolyási területek megszerzéséért vívott nemzetközi versenyben Oroszország nem terjeszkedhet túl azon, amit (Közép-Ázsiában, a Táv-Keleten és a Kaukázus térségében) már megszerzett; sőt: egyes befolyási területei a világnak az eltolódott gazdasági erőviszonyok mentén megkezdődött újrafelosztása során veszélybe kerülhetnek.

A tényezők egyike volt, hogy Oroszországot is magával sodorta a lendületes *pénzügyi és iparfejlesztésnek* az a nemzetközi hulláma, amely az 1860-as évektől jellemezte Európa és Észak-Amerika országait, valamint Japánt. A külföldi tőke fölfedezte a hatalmas ország természeti kincseit és egyéb előnyös termelési tényezőit, kikötőit, munkaerő-tartalékait is, támogatta közlekedésének, elsősorban vasutainak a fejlesztését. Mint Niederhauser Emil rávilágít, ez a fejlődés ellentmondásos volt. Egyrészt „az 1860 és 1913 közötti fél évszázadban az ipari termelés igen magas, öt százalékos emelkedést ért el.” Ennek dacára „Oroszország a Nyugattól inkább leszakadóban volt, semmint felzárkózóban.” Rossz volt növekvő külkereskedelmének a szerkezete is. Kivitelének nagy részét a gabonafélék exportja tette ki, amelyek világpiaci ára az észak-amerikai, kanadai és ausztráliai búza betörése miatt nyomott volt. „Hiába exportált Oroszország 50 %-kal több gabonát a

századfordulón, mint a 80-as években, bevétele a gabonaárak csökkenése következtében mégsem haladta meg a 80-as évek állapotát.”¹ Ez a munkamegosztás okozta, hogy az ország a világgazdaságban kiszolgáltatott helyzetben volt, a létrejött nyereséget is aránytalanul nagy részben a külföldi vállalkozók és hitelezők fölötték le.

Az iparosodó körzetekben és a nagyobb városokban ez a fejlődés gyorsan *növekvő bérmunkásréteget* hozott létre. Népes falusi bérmunkásság is kialakult. Ám ennek az eloszlása, éppúgy, mint a modern tőkés gazdasági tényezőké, az országban szélsőségesen egyenlőtlenül oszlott el. Többek közt ez volt az oka annak, hogy az országban nehéz, jóformán lehetetlen volt összehangolt országos gazdasági vagy politikai megmozdulásokat végrehajtani. A munkásság jelenléte erősödő szociológiai tény volt, de politikai nyomóerejét öntudatának többségében alacsony foka korlátozta.

Az oroszországi forradalmi erők soraiban nem utolsó sorban ezért folyt 1901 óta éles vita a közeledőnek látott forradalom *tudatos és spontán tényezőinek* a szerepéről. A mozgalom egyik tekintélyes szárnya a feltételek érlelődésének lassabb, szerves növekedésében, az egyszerűbb érdekharokból kibontakozó, eleinte zömmel gazdasági célokat kitűző mozgalom erejében bízott. Hangsúlyozandó, hogy ez a szárny is forradalmi változásokra törekedett, de a küzdelem kibontakozását egyfajta nyugati menetrend szerint képzelte el. A másik szárny, a bolsevikoké, a forradalmi tudatnak a tömegek soraiba való, külső, zömmel értelmiségi erők általi bevitelét hirdette, mondván, hogy ez a forradalmi tudat spontán módon nem alakulhat ki, ehhez politikai ismeretekkel és tapasztalatokkal áthatott élgárda szükséges.

A gyakorlat mindkét álláspontot félrelökte. Mint ez a történelemben gyakori, a tüzvészt egy ha nem is véletlen, de semmiképpen, sehki által nem tervezett esemény, a Téli Palota előtti, 1905. január 9-i vérengzés lobbantotta föl. Köztudomású, hogy a fölvonuló tömeg még csak nem is tüntetésre, hanem petíció átnyújtására készült. A megjelenetet nem a szociáldemokrácia vagy a narodnyikizmus valamely áramlata szólította fellépésre. A tömegben nem az előző évek illegális politikai szervezkedéseinek, de nem is a századelő sztrájkharcainak a résztvevői voltak jelen. Patriarchális eszméktől áthatott, a végsőkéig elkeseredett nyomorgó sokaság volt ez, amelyet Gapon pópa, az egyházi és rendőri kapcsolatokat egyaránt ápoló ortodox pap toborzott.

Ám az, ami utána hamarosan bekövetkezett, már arra utalt, hogy az előző néhány évben a féllégális és a föld alatti ellenzéki mozgalmak

olykor sziszifuszinak látszó erőfeszítései nem voltak hiábavalók. A munkásság és bizonyos értelmiségi csoportok tevékenységének heves fellángolása, a sztrájkmozgalmak mind magasabbra csapó hulláma, a politikai tervekészítés, a pártalakítások pezsgő folyamatai a társadalomnak addig mozduatlan mélységeit is mozgásba hozták, a korábinál jóval szélesebb alapra helyezve a politizálást.

Oroszország, mint az európai perifériák legtöbb országa, *felemás módon volt érett a radikális társadalmi fordulatra*. Szinte minden tényező, amely predestinálta erre, magában hordta önmaga ellentmondásait. Az ipar fejlődése, mint láttuk, néhány nagyobb központban ugrásszerű volt, míg más országrészekben a kézművesség vagy az önellátó háziipar uralkodott. Az új helyzetben viszonylag könnyűnek látszott a sztrájkmozgalmakat egy-egy erre alkalmas körzetben akár az általános sztrájkig fokozni, de szinte reménytelen volt egy ilyen mozgalmat az ország széles területeire, kiváltképpen egészére kiterjeszteni. Ebben a tekintetben, a nagy különbségek dacára, az ország bizonyos hasonlóságokat mutatott pl. Spanyolországgal, ahol a fejlett ipari perifériákon szinte forrott a társadalom mélye, míg az elmaradott belső részeken vagy semmilyen mozgás nem volt észlelhető, vagy csupán rövid lefutású spontán kitörések jelezték a kínzó szociális ellentéteket, amelyek sokszor inkább az anarcho-szindikalisták kezdeményezte „forradalmi tornagyakorlatok” bélyegét viselték, mintsem valamely végiggondolt stratégia vezérelte volna őket.

A forradalom tényezői között általában megemlítik a *nemzetiségi-nyelvi tényező* feszítő erejét. Ez valós mozzanat, de ha közelebbről vesszük szemügyre, maga is meglehetősen ellentmondásos. Zűrzavaros helyzetben fokozhatta a politikai mozgások hevességét. Mihelyt azonban konkrét eseteit vizsgáljuk (Finnország, a Lengyel Királyság, a Baltikum, a Kaukázus, Közép-Ázsia, Szibéria), kiderül, hogy szó sem volt ezeknek a térségeknek az egységes megmozdulásáról. Ahány eset, annyiféle volt a tendenciája, és annyiféleképpen hatott, korántsem mindig a forradalmi munkásmozgalom kívánta irányba (sok esetben a merev nemzeti elkülönülés vagy a vallási fundamentalizmus elemeit hordozta.). Az osztrák szociáldemokrácia körében a nemzeti kérdéstről folytatott heves vitákba az oroszországi és az orosz-lengyelországi szociáldemokrácia csak később kapcsolódott be; a kérdés gyakorlati oldala is csak a forradalom éveiben mutatkozott meg teljes bonyolultságában, az oroszországi zsidó munkásmozgalom elkülönülő szervezete, a Bund tevékenysége kapcsán.

Egyértelműbbnek látszott a *paraszt- és a földkérdés*, bár az agrárviszonyok nagyfokú tarkasága miatt ez is ezerszínű volt. Engels már 1894 novemberében, a francia és a német szociáldemokrácia agrárprogramjára

¹ FONT Márta–KRAUSZ Tamás–NIEDERHAUSER Emil–SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997. 429.

ról a német *Neue Zeit*-ben, Karl Kautsky és Franz Mehring folyóiratában közzétett tanulmányában² figyelmeztetett rá, hogy a parasztság, mint társadalmi réteg, szinte tartományonként, sőt kisebb körzeteként más-képp és másképp tagolódik, így nem egyetlen „parasztpolitikára” van szükség, hanem a helyi szociális tagozódáshoz és művelési módokhoz alkalmazkodó programokra – többszámban. Ha ez Nyugaton érvényes volt, százszor inkább annak kell elismernünk Oroszországra nézve. Az 1861-es jobbágyreform jelentős rést ütött az agrárviszonyok prekapitalista (esetenként éppenséggel prefeudális) állapotain, anélkül, hogy ezeket teljesen fölszámolta volna. Szociális szempontból vizsgálva a földesúri földek felosztásának programja nagy, bár nehezen irányítható erőket hozhatott heves mozgásba, anélkül, hogy megvalósítása azonnali megoldást kínált volna a mezőgazdaság egyéb, nem pusztán a birtokviszonyokban, hanem pl. a nagyfokú tökehiányban, a technikai elmaradottságban gyökerező bajaira.

Jelentős akadály volt a cári hatalommal különböző mértékig szemben álló politikai erők *szükségszerű megosztottsága*. Oroszország európai értelemben nem volt alkotmányos-parlamentáris állam. Ám az 1860-as évek óta léteztek a képviselőt korlátozott helyi szervei, a különböző lakossági rétegeknek szélsőségesen egyenlőtlen reprezentációt biztosító zemsztvók. Ezek fórumán kellő óvatossággal megfogalmazhatóak voltak a helyben mutatkozó gondok. Ám ennek a képviselői formának, amely elsősorban a helyi eliteknek biztosított valamelyes érdekérvényesítést, még abban az esetben sem volt forradalmi potenciálja, ha – mint egyes politikai erők akarták – létrehozták volna országos csúcsszervüket. Ellenkezőleg, mihielyt az események túlhaladnak rajtuk, akár ellenforradalmi erővé is lehettek.

A *polgárság* viszonya a cári hatalomhoz, minthogy politikai mozgalmi és sajtótermékei a rendőri üldözés miatt – a megtorlás eszközeinek fokozati különbségével – ugyancsak illegális létre kényszerültek, érthetően ambivalens volt. Egyszerre látta benne a társadalmi, politikai és gazdasági törekvéseit béklyóba verő anakronisztikus intézményrendszert, és azt az erőt, amely apparátusaival féken tarthatja azokat az irányzatokat, amelyek hordozói radikális forradalmi változtatás esetén pillanatok alatt saját legfőbb ellenségeivé válhattak. Míg jelentős személyiségei (Pjotr Sztruve³, Tugan-Baranovszkij) 1898-ban még részt vettek az Oroszországi Szociáldemokrata Párt megalakításá-

² *Marx-Engels Művei*, 22. köt. 451–471.

³ Sztruvéről lásd Bebesi György életpályarajzát. (Yearbook 2004. International Labour Movement – Évkönyv 2006. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. XXX. évfolyam. Budapest, 2003. 273–279.)

ban, útjuk nagyon hamarosan elkanyarodott a szociáldemokráciától. Vezetőinek a hatalom iránti kompromisszumkészsége tehát nem személyes gyávaságból, hanem jól felfogott érdekeikből táplálkozott. A polgárság törekvései, ha sikerül érvényesítenie őket, *korlátozott, bár nem feltétlenül jelentéktelen reformkurzust* indíthattak volna el. Ám éppen ebben volt a polgárság helyzetének és álláspontjának paradox jellege. A csökevényes civil társadalom körülményei között ugyanis nyomóereje kevés volt ahhoz, hogy elindítsa akár a számára előnyös korlátozott változtatásokat is. Ehhez szüksége volt a nálánál sokkal radikálisabb cérelenes csoportoknak és szervezeteknek az addiginál sokkal erőteljesebb, a cári legalitást de facto fölmorzsoló aktivitására. Ám ez esetben könnyen „kettesben” maradhatott velük, amitől tartott.

Egy ilyen helyzet körvonalai már 1905 tavaszán kezdtek mutatkozni. Jóval az előtt, hogy a törvényeken és a rendeleteken bármit is változtattak volna, a kormányzat erőszakos szervei számára már megoldhatatlan feladatnak bizonyult számos, a törvények által szigorúan tiltott cselekvésforma elfojtása, egyszerűen azért is, mert ehhez már nem volt elég rendőre, csendőre, ügyésze, bírāja. Mihielyt az agitátorok, a sztrájkbizottságok, különböző tanácsok aktív tagjainak száma már meghaladja a féken tartásukra hivatott apparátusok létszámát, ráadásul az erőszak alkalmazása növekvő kockázattal jár (netán visszalőnek), a rendfenntartás régi módszerei automatikusan csődöt mondanak. Annak dacára így volt ez, hogy a hatalom erre alkalmasabb és elszántabb emberei megkíséreltek behatolni a forradalmi mozgalmak lehetséges résztvevőinek a közegébe, és ezt olykor több-kevesebb ügyességgel végezték (lásd a „zubatovcsina”, a „rendőrszocializmus” próbálkozását). Az sem érdekeltelen, hogy a szociáldemokrácia és a munkásmozgalom szélesedését érzékelve az ortodox papság körében helyenként fölbukkantak a Rerum Novarum 1891-es figyelmeztetéseire emlékeztető gondolatok, és a XIII. Leó enciklikájában ajánlott cselekvésformák, noha ennek a katolikus egyházi dokumentumnak nyilván nem lehetett közvetlen hatása az ortodox egyházra.

*

Ami a forradalom történeti beágyazottságát illeti, megjegyzendő, hogy – spontán, villanásszerű fellobbanásoktól eltekintve (amilyen pl. az 1895-ös milánói tömegmegmozdulás volt) – Európában 1870–71 óta nem zajlottak kibontakozott forradalmi folyamatok. Az 1905-ös oroszországi forradalmi megmozdulások a világkapitalizmus és a nemzetközi munkásszervezkedés jóval magasabb fokán bontakoztak ki, mint az említett kísérletek, kivált pedig az 1848–49-es forradalmak (gondoljunk többek

közt a II. Internacionálé 1889-es létrejöttére és szélesedő tevékenységére). Ez nem kerülte el a nemzetközi szociáldemokrácia figyelmét sem, amelynek a szervezetei már röviddel a januári események után erőteljes szolidaritási akciókat indítottak, és nagy reményeket tápláltak a mozgalom várható európai kisugárzása iránt. Igen hamar megfogalmazták azt a feltevést is, hogy a háborúk és a forradalmak között erőteljes összefüggés mutatható ki. (Erre a II. Internacionálé 1907 és 1912 közötti kongresszusai utóbb nagysúlyú határozatokban utaltak.)⁴ A háború, különösen a vesztes háború, mint a forradalmak katalizátora annál inkább számításba jött, mert a 19. század utolsó évtizedében az előző időszakban elcsitulni látszó, nagyhatalmak közti háborúk egész sora zajlott le. Ezek íve az 1895-ös japán–kínai háborútól az angol–búr, a spanyol–amerikai összecsapáson át a boxerlázadást elfojtó kínai nemzetközi intervencióig húzódott. A japán–orosz konfliktus sokak szemében ezek logikus folytatásaként jelent meg. Furcsa kapcsolat teremődött tehát a munkásmozgalom által régtől (a Nemzetközi Munkásszövetség híres, 1868-as brüsszeli háborúellenes határozata⁵ óta) élesen opponált háborúk és a forradalomvárás között. Természetesen a szocialista teoretikusok nem gondolták, hogy a kor hatalmi vetélkedéséből kikapcsolható az erőszak, végső soron a háború. (Marx maga nem táplált illúziókat abban a tekintetben, hogy a munkásság adott állapotában meghatározó befolyást gyakorolhatna a háború és a béke kérdéseiben, de helyeselte, hogy szervezetei tiltakozzanak ellene.) Ám maga Friedrich Engels, a korabeli nemzetközi szociáldemokrácia vitathatatlan fejedelme is megfogalmazta, hogy az államok közötti viszonyban is érvényesíteni kellene azokat az elveket, amelyek a magánjogi kapcsolatokban többé-kevésbé működőképeseknek bizonyulnak (szerződések betartása, igazmondás, az erőszak mellőzése stb.).

A forradalmi stratégiákat fontolgató oroszországi szociáldemokraták nem mellőzhették azt a körülményt, hogy a századfordulóra a vilákapitalizmus gazdasági, haditechnikai, politikai fejlődése számos, a korábbi forradalmak idején még nem létező új vonást mutatott. Az egyik ilyen a szerveződésük előrehaladott stádiumában lévő nemzetközi hatalmi államszövetségek jelenléte volt. Nem hagyhatták figyelmen kívül azokat a vitákat sem, amelyek a nyugat- és a közép-európai munkáspártok körében ezekről az új jelenségekről folytak. Ez azért sem volt lehetséges, mert az oroszországi mozgalom sok tekintélyes szereplője hosszabb-rövidebb nyugati emigrációban élte át az előző éveket. 1894-

⁴ A II. Internacionálé. Kongresszusi jegyzőkönyvek 1889–1912. Budapest, 1989. 120–129., 360–365.

⁵ Teljes szövegét lásd R. Palme Dutt: Az Internacionálé. Budapest, 1966. 67–68.

tól, a német Eduard Bernstein „A szocializmus előfeltételei” című írásának⁶ megjelenése óta vissza-visszatértek az elméleti és a politikai összecsapások, különösen a német szociáldemokrácia berkeiben; szinte minden kongresszuson ez volt az egyik legfontosabb napirendi pont. A II. Internacionálé összejövetelén is – közvetlenül vagy közvetve – ezek a problémák domináltak. Bernstein értelmezésében (némi egyszerűsítéssel fogalmazva) arról volt szó, hogy a munkásság megnövekedett erejét a meddő forradalmi készülődés helyett a kapitalizmus keretében kivívható szociális, munkaügyi és politikai reformok kikényszerítésére kellene fordítani, amelyek esélye megnőtt. Ő és az általa támogatott „fiatalok” a német párt döntéshozó fórumain politikailag rendre alulmaradtak, de eszméik virulenciájára utalt, hogy kérdésfeltevéseik percre sem kerültek le a napirendről.

Az oroszországi mozgalom abban a tekintetben jó helyzetben volt, hogy Oroszország nyilvánvaló eltérései miatt *eleve nem követhette betű szerint a nyugati politikai recepteket*. A mérsékeltbb irányzat ehhez úgy közeledett, hogy azért kell eltérni a nyugati megoldásoktól, mert az ország elmaradottsága miatt ezek *egyelőre* nem alkalmazhatók. Ahhoz, hogy később majd követhessék őket, hosszabb polgári demokratikus fejlődési periódusra van szükség. A bolsevikok szélesebben fogták föl az oroszországi sajátosságok kérdését: *vissza nem fordítható* változásokra, többek közt a burzsoázia természetének átalakulására utaltak, amelyek miatt a munkásság nem várhatja, hogy a polgárság majd végrehajtsa a következetes demokratikus átalakulást. E szerint a gondolat szerint ez a feladat a munkásság szervezett erőire hárul; ha nem is egyedül, de hegemon helyzetben kell a kezükbe venni a megoldását. A munkások vezette (egyelőre nem proletár jellegű) forradalom tehát szerintük az új körülmények között Oroszországban nem távolabb, hanem közelebb került, a cári rendszer válsága következtében szinte azonnali feladatként és lehetőségként kínálkozik.

Mint látjuk, a hagyományos marxista megoldásokhoz képest kétféle „revízió” is folyamatban volt, amelyek élesen eltérő irányt képviseltek. Befejezésül éppen arról szeretnék beszélni, milyen támaszt találhattak Bernstein, illetve a bolsevikok Engels utolsó írásaiban. Ezt a problémát az irodalom korábban sem érintette részletesen; a marxi gondolatok iránti közömbösség légkörében pedig 1990 után maga a tematika került le a napirendről. Az oroszországi forradalmi ideológiák gyökerei szempontjából azonban ez a kérdés mellőzhetetlen. (Hozzá kell tennünk, hogy míg korábban Marx írásai gyakran nagy késéssel láttak

⁶ Eduard Bernstein: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai. Budapest, 1989. 1–251.

napvilágot vagy egyáltalán nem jutottak el híveihez, a századvégen már Engels szinte minden megnyilvánulása azonnal nagy nyilvánosságot kapott. Ezt biztosították a nagy példányszámú szociáldemokrata napilapok, mint a német *Vorwärts* vagy az osztrák *Arbeiter-Zeitung*, és a tekintélyes elméleti-politikai folyóiratok, mint pl. a Karl Kautsky szerkesztette *Die Neue Zeit*.)

1895 elején, néhány hónappal halála előtt, Engelst a francia szocialisták felkérték, hogy írjon új előszót Marx 1850-ben megjelent, „Osztályharcok Franciaországban” című munkájának új francia kiadásához. Engels eleget tett a kérésnek. Ám az előszó nem a Marx-mű méltatása. Engels nagyívű elemzést adott az „Osztályharcok” megjelenése óta eltelt fél évszázad történelmi fejlődéséről, és ennek hatásáról a munkásság harcának körülményeire, a harci módszerekre. Később a szociáldemokrata mozgalomban ezt az írást többször „Engels politikai végrendeletként” emlegették.⁷

Első megállapítása a forradalmak feltételeinek gyökeres módosulásáról szólt. Mint írta, az eltelt évtizedek alatt megszűnt az a „nép”, amely az 1848/49-es európai forradalmakban oly nagy szerepet játszott. Akkor ez egy polgárokból, városi kistermelőkből, parasztokból, polgárosodó nemesekből, értelmiségiekből, egyes országokban munkásokból álló, bizonyos vonatkozásban tagolatlan konglomerátum volt. A társadalmi ellentétek fő frontja most ezen a „népen” belül húzódik. „Németországban – még Franciaországban is – a szocialisták mindinkább belátják, hogy győzelmük csak úgy lehet tartós, ha előbb megnyerik a nép nagy tömegét, vagyis ebben az esetben a parasztokat.”

A forradalmi taktika szempontjából legfontosabb megállapítása az volt, hogy erősen megnőtt az államhatalom és a potenciális felkelők *haditechnikai eszközei* közötti rés. A nagy reguláris hadseregek fegyverzete hatékonyság, szervezetség, tüzérő stb. szempontjából sokkal nagyobb mértékben különbözik az ellene támadók rendelkezésére álló fegyverektől, mint ez 1848/49-ben volt. Ráadásul a modern nagyvárosok azóta kiépült hosszú, egyenes sugárútjai lehetővé teszik, hogy a tüzérség végiglöjön rajtuk, mindent elsöpörve. Emiatt a régebbi forradalmak „barrikádtaktikája” elavult, alig alkalmazható. „Elmúlt a rajtaütések ideje, elmúlt az ideje azoknak a forradalmaknak, melyeket öntudatlan tömegek élén egy kicsiny tudatos kisebbség hajtott végre.”

Engels nem feledkezett meg azokról a sikerekről, amelyeket egyes munkáspártok (legnagyobb mértékben a német szociáldemokraták) a *parlamentari és a helyi választásokon* értek el. „Mi, a 'forradalmárok', a

⁷ Bevezetés Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig” c. művének 1895-ös kiadásához. *Marx-Engels Művei*, 22. köt. Budapest, 475–492.

'felforgatók' sokkal jobban fejlődünk a törvényes eszközök segítségével, mint a törvénytelen eszközökkel és a felforgatással.” Ebből kiindulva megkockáztatta azt a kijelentést, hogy a burzsoázia pillanatnyilag sokkal jobban fél a munkások szavazócéduláitól, mint fegyvereitől. Amíg ez a kapu nyitva áll, ezt maximálisan ki kell használni. Amennyiben a burzsoázia, ráébredve a számára ebből következő veszélyekre, megpróbálná bezárni ezt a legális kaput, akkor viszont „magától értetődő, hogy mindezzel a mi külföldi elvtársaink a forradalomhoz való jogukról egyáltalán nem mondanak le”. A szavazótábor növekedését szakadatlanul fönn kell tartanunk – írja –, egészen addig, amíg az uralkodó kormányzati rendszernek magától a fejére nem nő, ezt a napról-napra növekvő „erő-zömöt” előcsatározásokban fel nem örölni, hanem „a döntés napjáig sértetlenül megőrizni, ez a legfőbb feladatunk”.

Engels előszava fontos *oroszi utalást* is tartalmazott. Ebben az időben Oroszországban bizonyos polgári körök szorgalmazták, hogy a zemsztvók intézményét vezessék be felső szinten is, a Zemsztvók Országos Gyűlése formájában. A különböző országok szocialistáinak várható további parlamenti sikereit sorolva Engels a végére az alábbi megjegyzést illeszti: „Sőt ha Oroszországban összeül a híres Zemszkij Szobor, az a nemzetgyűlés, amely ellen oly hiába berzenkedik a fiatal Nyikolaj, még ott is biztosan számíthatunk arra, hogy abban képviselőtünk lesz.”

Az előszó, amely az „Osztályharcok” új francia kiadásán kívül hamarosan a német és az osztrák szocialista sajtóban is napvilágot látott, nagy mennyiségű „gondolkodnivalót” adott a szociáldemokratáknak. Ám váratlan konfliktust is keltett Engels és a német nyelvterület szociáldemokrata pártvezetői és folyóirat-szerkesztői között. A nemzetközi szociáldemokrácia nagy tekintélyű vezetőjének írását ugyanis kedvelt tanítványai „megcenzúrázták”. Kautsky a *Neue Zeit*-ben és Wilhelm Liebknecht a *Vorwärts*-ben egyaránt kihagytak belőle (különböző) passzusokat, nevezetesen azokat, amelyek bizonyos esetekre a forradalom jogának a fenntartásáról szóltak. „Kicenzúrázták” a forradalom esetleges kirobbanására utaló „a döntés napja” kifejezést is. Így az a benyomás keletkezett, hogy az írás a választási harc abszolút elsőbbségét, szinte kizárólagosságát hirdeti. Engels dühösen tiltakozott.⁸ A „delinkvensek” szabadkozta, ígérték a szöveg későbbi teljes közzétételét. Ez meg is történt, de nem a százezer példányszámú napilapokban vagy a tízezer terjesztésű folyóiratokban, hanem néhány ezer terítésű broszúrákban.

⁸ Lásd Karl Kautskyhoz, illetve Paul Lafargue-hoz írott leveleit. *Marx-Engels Válogatott Levelek*. Szikra Kiadás, Budapest, 1950. 566–567.

Az oroszországi forradalom, és azok a forradalmárok, akik – váltakozó sikerrel – megpróbálták a nekik tetsző irányba terelni, ilyen nagyságrendű történelmi-világpolitikai és munkásmozgalmi tényezők árnyékában keresték a kiutakat. Érdekes lenne ebből a szempontból újra végigelemezni a politikai tervezeteket, mindenekelőtt a bolsevikok 1905 tavaszi londoni kongresszusának és a mensevikek nagyjából egyidejű genfi konferenciájának a határozatait. Erre itt nincs lehetőség, másrészt ezt (persze saját szemszögéből) megtette Lenin „A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban” című terjedelmes brosúrájában.⁹ Tény azonban, hogy a forradalom eredményeként Oroszország lassacskán és következtlenül, de megindult bizonyos (eleinte a terror és a megtorlás árnyékában kibontakozó) reformok útján. A szociáldemokraták mindkét irányzata által követelt Alkotmányozó Gyűlés nem ült össze; a cár október 17-i Kiáltványa eredeti formájában nem valósult meg, utóbb Miklós oktrojált alkotmányt adott, majd azt is „megmanikűrözte”. Ám a létrejött Állami Duma egy fokkal mégis több volt, mint az elképzelt Zemszkij Szobor, a kadetek és az októbristák által képviselt polgárság megkapta, amire szerényebb pillanataiban vágyott. A szociáldemokraták pedig (amint Engels tizenegy évvel korábban megjövendölte) valóban helyet foglalhattak benne; igaz, a hihetetlenül aránytalan választási eljárás, különösen 1907 után, erősen korlátozta lehetőségeiket.

Ami pedig a háború és a forradalom összefüggéseit illeti, a japán-orosz háború nem volt elég a forradalom döntő előrelendítésére: az entente cordiale és a japán-orosz háborút lezáró béke felemás módon ugyan, de megtámasztotta a cári hatalmat. Oroszország egy hatalmas nemzetközi katonai szövetség részesévé vált, a nemzetközi elit szemében legitimitása ebben az összefüggésben (a tekintélyes haladó személyiségek állandó tiltakozása dacára) megerősödött. Világégésre, három háborús év szenvedéseire, százezrek pusztulására, katonai vereségekre, a forradalmárok újabb tapasztalataira volt szükség ahhoz, hogy az orosz demokrácia radikálisan túllépjen október 17-én, anélkül, hogy a cárizmusnak az oroszországi politikai porondról való letűnése után kialakult szélsőségesen bonyolult nemzetközi és hazai helyzetben megállhatott volna.

⁹ Lenin *Összes Művei*, XI. köt.; Az OSZDMP IV. kongresszusán (Stockholm, 1906. április–május) a bolsevikok és a mensevikek is megadták a maguk értékelését a forradalom azóta eltelt eseményeiről. Az utóbbiakét lásd Varga Lajos: *Az OSZDMP (1906-os) IV. (egyesítő) kongresszusának jegyzőkönyvéből*. Yearbook 2006. International Labour Movement – Évkönyv 2006. A nemzetközi munkásmozgalmak történetéből. XXXII. évfolyam. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2005. 128–136.

A feketeszázasság és az első orosz forradalom (Rövid, áttekintő előadás)

Abból a tényből indulhatunk ki, hogy a reakciós-konzervatív erők önálló politikai megjelenésére Oroszországban először a huszadik század elején került sor, s ezt az erőt ekkor a szélsőjobboldal testesítette meg.¹ Szubjektív értelemben soha nem különböztették meg magukat az önkényuralmi államtól, ám mindvégig sajátos, önálló vonásokat mutattak.

1905 végéig elképzelhetetlen lett volna bármiféle politikai párt működése Oroszországban, ezt a rendszer jellege nem tette lehetővé, de maga a hatalom sem érezte ennek szükségességét.² Ahhoz, hogy sikerrel küzdjenek meg az önkényuralmi állam ellen támadó politikai erőkkel, így pl. az anarchistákkal, majd a huszadik század fordulójától a szociálforradalmárokkal, elegendőnek tűnt a hagyományos erők és eszközök – így a rendőri apparátus (Ohrana), a hadsereg, a kozákság, az ügynökhálózat, stb. átszervezése illetve megerősítése.³ Ezen kívül, bármilyen politikai párt működésének engedélyezése – legyen az a leghűségesebb és legközelebb álló is a hatalomhoz, az uralkodó elithez – önmagában rombolta volna szét az uralkodó korlátlan hatalmáról szóló alapvető dogmát. A 19. század elejétől elfogadott és hivatalosan alkalmazott politikai szentháromságot, Uvarov „kincstári népiségét”, az önkényuralom, pravoszlávia, népiség teóriáját úgy értelmezték, hogy maga az egész nép a hatalom és a trón támasza.

Az ultramonarchista erőknek a politikai porondon történő nyilvános megjelenését egyrészt a megkésett és halmozottan torlódott problematikájú orosz kapitalizmus ellentmondásai, másrészt a konzervatív politikai eszme fejlődése készítette elő. A kapitalizációval elkerülhetlenül együtt járó modernizációt, illetve annak kísérőjelenségeit – külföldi tőke megjelenése, idegenek betelepülése, társadalmi reformok, stb. – a konzervatív elit katasztrófaaként, a korábbi állami-társadalmi értékek lerombolásaként élte meg.⁴ A politikai monarchizmus társadal-

¹ Ld. erről: PUSKIN, Sz. N.: *Isztorija russzkovo konzervativizma 19. veka*. Nyizsnij Novgorod 1998. illetve: *Russzkij konzervativizm XIX sztoletija*. Redaktor: Goszul, V. Ja. Moszkva, 2000.

² Vö: *vlaszty i oppozocija*. Redaktor: ZSURAVLEV, V. V. Moszkva, 1995.

³ Vö: PRAJSZMAN, L. G.: *Tyerroriszi i revoljucionyeri, ohrannyiki i provokatori*. Moszkva, 2001.

⁴ Vö: CIEPIELEWSKI, J.: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Bp. 1977.

mi-szociális bázisát az egyre szélesedő kispolgári réteg és a hivatalnok-értelmiség adta, természetesen a hagyományos nemesi eliten kívül. Különböző szellemi műhelyekben, jobboldali folyóiratok szerkesztőségeiben, egyetemi tanszékeken formálódtak ki azok a nézetek, teóriák, amelyek az orosz önkényuralmi állam hagyományos formában történő megőrzésére, megvédésére irányultak. Ilynek voltak a Russzkiye vesztyi, (Orosz Hírnök) és a Moszkovszkije vedomosztyi, (Moszkvai Közlöny), és leghíresebb publicistái *Katkov*, illetve *Gringmut*, vagy éppen „vidéken” *Sulgin* lapja, a Kijevljanyin, (Kijevi Polgár).⁵

Az első szervezet, Borisz *Nyikolszkij* szentpétervári történészprofesszor Orosz Gyűlése (Russzkoje szobranijje) még csak nagy nehezen, mint társadalmi szervezet került bejegyzésre, az erősen vonakodó Szipjagin belügyminiszter révén 1901. január 26-án, ám később ez a több mint 50 városban, egyetemi központban fililálékat létrehozó formáció lett a feketeszázasság nevelőiskolája. Ez a szervezet még inkább csak nacionalista népnevelő, felvilágosító célokat tűzött maga elé, alapító nyilatkozata szerint feladatának tekintette, „hogy megismertesse az oroszokat mindazzal, amit az oroszok a kultúra, a tudomány és a művészet terén alkottak”.⁶ A csak kulturális tevékenységet folytató szervezetet 1905 tavaszán követték az újabbak, az Orosz Monarchista Párt (Russzkaja monarhicseszka partyija), illetve az Orosz Emberek Szövetsége (Szojuz russzkih ljugyej), amelyek a forradalom körülményei között már kifejezett politikai tevékenységet folytattak.

Ezek a szélsőjobboldali, ultramonarchista szervezetek az első orosz forradalom viszonyai közepette a monarchia és az egyház értékeinek megőrzését, az uralkodó életének védelmét tartották alapvető feladatuknak az új „Szmuta” (zavaros időszak) körülményei között, s ennek érdekében szintén régi tradíciókhoz, a zsidó pogromokhoz illetve a politikai gyilkosságokhoz nyúltak, mint eszközhöz. Politikai propagandát is folytattak, ennek keretében gyakran tettek közzé különböző antiszemita hamisítványokat, amelyek közül legismertebbé a „Cion bölcseinek jegyzőkönyvei” című falszifikáció vált, amely hírhedt besszarábiai pogromszervezőnek *Krusevánnak* lapjában a Besszarabec-ben (Besszarábiai Polgár) jelent meg első ízben, folytatásokban, mintegy az 1903-as dél-orosz pogromok igazolásául.⁷

⁵ Vö: BEBESI György: *A feketeszázak. Magyar Ruszisztikai Intézet, Russzisztikai Könyvek*, 6. Bp. 1999.

⁶ Vö: KIRJANOV, J. I.: *Russzkoje szobranijje 1900-1917*. Moszkva, 2003. illetve BEBESI, 1999. 126-136.

⁷ A „jegyzőkönyvek” az 1890-es években az Ohrana külföldi ügyekkel foglalkozó osztálynak titkos részlegeiben készültek, Ogrjevskij generális adott megbízást az elkészítésükre, és Racskovszkij, az Ohrana párizsi rezidense állította össze, az áldokumentumot egy fiatal

A feketeszázasság végletes radikalizálódásra és tömegessé válására az 1905-ös orosz forradalom eseményei közepette került sor, mintegy ellensúlyozva a hatalom látványos gyengeségét a forradalom erőivel szemben. Különösen II. Miklós október 17-i manifesztuma után érezték úgy, hogy eljött az ideje a cárizmus megmentésének, hiszen az uralkodó a kiáltvánnyal olvasatukban látványosan meghátrált a szociáldemokrata-liberális nyomással szemben, és feladta az állam addigi princípiumát. Az egyes ultramonarchista vezetők véleménye eleinte csak abban oszlott meg, hogy az állam megmentése milyen eszközökkel érhető el. Őszre már egyértelműen uralkodóvá vált az ekkor már általánosan feketeszázasságnak nevezett szervezetek vezetői körében, hogy a különleges szituáció extrém megoldásokat, katonai fegyveres fellépést igényel. *Volinszkij* püspök ezt írta 1905 novemberében Borisz *Nyikolszkij*-nek: „*egyetlen követhető elv van a jelenlegi helyzetben: az állam védelme fegyverrel és a forradalom első osztályú művészeinek azonnali meglincselése*”.⁸ Hasonló álláspontot foglalt el *Kruseván*, és a többi feketeszázasság vezető is. 1905 őszére világossá vált, hogy a feketeszázak az állam védelme érdekében törvényen kívüli eszközöket fognak alkalmazni, mint ahogy álláspontjuk szerint a forradalmárok is a törvényes rend felrúgásával támadnak a hatalom ellen.⁹ A forradalom során előállt helyzet a szélsőjobb számára analogikusnak tűnt a 17. század eleji orosz helyzettel, a Szmuta időszakával, amikor a Rurik dinasztia kihalása utáni zavaros időkben lengyel trónbitorlók foglalták el az orosz cárok helyét, és uralkodó, és szervezett nemesség hiányában a moszkvai alsóvárosok fellázadt, katonai alakulatokba szerveződő lakosai, a fekete emberek kergették ki a lengyeleket, és mentették meg az államot. Míg tehát saját magukat egy dicső nemzetmentő tradíció örököseinek tartották, addig politikai ellenfeleik elnevezésüket szitokszóként használták.

A bekövetkezendő terror nyitánya az október 17-i manifesztum lett, ez után alakult meg az immáron népi jellegű, radikális kispolgári töme-

emigráns irodalmárral *Golovinnal*, kihasználva az 1897-es első Cionista világkongresszus tényét. Konceptiójuk szerint ők megszerezték a kongresszus titkos jegyzőkönyveit, amelyekben a rabbik a zsidó őshaza keresése helyett – amely a konferencia egyik legfontosabb hivatalos napirendje volt – titokban a világuralom megszerzésére szöttek terveket. Vö: BEBESI György: *A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*. IPF. Tudományos Közleményei, Szekszárd, 1995. illetve: BEBESI György: *A szélsőjobboldali tudatformálás eszközei, a feketeszázasság szellemi előzményei*. In: BEBESI, 1999. 69-85.

⁸ ZSURAVLEV, 1995. 18.

⁹ Ilyen típusú fellépésre, illetve gondolkodásmódra már találunk előzményeket az orosz történelemben, hiszen 1881-ben II. Sándor cár meggyilkolása után megalakult egy nemesi titkos szabadkőműves páholy, a Szent Csapat, amely az anarchisták rövid úton történő likvidálását tartotta feladatának. Ld erről: VITTE, Sz. J. *Egy kegyvesztett visszaemlékezés*. Bp. 1964. 51-56. illetve: BEBESI, Gy.: *A Szent Csapat*. In: BEBESI, 1999. 30-49.

geket összegyűjtő tömegpárt, az Orosz Nép Szövetsége, amely fokozatosan magába olvasztotta a korábban alakult pártokat is, egy besszarábiai kismemes, belügyi hivatalnok, V. M. Puriskevics vezetésével. A „rettegés őszén” az orosz történelem kb. 2 hétig tartó addigi legsúlyosabb pogromhulláma során 358 helységet dúltak fel, 3544 embert megsebesítettek, 1622-öt megöltek. A 97 pogrom során több mint 25 millió rubel anyagi kár keletkezett.¹⁰ A terrorhullám célpontjai elsősorban az egyes települések zsidó negyedei voltak, de lezajlottak egyetemek, üzemek, újságszerkesztőségek és más nemzetiségek elleni támadások is. A szélsőjobboldali rohambrigádok, a „harci druzsinák” szétverték a munkagyűléseket, feloszlatták az ellenzéki utcai demonstrációkat, megtámadták az egyetemeket, mint a „lázas fészkeket”. Az akciók az esetek többségében nem ütköztek a hatóság ellenállásába, sőt több helyütt kifejezett rendőrségi támogatással zajlottak le. A pogromokat már azok lefolyásával egyidejűleg is, utólag is úgy igyekeztek feltüntetni, mint spontán tömegmozgalmat a cárral szemben, a trón megmentése érdekében. A tömegrohamok megszervezésében és lebonyolításában aktív szerepet játszott a klérus, különösen a nyugati kormányzóságok és a letelepedési övezet szerzetespapsága, ennek oka részben a nemzetiségi „idegen” környezetben, részben a néppel való napi, közeli intenzív kapcsolatban kereshető. Különösen a pocsjevi kolostor papsága tüntette ki magát a feketeszázás eszmék terjesztésében, és az Orosz Nép Szövetsége vidéki szervezeteinek létrehozásában.¹¹ A feketeszázak elutasították az első állami dumaválasztásokon való részvételt, mert az alkotmányosságnak ezt a korlátozott formáját is elfogadhatatlannak tartották, s összeülése után mindent megtettek annak felszámolása érdekében.

1906-tól változás állt be a feketeszázás szervezetek taktikájában. Az első állami дума feloszlását sikernek könyvelték el, és úgy gondolták, hogy a további terror felesleges, mert egyrészt „eltörték a forradalom gerincét”, másrészt már érzékelték, hogy a pogromok nagyobb társadalmi ellenérzést szülnek, mint amennyi stratégiai haszon származik belőlük. A hangsúlyt a tömegterrortól az egyéni terrorra helyezték át, s politikai gyilkosságok formájában likvidálni kezdték azokat a дума-képviselőket, akiknek tevékenységét saját szempontjukból különösen veszélyesnek ítélték meg. Így ölték meg 1906 júliusában

¹⁰ BEBESI, 1999. 94-97.

¹¹ Vö: BEBESI György: *Iliodor, az őrült szerzetes, az orosz Savonarola*. In: *Orosz arcképcsarnok. PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok* 3. Pécs, 2004. 100-125.

Herzensteint, majd 1907 márciusában *Iolloszt*, mindketten az első Duma kadetpárti képviselői voltak.¹²

Az 1906. március negyedik cári ukáz, amely engedélyezte bizonyos feltételek megléte esetén a politikai pártok működését, lehetőséget biztosított a feketeszázás szervezeteknek is tevékenységük legalizálására. Ebben az évben, hivatalos rendőrségi statisztika szerint az Orosz Nép Szövetsége 359000 taggal rendelkezett, ebbe a már beolvasztott szervezetek tagsága is beleértendő. A nem ONSZ-hez tartozó összes többi feketeszázás szervezetnek 48000 tagja volt, kis túlzással azt mondhatjuk, hogy az ONSZ maga jelentette ekkor a feketeszázasságot. Tevékenységük átfogta a birodalom lényegében teljes területét, 78 kormányzóságban és kerületben voltak jelen szervezeteik, de a tagság többsége a zsidó letelepedési övezet 15 kormányzóságában létrejött valamely szervezethez tartozott.¹³ Bár mint utaltunk rá az első dumaválasztásokat bojkottálták, de a másodikon már elindultak, abból a meggondolásból, hogy a dumát belülről hatékonyabban szét lehet verni, mint kívülről, és a referendumon 63 képviselőt sikerült beválasztatniuk a testület tagjai közé.

A sztolipini államcsíny¹⁴ után létrejött a júniusi monarchia, egy sajátos félalkotmányos államalakulat, amelyben a feketeszázasságot szinte már kizárólag az ONSZ jelentette. A legnagyobb gyűjtőpárt nem tudott egyben maradni, mert vezetőinek ambíciói, pénzügyi vitáik, s sorozatos botrányaik megosztották a tagságot. Az alapító Puriskevics híveivel együtt 1908-ban kivált az egykoron általa létrehozott szervezetből, és megalkotta a Mihály Arkangyal Orosz Népi Szövetségét,¹⁵ amely különösen Besszarábiában lett erős. Távozása után az ONSZ-ben újabb törésvonal keletkezett, megjelent ugyanis az obnovlenista irányzat, amelyet vezetője után markovistának, székházuk helye után, pedig baszkovistának is neveztek. Ők nevüknek megfelelően megújulást követeltek, vagyis Sztolipin miniszterelnök híveiként az alkotmányt és a korlátozott jogkörű parlamentet, mint létező realitást elfogadását, ezzel szembekerültek a Dubrovin doktor nevével fémjelzett régi vezetéssel, akik ortodox módon ragaszkodtak 1905-ös elveikhez, a dumát illegitim fórumnak, az alkotmányt nem létezőnek tekintették, *Paleologue* francia követ találó kifejezésével „a cárral szemben védtek a cárizmust”. Ez a konfliktus 1912-ben újabb szkizmához vezetett, és az ONSZ újból to-

¹² KRAUSZ Tamás-SZILÁGYI Ákos-SZ. BÍRÓ Zoltán szerk.: *Oroszország és a Szovjetunió XX. Századi képes történelmi kronológiája*. Bp. 1992. 32-33.

¹³ BEBESI, 1999. 171.

¹⁴ Vö: SZTOLIPIN: *Zsiny i szmerty. Szbornyik*. Szaratov, 1997.

¹⁵ BEBESI, 1999. 187-197.

vábbi két részre szakadt, de mindkettő megtartotta eredeti elnevezését, hogy ezzel is jelölje, hogy önmagát tekinti legitimnek. A régít Dubrovin vezetett tovább, a kivált újak által létrehozott szövetségnek pedig, Markov 2 lett a vezetője. A realista obnovlenista irányzat a dumában támogatta kormányzatot, gyakorlatilag az októbristákkal együtt kormányparttá vált, és így egyetértett Sztolipin legnagyobb horderejű intézkedésével, az ősi orosz faluközösségi formának, az obscsinának a felszámolásával is. Az ekkor már a parlament falain kívülre került fundamentalista dubrovinista irányzat harcosan kiállt az obscsina mellett, és érvelésben felhívta a figyelmet arra, hogy lehet, hogy a tulajdonossá váló parasztok széles bázist fognak jelenteni a hatalom számára, de feltették a kérdést, hogy vajon a vesztesek milliós tábora melyik párt híveinek a számát fogja gyarapítani, s milyen irányban tolja el az ország közhangulatát. Dubrovin doktor organizációja eljutott odáig, hogy az első világháború alatt a rendőrség már az egyik legveszélyesebb államellenes szervezetként tartotta nyilván, s folyamatosan figyelte őket.¹⁶

1917-ben, a forradalom alatt a feketeszázasság már nem tudta megismételni azt, amire 1905-ben még képes volt: hogy megmentse a hatalmat. Bázisa a folyamatos háborúpárti magatartás miatt eliminálódott, vezetői önkéntesnek mentek a frontra, vagy betagolódtak a parlamenti rendszerbe. 1916 decemberében ugyan Puriskevics és társai még meggyilkolják *Raszputyint*, a cári udvar csodatevő kegyencét, az uralkodópár rossz szellemét, de ez már semmin sem változtatott. 1917. március másodikán a pszkovi vasúti pályaudvaron minden oroszok urát II. Miklóst a negyedik állami дума Ideiglenes Bizottságának a megbízásából két jobboldali képviselő mondatja le: az októbrista *Gucskov*, és a feketeszázás *Sulgin*.¹⁷ Az a дума vette át a hatalmat és távolította el a cárt, amelynek az eseményekben tevékeny részt vállaló jobboldali tagjai, az első forradalom idején még feketeszázasként mindent hajlandók voltak megtenni, hogy az intézmény létrehozását megakadályozzák.

A bolsevik hatalomátvétel ismét új helyzetet teremtett, a monarchisták és a jobboldal ismét közös politikai platformra kerültek, gyakorlatilag minden politikai erő összefogott a többségi szociáldemokraták ellen. Puriskevics és társai megkíséreltek egy államcsíny meg szervezni, ám a konspirációhoz nem szokott szűk csoportot, amely ezúttal nem érezhette maga mögött hatalom támogatását, a Cseka könnyedén felszámolta.¹⁸ Utoljára a fehérgárdista tábormokok seregeiben

¹⁶ BEBESI, 1999. A feketeszázak a két forradalom között. 245-296.

¹⁷ SZILÁGYI-KRAUSZ-SZ. BÍRÓ, 1991. 57.

¹⁸ BEBESI György: *V. M. Puriskevics, az orosz szélsőjobb vezére a századelőn. Századok*, 2001. 5. szám, 1125-1148.

találkozhatunk velük, ahol elsősorban ideológia munkát végeztek: Sulgin dolgozta ki például a monarchia fehér hölgy, és a monarchisták a fehér eszme lovagjai, című teóriát a bolsevik röplapok ellensúlyozására, ezért kapta az önkéntes hadsereg a fehérgárdista elnevezést.¹⁹ A polgárháborús vereség után maradék tagjaik szétszóródtak emigráltak, de voltak olyanok is, akik a szovjethatalom lelkes híveivé váltak, mert felismerték abban az erős birodalmi jelleget, a cári tradíciók más hangsúlyokkal, más ideológiai zászló alatt történő folytatását. A feketeszázak egyik legtümörebb és legtalálhatóbb jellemzése az egykori miniszterelnöktől, Vittétől származik, aki az októberi manifesztum és a portshműthi béke miatt a szélsőjobb egyik elsőszámú ellenségének számított, több ízben megkísérelték a megölését is. Vitte a következőket írta: „ez a vad és alantas csöcselék pártja – vezetői politikai huligánok, emberek, akik piszkosak gondolataikban és piszkosak érzéseikben; nem rendelkeznek egyetlen valamirevaló és tisztességes politikai eszmével sem, és valamennyi erejüket a vad és sötét tömeg legalantasabb ösztöneinek felgyújtására fordítják.”²⁰

¹⁹ BEBESI György: *A Fekete Század lovagjai*. IPF könyvek, Szekszárd, 1999. 58.

²⁰ VITTE, Sz. J.: *Vozspominanyija*. Moszkva, 1960. T. 2. 272.

Vitte és 1905. január 9-e

Az első orosz forradalom 1905 és 1907 között átalakította Oroszország politikai és kormányzati rendszerét. Ez a forradalom alulról, a munkás-ságtól indult ugyan, de a csúcspontja, a cári önkényuralom alkotmányos monarchiává való átalakítása, a cári kormányzat irányításával zajlott. A forradalom eseményei sajátosan „orosz módon” történtek, rengeteg ellentmondásos körülmény közepette. Az események, 1905. január 9-i, véres vasárnapként elhíresült nappal kezdődtek, de az előzményei évekre nyúltak vissza.¹

A tizenkilencedik század végi és huszadik század eleji orosz állam meghatározó politikusa volt Szergej Juljevics Vitte, akinek a terjedelmes visszaemlékezése kitűnő kordokumentum. Alaposan ismerte a kormányzat működését az udvar életét és szinte minden fontos eseményt megörökített, ami Oroszországban történt és véleményt is fűzött hozzá. Írását viszont fenntartásokkal kell kezelniük, mert néhol erős túlzásokba esett a szerző.²

Vitte nyugat-európai típusú, liberálisan gondolkodó, reformszellemlű politikus, és cárhű hazafi volt. Érzékenyen reagált a körülötte zajló eseményekre, és markánsan megfogalmazott véleményével, a birodalom megreformálásának jobbító céljával, akár a cárnak is ellent tudott mondani. A forradalom legfontosabb alapkérdéseiben, úgymint a népképviselő és az alkotmányosság dolgában, mindvégig következetesen kitartott álláspontja mellett. Politizálásának a legnagyobb győzelmet majd az 1905. október 17-i alkotmány megszületése jelenti. A közel két évtizedes kormányzati pozícióban eltöltött munkája során sok tapasztalatra tett szert és megismerte az orosz elit politizálási szokásait, a cári udvar intrikáktól terhes légkörét. III. Sándor cár idején került a legfelsőbb körökbe, de véleményével II. Miklós alatt vált megkerülhetetlen tényezővé, akár az orosz birodalom uralkodója számára is. 1892-től közlekedésügyi miniszter lett, majd még ebben az évben pénzügyminiszterre nevezték ki. 1903-tól a Miniszteri Bizottság elnökeként közvetlenül a cár mellett élte meg Oroszország háborúba lépését Japán

¹ Erről lásd bővebben: MENYHÁRT Lajos: *Az orosz vihar, 1905.* Bp. 1984. (a továbbiakban: MENYHÁRT)

² Köszönet Bebesi Györgynek ezért a fontos kiegészítő információjáért.

ellen.³ Nevéhez fűződik az orosz rubel ezüstalapról konvertibilis aranyalapra való áttérésének a megvalósítása.⁴ (Az első orosz forradalomig Oroszországban nem volt kormány, ezért a miniszteri megnevezést más tartalommal kell érteni.)

A forradalom legfőbb okaként Vitte II. Miklós háborúba való belépési döntését hangsúlyozta. Emlékiratában így nyilatkozik erről: „*Borzalmas idők kezdődtek! A háborúk eme legszerencsétlenebbjének gyors következményeként jött létre a forradalom, amelyet a rendőrnemesi rendszer, helyesebben: a rendőr-udvari-kamarilla-rendszer már régóta előkészített. A forradalom később anarchiába csapott át. Mit tervez Isten még ellenünk? Mindenesetre sok mindent kell még átélnünk. Kár a cárért! Kár Oroszorszáért! [...] Szegény szerencsétlen uralkodó mit vett át örököül, és mit hagy maga után? Hiszen jó és nem ostoba, de gyönge akaratú. És jellemének e vonásából fejlődtek ki államvezetési hibái, aki korlátlan egyeduralkodó. Isten és Én.*”⁵ Vitte elszörzetten hivatkozik az udvari kamarillára, amelynek kicsit eltúlozza a súlyát. Illetve alaposan kiismerte II. Miklós cár jellemét és befolyásolhatóságát, ami döntő módon meghatározta a későbbi forradalom történéseit.

Az uralkodó befolyásolhatósága mellett nem meglepő Pleve belügyminiszter kijelentése, amely tükrözte a legfelsőbb elit elbizakodottságát is. „*Annak érdekében, hogy a birodalmat megóvjuk a forradalomtól, ha nem is nagy, de győzelmes háborúra van szükségünk.*”⁶ (A mindenható belügyminisztert nem egészen egy év múlva egy anarchista revolverének golyója gyilkolta meg.) Az oroszok sorozatos vereségei és a hadsereg vezetésének ellentmondásai következtében a távol-keleti fronton az orosz hadsereg harcképessége és a háború menete egyre romlott. Az ottani szárazföldi erők főparancsnoka Kuropatkin tábornok 1904 őszén elszenvedte első vereségét, majd egy súlyosabbat Mukdennél, 1905. februárjában.⁷ De Alekszejev nagyherceg, a Távol-keleti orosz területek helytartója – és egyben szintén főparancsnok – sem állt a katonai stratégia magaslatain. (Akit, Vitte egyszerűen letartóztatott volna és vonaton Pétervárra küldtetett volna.)⁸ „*Elvesztettük az április 17-18-i türencseni csatát. Április 28-án a japánok partra szálltak Picevóban,*

³ Szergej Juljevics VITTE: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései.* (a továbbiakban: VITTE) Bp. 1964. 80, 241.

⁴ FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története.* Bp. 2001. 378.

⁵ VITTE, 264.

⁶ VITTE, 265.

⁷ Mihail HELLER: *Orosz történelem. Az orosz birodalom története.* Bp. 2003. (a továbbiakban: HELLER) 658.

⁸ VITTE, 264-265.

ami Port Arthur pusztulásának kezdetét jelentette. 1904. május 28-án tengeri ütközetet vívtunk Port Arthurnál, amelyben ismét elvesztettünk néhány hajót. Augusztus 17-e és 23-a között nagy csatát veszítettünk Liaojangnál, és megkezdtük visszavonulásunkat Mukden irányába. Kuropatkin hadseregpáncsnok ekkor kijelentette, hogy egyetlen lépést sem hátrál tovább. December 22-én eleset Port Arthur.”⁹ – nyilatkozott Vitte emlékirataiban.

A háború ilyen alakulása országszerte súlyos és lehangoló közállapotokat eredményezett, főleg Péterváron, ahol az év vége felé egy sorsfordító rendelet előkészítésén dolgozott Vitte a Miniszteri Bizottságban. Mindenekelőtt azonban el kell mondani, hogyan is nyilatkozott az orosz autokráciáról és saját politikai krédójáról: „A mi helyzetünk jelenleg például olyan, hogy Alekszej trónörökös mindössze háromszendős. De különösen nehéz megőrizni az egyeduralmat, amikor a korlátlan hatalmú egyeduralkodó esztendőkön keresztül nem megfelelő, sőt pusztító jellegű tevékenységével megingatja az államot, és alattvalói nem látnak reményt valamelyes javulásra. És mindez a XX. században, amikor a néptömegek öntudata jelentősen megnőtt, és a nép abban reménykedik, amit nálunk «felszabadító mozgalomnak» [kiemelés Vitténél – H. M.] neveznek. S bár mind családi hagyományból, mind lelkemből és szívem szerint nekem természetesen a korlátlan egyeduralom a kedves, – mégis értelmem az átéltek és a legfelsőbb helyen látottak után arra a következtetésre vezet: nincs más kiút, mint ésszerűen korlátozni, széles gátak közé szorítani az egyeduralmi rendszert. Ez úgy látszik, a dolgok lényegének elkerülhetetlen történelmi törvénye. – Így alakult ki földgolyónkon. [...] Nagyon valószínű, hogy az egész világra kiterjedő jelenlegi alkotmányossági irányzat a nemzetek fejlődésének történelmi szakasza. [...] És bármennyire tökéletlen is a parlamenti kormányzási rendszer, jelenleg kifejezi a népek politikai gondolkodását, és elkerülni nem lehet.”¹⁰

1904 júliusában a rendpárti Pleve belügyminiszter meggyilkolása után II. Miklós új belügyminisztert nevezett ki Szvjatopolk-Mirszkij személyében.¹¹ (A századforduló Oroszországában mindennapi jelenség volt az a módszer, hogy a kormányzat főhivatalnokai és a politikai elit prominens személyiségei ellen terrorhadjárat folyt.) Az új belügyminiszter véleménye szerint Oroszország kormányzásának a társadalom iránti bizalmon kell alapulnia. Kifejtette azt is, hogy a kormányzat és a társadalom egy-egy táborra hasonlít, és közöttük a háború kiélezte az

⁹ VITTE, 269.

¹⁰ VITTE, 273-274.

¹¹ VITTE, 282.

ellentéteket és ez így nem maradhat. Az államnak ki kell elégítenie a különféle társadalmi körök már régen megérlelődött, igazságos kívánságait.¹² Ezzel a kijelentésével a konzervatív udvar rosszállását váltotta ki. Miklósnak megfelelt és megbízta egy rendelettervezet kidolgozásával. Ebben szó esett „különféle szabadságjogokról, többek között arról, hogy az Államtanács munkájába választott személyeket is vonjanak be, továbbá, hogy az ó-hitűek számára teljes vallásszabadságot kell biztosítani. Ez volt az első lépés a Mirszkij által tervezet átalakulás felé.”¹³ Az 1904 novemberében összegyűlt mérsékelt zemsztvo funkcionáriusok tanácskozásán is a szólás- és sajtószabadságot, a személyiség sérthetetlenségét, és a szabadon választott népképviselők bevonását hangsúlyozták.¹⁴ Még 1904 novemberében az uralkodó tanácskozást hívott össze a miniszterei körében, hogy ezt a tervezetet megvitassák. Vitte szerint, ez nagy előrelépés volt attól az uralkodótól, aki kijelentette, hogy semmi köze a közvéleményhez. A vita a legfontosabb kérdés, a népképviselőt körül zajlott. Vegyenek-e részt választott képviselők a törvényhozásban, vagy sem? A többség igennel válaszolt, Pobedonoszev, a cár nevelője a régi rend megingathatatlan híve, nemmel. Vitte szókimondásával a cár számára is félreérthetlenné tette, a következőt. „Mély meggyőződésemmel szerint a választott személyek helyes, szervezett és állandó részvétele a törvényhozásban elkerülhetetlenül arra az útra vezet, amelyet alkotmányunk neveznek.”¹⁵ Tehát a kormányzat legfőbb vezetői közül sokan a forradalom kapujában tisztába voltak a birodalom elkerülhetetlen alkotmányos átalakításának a szükségességével. Ezzel II. Miklós is egyetértett. Úgy határoztak, hogy az átalakítást a Miniszteri Bizottság vizsgálja felül és irányítja. „A tanácskozás szárnyakat adott a jelenlévőknek.”¹⁶

Az 1905. december 12-i „történelmi rendelet” további alakulása sajátosan „orosz módón” zajlott. A rendelettervezet elkészülte után, december 11-én a cár dolgozószobájába hívatta Vittét. Kijelentette, hogy jóváhagyja a rendeletet, de a társadalmi tényezők bevonását az Államtanács munkájába helyteleníti. (A cár mellett volt Szergej Alekszandrovics nagyherceg, Moszkva főkormányzója, akinek meghatározó szava volt Miklós szemében.) Vitte kifejtette a véleményét, a nevezetes pont fontosságáról, és meghagyását javasolta. „A cár ezután kijelentette: – Így van, ahogyan mondja: sohasem egyezem bele a képviselői kormányzás

¹² VITTE, 284.

¹³ VITTE, 286.

¹⁴ HELLER, 666.

¹⁵ VITTE, 289.

¹⁶ VITTE, 290.

módjába. Károsnak tartom az Istentől reám bízott nép szempontjából, s ezért követem az ön tanácsát és törlöm a pontot.”¹⁷ Tipikus az orosz önkényuralkodó hivatkozási alapja Isten és az ő népének jóléte, amely az autokrácián alapul. „Ha az 1904. december 12-i rendeletet a kihúzott pont nélkül bár, de gyorsan, teljesen és főként őszintén megvalósítottuk volna, nem kételkedem abban, hogy ezzel lényegesen hozzájárultunk volna a társadalom minden rétegében megnövekedett forradalmi hangulat lecsendesítéséhez.” – írja Vitte.¹⁸

Elérkezett a sorsfordító 1905-ös esztendő, amely egy szimbolikus eseménnyel kezdődött. A hagyományos vízkeresztű körmenet alkalmával, a Petropavlovszk erőd egyik ágyúja vak lövedék helyett, éles lövedéket lőtt ki a díszsortűz alkalmával, amely közvetlenül a cár mellett robbant fel, és nagy riadalmat okozott. „Az esetet – írja Vitte – a társadalom számos rétege olybá vette, hogy merénylet történt, ha nem is a cár élete, de a nyugalma ellen.”¹⁹ Az uralkodó családjával egyre inkább elzárkózott a közélet elől és végleg Carszkoje Szelóba költözött. (Közrejátszott ebben a cárevics titkolni való betegsége is.)²⁰

Az 1905 januári forradalom fő mozgató ereje a munkásság volt, amelynek az egyre romló közérzete felgyorsította az eseményeket. Egyre súlyosbodó egzisztenciális helyzetük javítását akarták kieszközölni a cárnál. Történt ugyanis, hogy decemberben négy munkást elbocsátottak a Putyilov gyárból, és a munkások élve a lehetőségükkel, gyűlést hívtak össze az Orosz Gyári Munkások Gyülekezetében. Ez a szervezet kormányzati jóváhagyással jött létre, még 1903-ban egy fanatikus küldetéstudatú rendőrügynök, Gapon pópa vezetésével. Egy év alatt közel tízezer tagot számláló monarchista szervezetté nőtte ki magát.²¹ A kormányzat célja ezzel az volt, hogy kifogja a szelet a radikális baloldali és illegális mozgalmak vitorlájából. Illetve erősíteni kívánta a nép cár iránti hűségét.

„Már néhány nappal január 9-e előtt köztudomásúvá vált, hogy a munkások folyamodványt kívánnak átnyújtani a cár öfelségének, amelyben kinyilvánítják életsorsuk megjavítására irányuló óhajukat.” – írta Vitte, és hozzátette még, hogy szerinte egyoldalúak és forradalmiak a kérések, de tisztelettudó a formájuk.²²

¹⁷ VITTE, 290-291.

¹⁸ VITTE, 292.

¹⁹ VITTE, 293.

²⁰ Edvard RADZINSZKIJ: *Az utolsó cár. II. Miklós élete és halála*. 110.

²¹ MENYHÁRT, 32. A témáról bővebben: BEBESI György: *A feketeszázak*. In: *Russisztikai könyvek VI*. Bp. 1999. 65-68.

²² VITTE, 294.

A kérvény egy kvázi alkotmány tervezet volt, a maga nemében tényleg forradalmi jelentőségű az ekkori Oroszországban.²³ Nemcsak Vitte volt jól tájékozott az ügyben, hogy a Gapon vezette több ezres tömeg a cárnak személyesen akarja átadni a kérvényt a Palota téren, hanem a városparancsnokság is tett előkészületeket.²⁴ Vitte szerint Fulon városparancsnokot váratlanul érte a megmozdulás híre. Elrendelték, hogy a várost 9 katonai körzetre kell osztani, és meg kell erősíteni a városi helyőrséget vidéki katonai alakulatokkal, főleg kozák századokkal.²⁵ Gapon pópa, mivel rendőrügynök volt, serényen levelezett a városparancsnokkal, az átnyújtandó kérvény egy-egy példányát a belügyi, illetve az igazságügyi miniszternek és természetesen a Miniszteri Bizottság elnökének, Vittének is elküldte.²⁶ Írt egy másik levelet a belügyminiszternek és a cárnak is. A cárnak írt levelében kijelentette: „és majd ártatlan vér ontatik, akkor azok a kötelékek, amellyel Önt Népehez fűzik, elszakadnak, és az a bizalom is örökre eltűnik, amellyel ön iránt a nép viselkedik.”²⁷

Január 8-án a belügyminisztériumban megbeszélést tartottak a munkások ügyében, de Vittét nem hívták meg. Érdekes, hogy személyes intrikától vezérelve, Kokovcov pénzügyminiszter azt mondta, hogy Vitte szerint: „azért nem kell engem meghívni, mert kétségtelenül a munkások érdekeit képviselném.”²⁸

Vittét még január 8-án este a Miniszteri Bizottság elnökét lakásán meglátogatta egy küldöttség, amelynek tagja volt többek között Makszim Gorkij is. „Arra kérték, tegyék intézkedéseket, hogy a cár jelenjék meg a munkások előtt, vegye át folyamodványukat, mert különben vérontás következik be.” Vitte elhárította magától a kérést, mert szerinte nem tartozik rá az ügy. A küldöttség tagjai kijelentették, hogy formai okokra hivatkozik és ez megengedhetetlen.²⁹ Minden bizonnyal az vezette őket Vittéhez, hogy tudták, az egyik legmagasabb kormányhivatalnokként befolyással lehet a véleménye II. Miklósrá.

Eljött a „véres vasárnap”, amelyről Vitte így nyilatkozott: „Január 9-én reggel, amint felkeltem, észrevettem, hogy a Kamennooosztrovszkij

²³ *A pétervári Oroszország története. Válogatott dokumentumok az újkori orosz történelem tanulmányozásához*. [Szerk. BEBESI György] Pécs, 1997. 167-171.

²⁴ VITTE, 294. MENYHÁRT, 56.

²⁵ MENYHÁRT, 53-63.

²⁶ VITTE, 295.

²⁷ SASHALMI Endre: *A „jó cár” eszméje a Romanov-dinasztia alatt, 1613-1905*. In: *„Orosz Arcképcsarnok” konferenciakötet, Kelet Európa és Balkán tanulmányok 3*. [Szerk. MISZLER Tamás – CSIBI Norbert] Pécs, 2004. (a továbbiakban SASHALMI) 36.

²⁸ VITTE, 295.

²⁹ VITTE, 295.

proszpekt felé vezető utcán hatalmas tömegben vonulnak a munkások, templomi zászlókkal, szentképekkel, Oroszország zászlójával. Sok közöttük az asszony és a gyerek, s körülöttük a kíváncsiak tömege.” Vitte lakásának az erkélyéről szemlélődött tovább, a Troickij-híd irányába. „lövést hallottam, majd közvetlenül előttem is elrepült néhány golyó, s most már rendszeresen hallatszottak a sortüzek. Tíz perc sem telt el, amikor óriási néptömeg özönlött visszafelé a Kamennoosztrovszkij prospekt irányából, sokan sebesülteket és halottakat vittek, felnőtteket és gyerekeket.”³⁰ Vittét nem tehetjük felelőssé a bekövetkezett tragédiáért, mert nem tudott a január 8-án este lezajlott megbeszélés végleges döntéséről. Ahogy memoárjában írja: „Kiderült, hogy január 8-án este a tanácskozás úgy döntött: a munkástüntetőket, vagyis a munkástömeget nem szabad a Palota térhez közel eső bizonyos utcákon túl engedni. [...] A Troickij-hídnál katonaság várta Őket. Követelték a munkásoktól, ne menjenek tovább, illetve forduljanak vissza, mert rájuk lönek. S mindenütt így járt el a katonaság. A munkások azonban a figyelmeztetés ellenére sem hitték el, hogy tüzelnek majd rájuk, és nem távoztak. Mindenütt felhangoztak ekkor a sortüzek. Amennyire én emlékszem, több mint 200 embert megöltek, illetve megsebesítettek.”³¹ A nap folyamán több helyütt tüntetők által emelt barikádok jelentek meg az utcákon, amelyek felszámolása a katonaságnak több napi kemény harcába került.

Vitte hozzáteszi, hogy sokan provokációnak használták fel a történéseket, és rémhíreket kezdtek el gyártani arról, hogy előre kitervelték a mérsárlást. Egy francia tudósító a következőket írta a táviratában: „A lövöldözés tovább tart. A katonaság szemmel láthatóan elvesztette önuralmát. Amikor átmentem a Néva túlsó partjára, néhány jelzőtüzet láttam és puskaropogást hallottam. A Vasziljevskij-szigeten a barikádokat máglyák világítják meg. A tüzeket a sztrájkolók gyújtották. Nem tudok továbbjutni.”³²

Természetesen a legtöbb bíráló és támadás Mirszkij belügyminisztert érte, aki Vitte szerint ebben az ügyben gyengének bizonyult. Kétségtelen tény, hogy a katasztrófa bekövetkeztét több hanyag és elmentendő intézkedés idézte elő, de túlzás lenne teljesen a belügyminisztert felelőssé tenni.

Vitte hosszú oldalakon keresztül ír memoárjában egy katonatisztéről, Dimitrij Trepovról, aki befolyásos személyé vált a forradalom napjaiban, mert teljhatalmat kapott január 11-én a cártól, mint az újonnan felállított szentpétervári főkormányzóság vezetője. Szvjatopolk-

Mirszkij természetesen lemondott tisztségéből. Vitte határozottan kijelenti: „Engem nem lehet megvádolni azzal, hogy elfogult vagyok iránta: soha semmiféle közös ügy nem kötött hozzá; ellenségem volt.”³³ Kijelenti, hogy egyrészt erős befolyással rendelkezett a cár felett, mert: „Bizalmat ébresztett Trepov külseje, szigorú tekintete, egyszerű, katonás beszéde is. Kétségtelen, hogy mindig őszinte, egyszerűen és világosan beszélt, mert a politikai tudatlanok előtt minden oly egyszerűnek és világosnak tűnik. S ezt szerette a cár is, aki irtózott az «értelmiségi aggályoskodástól» [kiemelés Vitténél – H. M.]”³⁴ Ha formailag nem is, de ténylegesen diktátornak tekintette Vitte, hiszen különleges jogköre volt. Az új belügyminiszter Bulgin pedig túlságosan is gyengének bizonyult a főkormányzóval szembeni döntéshelyzetekben.

Az uralkodó rendeletére létrehozták január 29-én a Sidlovszkij-bizottságot, amelynek a feladata a Pétervár környéki munkások elégedetlenségi okainak a feltárása volt. Munkásképviselők részvételével, de eredménytelenül feloszlott. A következő lépés a február 3-i kormányülésen történt, ahol is II. Miklósnak és tanácsadóinak számolniuk kellett a népképviselőt valamilyen formájú bevezetésével. Hiszen ez volt az a pont, amelyet kihagytak a december 12-i rendeletből, és vált az általános felháborodás okává. Vitte és Jermolov földművelési miniszter véleményével tisztában volt a cár, de meglepődött, amikor Kokovcov pénzügyminiszter, Manuhin igazságügyminiszter és Bulgin belügyminiszter népképviselőt sürgető kijelentését hallotta.³⁵ Miklós elrendelte a belügyminiszternek egy kiáltványtervezet megírását. Röviden szólva az egész eseménysor – de nem maga a forradalom – február 17-én három cári manifesztum kihirdetésével ért véget. Sajátosan „orosz módón”, mert Miklós a miniszterek meglepetésére kijelentette, hogy „a lakosság által választott embereket bevonom a törvényjavaslatok előzetes kidolgozásába és megvitatásába.” De hozzá tette az ő ellentmondásos módján, hogy: „egyidejűleg feltétlenül érintetlenül kell megőrizni a Birodalom alaptörvényeit.”³⁶ Az év folyamán tovább romlott a hadsereg távol-keleti helyzete, az ország állapota súlyosbodott. A további vereségek elkerülése végett, Vittét az Egyesült Államokba küldték, hogy megkösse a békét a japánokkal.³⁷

Végkövetkeztetésként kijelenthetjük, hogy Szergej Juljevics Vitte közvetlenül kitarthatott a népképviselőt bevezetése mellett, habár me-

³³ VITTE, 302.

³⁴ VITTE, 300.

³⁵ MENYHÁRT, 111-112.

³⁶ MENYHÁRT, 114-116.

³⁷ Lásd a témáról bővebben VITTE, 316-335.

³⁰ VITTE, 296.

³¹ VITTE, 296.

³² MENYHÁRT, 74.

moárjában kicsit eltúlozta a saját szerepét. A januári napok eseményei-
nek robbanásszerű ereje megdöbbentette, de ugyanakkor talán számított
is rájuk. A háború katasztrofális kimenetele csak megerősítette benne az
Orosz Birodalom alkotmányos átalakításának az elkerülhetetlenségét.
Jól felismerte azt, hogy II. Miklós cár mennyire alkalmatlan az uralkodó
szerepére. És milyen tragikus forradalomba sodorta a rossz kormányzati
és a rossz hadvezetés a Romanovok birodalmát.

A kötet szerzői (alfabetikus sorrendben)

Bátori Zsolt, PhD-jelölt, Középiskolai tanár Kaposvár

Bebesi György PhD, egyetemi docens PTE–BTK

Fojtik Ádám, egyetemi hallgató /PTE-BTK/

Harsányi Iván CSc, professor emeritus PTE–BTK

Huszár Mihály, egyetemi hallgató /PTE–BTK/

Kakassy Bernadett, egyetemi hallgató /PTE–BTK/

*Kolontári Attila PhD-jelölt, főiskolai adjunktus
PTE–IGYFK*

*Krausz Tamás DSc, tanszékvezető egyetemi tanár
ELTE-BTK*

Molnár Csaba, egyetemi hallgató /PTE–FEEFI/

Polgár Tamás doktorandusz /PTE–BTK/

Seres Attila PhD-jelölt, tudományos munkatárs MTA–TTI

Tartalomjegyzék

Előszó.....	3
<i>Tanulmányok</i>	
Kakassy Bernadett: A finnugor népek gyarmatosítása.....	5
Bebesi György: Az Ohrana. A cári monarchia utolsó időszakának politikai rendőrsége.....	15
Huszár Mihály: Az önkényuralkodó helyzete és a nép forradalma 1905-ben.....	43
Krausz Tamás: 1905 a lenini paradigmában – adalékok. Lenin kapitalizmus-elemzése és a forradalom.....	65
Polgár Tamás: Föderáció, kivel és hogyan? József Pilsudski föderációs elképzeléseinek létjogosultságáról (1918–1920).....	91
Seres Attila: Az 1919-1920. évi szovjet-lengyel háború és az 1921. évi rigai béke főbb problémáinak megítélése a legújabb orosz történeti szakirodalomban. (Rövid problémátörténeti vázlat).....	107
Kolontári Attila: „Az egyik legstabilabb határszakasz Európában” Adalékok a szovjet-magyar kapcsolatok történetéhez. 1939-1941.....	118
Harsányi Iván: A polgárháborús Spanyol Köztársaságba irányuló korai szovjet fegyverszállítások és a magyar diplomácia (1936).....	137

Stalinism. New Directions. Ed.: Sheila Fitzpatrick, Routledge, London – New York, 2000., XVIII p. és 369 p.
Ismerteti **Bátori Zsolt** 160

Bebesi György – Polgár Tamás:
A „Virtuóz provokátor”. Jevno Azef, a legendás kettősiügynök..... 168

Előadások

Fojtik Ádám:
Narodnaja Volja – az első modern terrorszervezet 174

Molnár Csaba:
Értelmiség – nép, vagy állam – obszcina eszme a XIX. század orosz gondolkodásában 190

Harsányi Iván:
Az 1905-ös oroszországi forradalom nemzetközi és belső feltételrendszere..... 213

Bebesi György:
A feketeszázasság és az első orosz forradalom..... 223

Huszár Mihály:
Vitte és 1905 230

